سەلجۇقلار تەزكىسى

(ئىچكى قىسمدا تارقىتىلدى، دىققەت بىلەن ساقلانسۇن)

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مائارىپ كومىتېتى سەرىشتىخانىسى

مۇندەرىجە

نەشرىگە تەييارلىغۇچىدىن 1

1

سەلجۇقىيلەر 4

2

سۇلتان توغرۇلبەگ 9

3

سۇلتان ئالپ ئارسلان 19

4

سۇلتان مەلىك شاھ 23

5

سۇلتان مەركىياروق 31

6

سۇلتان مەھمۇد 39

7

سۇلتان موئىزددىن سەنجەر 48

8

خاتىمە 60

ئىزاھات 110

نەشرىگە تەييارلىغۇچىدىن

«سەلچۇقلار تەزكىرىسى» ناملىق بۇ تارىخىي ئەسەر ئەينى ۋاقىتتىكى جەريان تەبەرى تەرىپىدىن يېزىلىپ، ئابدۇرۇسۇل ئېنىنى مەۋلانا مۇھەممەد رەھىم تەرىپىدىن پارسچىدىن تەرجىمە قىلىنغان مەشھۇر ئەسەر «تارىخ تەبەرى» نىڭ ئاخىرىغا يېزىلغان. «تارىخ تەبەرى» (قولىيازما، تەرجىمە نۇسخىسى) جەمئىي 472 ۋاراق، بۇنىڭ ئىچىدە «سەلچۇقلار» غا ئائىت قىسمى 38 ۋاراق، 76 بەت. ھەر بىر بەتكە 17 قۇردىن خەتتى پارسى بىلەن يېزىلغان. فورماتى 34س م×24س م. ئەسەر تولۇق، تېرە مۇقاۋىلىق.

مەزكۇر ئەسەر شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاۋتونوم رايونلۇق ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ قەدىمكى ئەسەرلىرىنى يېغىش، رەتلەش ۋە نەشر قىلىشنى پىلانلاش رەھبەرلىك گورۇپپىسى ئىشخانىسىدا ساقلانغان قولىيازمىغا ئاساسەن نەشرىگە تەييارلاندى.

قولىيازمىدىكى مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا «تارىخ تەبەرى» نىڭ ئاخىرىغا يېزىلغان «سەلچۇقلار» غا ئائىت قىسمىنى (توغرۇلبەگ‌كىچە بولغان تارىخىي ۋەقەلەرنى) خاجە ئىمام زۇھۇرىددىن نىشاپورى سۇلتان توغرۇل دەۋرىدە كىتاب ھالىتىگە كەلتۈرگەن؛ ئاخىرىنى ئەبۇ ھامىد مۇھەممەد بىننى ئىبراھىم تولۇقلاپ يازغان. ھىجرىيە 1257-يىلى (مىلادىيە 1842-1841) مۇللا ھۇشۇر بىننى مۇللا مۇشتىرى بىننى مۇللا شەمىس تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن. ھىجرىيىنىڭ 1315-(مىلادىيە 1898-1897) تۇشقان يىلى سەپەر ئېيى (2-ئاي) نىڭ يەتتىسىدە مۇھەممەد تۆمۈر خەزىنچى بەگ خوجامنىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە 80 ياشلىق مۇللا مۇھەممەد تەرىپىدىن رەتلىنىپ مۇقاۋىلانغان.

«سەلچۇقلار تەزكىرىسى» ئەينى دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا شەرق

تارىخنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتا زور ئىلمىي قىممەتكە ئىگە.

مەزكۇر ئەسەردە 9-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئوتتۇرا شەرقتە ئىمپېراتورلۇق قۇرغان تۈرك جەمئىيىتى ۋە بۇ جەمئىيەتتە ئوغۇز باش بوغلىرىدىن بولغان سەلجۇق ھەم ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىنىڭ شەكىللىنىشى، كۆچىيىشى، ھەربىي يۈرۈشلىرى، غەزنەۋىلەر (سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋى) بىلەن بولغان جىددىي ئۇرۇشلار، جۈملىدىن ئوغۇزلار خانىي سەلجۇقنىڭ نەۋرىسى توغرۇلبەگ بېتەكچىلىكىدىكى ئوغۇزلارنىڭ دەسلەپ نىشاپور، مەرۋى شاھ جاھانىنى ئىگىلەپ، كۆچلۈك سەلجۇقلار ئىمپېرىيىسىنى قۇرغانلىقى؛ 1040-يىلى غەزنەۋىلەر سۇلتانى مەسئۇدنى تارمار كەلتۈرگەندىن كېيىن، بىر قاتار غەلىبىلىك جەڭلەرنى قىلىپ، باغداتتا بېسىپ كىرىپ ئەرەب ئابباسىيلار خەلىپىلىكىنى قورچاق ھالغا چۈشۈرۈپ قويغانلىقى؛ سەلجۇقلار ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىمپېراتورى ئالىپ ئارسلاننىڭ ھازىرقى ئەرمەنىستاندىكى ۋان كۆلىنىڭ شىمالىدىكى مالازگىرد دالىسىدا شەرقىي روما ئىمپېراتورى دىككىنىس روما باشچىلىقىدىكى ناھىيىتى كۈچلۈك روما قوشۇنلىرىنى تارمار كەلتۈرۈپ، روما ئىمپېرىيىسىنى سەلجۇقلار ئىمپېرىيىسىگە سىلىق (ئولپان) تۆلەيدىغان قارام دۆلەتكە ئايلاندۇرۇپ قويغانلىقى؛ سەلجۇقلار ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىمپېراتورى مەلىك شاھ ۋە ئۇنىڭ ئەقىللىق، تەدبىرلىك ۋەزىرى نىزامۇل-مۇلكنىڭ تەشەببۇسى بىلەن پەن-مەدەنىيەتنىڭ گۈللىنىپ، ئۆز زامانىسىدىكى مەشھۇر پەنلەر سارىيى «نىزامىيە» ئالىي مەكتىپىنىڭ ئېچىلغانلىقى؛ سەلجۇق ئەۋلادلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئىچكى زىددىيەت ۋە توقۇنۇش قاتارلىق ۋەقەلەر خېلى تەپسىلى بايان قىلىنغان.

مەزكۇر ئەسەر تارىخىي ۋەقەلىكنىڭ بايان قىلىنىش تەرتىپىگە ئاساسەن بىر قانچە بۆلۈمچىلەرگە بۆلۈنۈپ، كىچىك ماۋزۇلار ئارقىلىق ئىپادىلەش يولى بىلەن نەشرىگە تەييارلاندى ھەمدە ئەسەرگە

مەزمۇن ئېتىبارى بىلەن «سەلچۇقلار تەزكىرىسى» دەپ ماۋزۇ قويۇلدى.

«سەلچۇقلار تەزكىرىسى» ئەدەبىي جەھەتتە قىزغىنلىق تارىخىي قىسسە شۇنداقلا ئوتتۇرا شەرق ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تارىخىي، جۇغراپىيىسى ۋە ھەربىي ئىشلىرىنى تەتقىق قىلىش جەھەتتە مەلۇم قىممەتكە ئىگە ئەسەر ھېسابلىنىدۇ.

تىل تارىخىي تەتقىقاتىدا، بولۇپمۇ قەدىمكى ۋە چاغاتاي خانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا ئورۇن بېرىش جەريانىنى تەتقىق قىلىشتا ئاسان بولسۇن ئۈچۈن ئەسەرنىڭ تىلى، گىراماتىكىلىق ئالاھىدىلىكى ئاساسەن ساقلاپ قېلىندى. پەقەت بەزى مۇرەككەپ جۈملەرگە گىراماتىكا جەھەتتىن ئايرىم ئۆزگەرتىشلەر كىرگۈزۈلدى.

ئەرەبچە، پارسچە سۆز ئىبارىلەرگە ئۆز نۆۋىتىدىلا ئىسكوپكا ئىچىدە مەنىسى بېرىلدى.

ئەسەر ئاخىرىدا مۇھىم شەخسلەر، جايلار ۋە قىسمەن مەزمۇنلارغا قارىتا ئايرىم ئىزاھات بويىچە چۈشەنچە بېرىلدى.

ئەسەرنىڭ تىلى ئېغىز، جۈملە تۈزۈلۈشى مۇرەككەپ، ئىپادىلەش شەكلى ئۆزگىچە؛ تارىخىي شەخسلەرنىڭ ئىسمى قاتارلىقلاردا ئوخشاشلىق كۆپ بولغانلىقى سەۋەبلىك نەشرىگە تەييارلاشتا كىشى، جاي ئىسىملىرىنىڭ توغرىلىقى ۋە مەزمۇن جەھەتتە قىسمەن خاتالارغا يول قويغان بولۇشۇم مۇمكىن. كىتابجانلارنىڭ تەنقىدى كۆزدىن كەچۈرۈشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

ئابلىمىت ئەھەت .

هو مهم في الحياة بين «الحياة الحقيقية» وبين «الحياة
الوهمية».

«الحياة الحقيقية» هي حياة الناس العاديين الذين
يكسبون قوتهم بالعمل في الحقل أو المصنع أو المكتب
أو المتجر، والذين يقضون أوقات فراغهم في الراحة
والتسلية مع أسرهم وأصدقائهم.

أما «الحياة الوهمية» فهي حياة الذين يكسبون
قوتهم بالكتابة أو التمثيل أو الغناء أو الرقص أو
الرسم أو النحت أو العزف على آلة موسيقية أو
الخطابة أو ما شابه ذلك من الأعمال التي تتطلب
الظهور أمام الناس، أو التي تتطلب الانفراد بالنفس
والتأمل في الحياة والأحياء.

وهذه الحياة الوهمية هي التي يحياها الشعراء
والأدباء والممثلون والمغنون والراقصون والرسامون
والنحاتون والخطباء والموسيقيون.

وهؤلاء الناس يحسون أكثر مما يحس الناس
العاديون، ويتأثرون بالحوادث أكثر مما يتأثر الناس
العاديون، ويتألمون أكثر مما يتألم الناس العاديون،
ويفرحون أكثر مما يفرح الناس العاديون، ويحبون
أكثر مما يحب الناس العاديون، ويكرهون أكثر مما
يكره الناس العاديون.

وهم يعيشون في عالم من الأحلام والأوهام
والخيال، ويعيشون في عالم من الحقائق والوقائع
والأشياء

1

سەلچۇقبەگ (1)

(990-903)

....ئەمما بەئدۇ(2)بىلىش كېرەككى، بۇخىل خۇسۇسىيەت ۋە يەزىلەت (ئەقىل - ئىدراك ۋە پەم - پاراسەت)،ناتىقلىق پەقەت ئادەمگە خاستۇر،چۇنكى ئادەملا ئىبا-ئىشارەت، سۆكۈت ۋە ھەرىكەتنى چۈشىنىپ،مەقسەت ۋە ئاقىۋەتنى ئويلىيالايدۇ،نۇتۇق- پىكر (تەپەككۇر ۋە سۆزلەش) دېگەنلىكتۇر. شۇڭا نۇتۇقنى نوقۇل سۆزدىنلا ئىبارەت دەپ چۈشىنىشكە بولمايدۇ. ئالايلۇق، تۇتى (تۇتى قۇش) گەرچە سۆزلىيەلىسىمۇ، ئەمما ئەقىل-ئىدراك ۋە پەم-پاراسەتتە ئاجىز-دۇر،ھەرقانداق ئادەم نۇتۇقنىك كۆچى بىلەن ئىلىم ۋە مەرىپەت ھاسىل قىلسا،بىلىش ۋە ھېكمەت دائىرىسىگە قەدەم قويسا، ئۇ ياخشىلار قاتارىدىن ئورۇن ئېلىپ، ئەنبىيا ۋە ئەۋلىيالار دەرىجىسىگە يېتىلىشالايدۇ.

تەۋھىد(3)ۋە مەرىپەت، دىن ۋە شەرىئەت ئىلىمدىن قالسا، پادىشا ۋە ئۈممەرالارغا ھاجەت بولمىغان ئىلىم-تارىخ ئىلمىدۇر. چۇنكى ئۇلار پادىشاھلار تەرىپى (يول، ئۇسۇل، مەسلەك) ۋە تەرجىمھالى، ياخشى خۇلق ۋە سۈيىقتلىرىدىن ۋاقىپ بولسا، دۇنيادا ئۇلۇغلۇق ۋە سەلتەنەتكە،ئاخىرەتتە ساۋاب ۋە مەرىپەتكە سەۋەب بولۇپ خەلقتە پېشۋا (يولباشچى، رەھبەر) ۋە مۇقتەدا (ئىمام) بولالايدۇ.

كىشىلەر تارىخلارنى تەرتىپلەپ، ھېسابسىز تارىخ ئىلمى ۋە تارىخ كىتابلىرىنى بارلىققا كەلتۈردى. ئەمما ھەممىگە مەلۇمكى، راشىددىن

خەلىپىلىكى ۋە ئاباسىيە خەلىپىلىكىدىن قالسا، دىن ئىسلامدا سەلجۇقتىن ئۇلۇغراق ھۆرمەتكە سازاۋەر ھېچ پادىشاھ ئۆتكەن ئەمەس.

سەلجۇق دەقاق(4)نىڭ ئوغلى ئۇنىڭ تۆت ئوغلى بار ئىدى(5)ئۇ ئۈچ قوۋم ئارىسىدىن باش كۆتۈرۈپ،قورال - يارىق تەييارلاپ جەڭ قىلىپ قەبىلە ۋە سەلتەنەتنى قۇرۇۋەت ۋە قۇدرەتكە ئىگە قىلدى.شۇ ۋەجىدىن سۇلتان مەھمۇد(6)قا: «سەلجۇق كۈنسايىن قۇۋۋەت تېپىپ، شۇ قەدەر كۆچەيدىكى، ئەندى تېنىچ يۈرۈشۈرۈش ئاقىل ئادەملەرنىڭ ئىشى ئەمەستۇر. ئەگەر سەن ھىندىستان تەرەپكە بارماقچى بولساڭ، ئۇلاردىن بىرەر پاراكەندىچىلىك يەتمەيدۇ، ئۇلار (سەلجۇق) بىلەن دوستلۇق ئورناتىساڭ ۋاجىبتۇر» دېگەن مەزمۇن بىلەن نامە يەتكۈزدى. مەھمۇد نامە مەزمۇنىدىن خەۋەر تېپىپ، دەرھال سۆزمەن بىر ئەلچى قارقىلىق (سەلجۇققا) خەۋەر ئەۋەتتى:

- سىخىلىك، راست سۆزلۈك ۋە دانىشمەنلىك بابىدا تەڭداشلىرىڭنى ھەيران قالدۇراتتىڭ، ئەمما بۇ چاقچەچە مېنىڭ بىلەن دوستلۇق ئورنىتىش ۋە كۆرۈشۈشنى ئارزۇ قىلمىدىڭلار ۋە مەندىن ھېچ نەرسە ئىلتىماس قىلمىدىڭلار. مېنىڭ سىزلەر بىلەن دوست بولۇشتىقا مەيلىم بار ئىدى، سىزلەردىن مەدەت-ياردەم تىلىمەكتىن بىھاجەت ئەمەسمەن. ئەگەر ھەممىڭلەر كېلەلمىسىڭلەر، بىرەرسىڭلار كەلگەيسىلەر. تاكى ئۆز ئارا مەدەت ۋە دوستلۇق ھەققىدە ئەھدە-پەيمان قىلىشقايمىز.»

خەۋەر يەتتى. ھەممىدىن چوڭى ئىسرائىل(7)ئىدى. ئۇ لەشكەرلىرى بىلەن مەھمۇد تەرەپكە يۈزلەندى. بۇنىڭدىن مەھمۇد خەۋەر تېپىپ، ئىسرائىلنىڭ ئالدىغا كىشى ئەۋەتتى.ئۇ كىشى ئىسرائىلغا:

- ھازىرچە بىزگە مەدەت-لەشكەر ھاجەت ئەمەس. مەقسەت كۆرۈشمەك ۋە دوستلۇق ئورناتماقتۇر. ئۆزۈڭ خاس كىشىلىرىڭ بىلەن

كەلگەيسەن، -دېدى.

بۇ سۆز بىلەن ئىسرائىل لەشكەرسىز كەلدى. مەھمۇد ئادەتتىن تاشقىرى ئىززەت- ئىكرامىلار قىلىپ، ئۆزى بىلەن بىرگە تەختتە ئولتۇرغۇزۇپ، ياخشى مۇئامىلىلەر بىلەن كۆپتىن كۆپ ئىلتىپاتلار كۆرسەتتى. ئاندىن سۆز باشلاپ:

- ئەگەر ھىندى بىدئەتچىلىرىگە قارشى غازاتقا بارماقچى بولساڭ، خوراسان (8) شەھرى بوش قالىدۇ. ناۋادا يەنە بىر تەرەپتىن دۈشمەن پەيدا بولسا، ئۇلارغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن ئەلۋەتتە، سىزلەر بىلەن دوستلۇق ئورنىتىپ، ئەھد - پەيمان قىلساق، سىزلەردىن مەدەت ۋە يارەمگە كۈچ تىلەشكە توغرا كېلىدۇ، - دېدى. ئىسرائىل:

- ئۆزئارا يارەملىشىپ، بەندىچىلىك قىلىشاق، بۇ ناھايىتى ياخشىدۇر، - دېدى. مەھمۇد:

- قاچانكى، بىزگە مەدەت ۋە يارەم ھاجەت بولسا، قايسى نىشان بىلەن، قانچىلىك مەدەت كېلەركىن؟ -دېدى.

ئىسرائىلنىڭ مۇرىسىدە ئىككى تال ئوق بىلەن ياسى بار ئىدى. بىرتال ئوقنى مەھمۇدنىڭ ئالدىغا قويۇپ:

- بۇ ئوقنى ماڭا ئەۋەتسەڭ، ساڭا يارەمگە يۈزمىڭ لەشكەر كېلىدۇ، - دېدى.

- يەنە بۇنىڭدىن زىيادىرەك ھاجىتىمىز بولسا، - دەپ سورىدى مەھمۇد - بۇنىڭ تەبىرى قانداقكىن؟ ئىسرائىل يانى مەھمۇدقا بېرىپ:

- بۇ يانى تۇركستانغا ئەۋەتسەڭ. ناۋادا ئىككى يۈزمىڭ لەشكەر خالساڭ ھەم كېلىدۇ، -دېدى.

تائام ۋە شاراب كەلتۈرۈلدى، ئۈچ كېچە-كۈندۈز بەزمە تۈزۈلدى. لەشكەرلىرىگە تون-سەرۇپاي كىيدۈرۈلدى. ئاندىن كېيىن ئىسرائىل

بىر ئۇممەراسىدىن لەشكەرلىرىنى چۈشكۈن قىلىشتا بويرىدى. شۇنىڭ بىلەن لەشكەرلەر ھەر ئۆيدە شاراب ئىچمەككە مەشغۇل بولدى.

ئىسرائىل بارلىق سىپاھى بىلەن غەرق مەست بولدى. مەھمۇد پۈرسەتنى غەنىمەت بىلىپ، ئىسرائىلنى تۇتۇپ شۇ كېچىسى ھىندىستانغا ئەۋەتتى. بارلىق سىپاھىنى ھەم بەند قىلىپ، ھەر بىرىنى بىر شەھەرگە ماڭدۇردى. ئىسرائىلنى كۆلىمىز شەھرىدە بەند قىلدى. تا يەتتە يىل ئۇ يەردە تۇردى.

ئىسرائىل خەلقىدىن ئىككى كىشى ئىسرائىلنى بەندىتىن خالاس قىلىش مەقسىدىدە كېلىپ، خىزمەت قىلىپ يۈرۈپ بۇ يەرگە ئورۇنلاشقانىدى. بىر كۈنى پۈرسەت تېپىپ ئىسرائىلنى قۇتقۇزۇپ بولغا راۋان بولدى. ئەمما، ئۇلار يولدىن ئېزىپ قېلىپ باياۋاندا تەمتىرەپ يۈرەتتى. كۈتۈۋال (قورغان ساقچىلىرى) ئىزدەپ كېلىپ قالدى. ئىسرائىل بۇلارنى كۆرۈپ:

- ئەمدى مەندىن ئۇمىد ئۈزۈڭلار. ئۆز غېمىڭلارنى قىلىپ، بۇرادەرلىرىمگە ئېيتىڭلار. مېنى قۇتقۇزۇشنىڭ يولىنى قىلىڭ. بىرەر ئىككى قېتىم شىكەست مەغلۇپ، سۇنۇق، ئازارتاپقان) تېپىش بىلەن نا ئۇمىد بولمىڭ. بۇ پادىشاھنىڭ ئەسلى قولدۇر. مەملىكەت ئۇنىڭغا مۇناسىپ ئەمەس، بەلكى ئۇلارغا ئاخىرەتلىك مۇقەررەر بولغۇسىدۇر، - دېدى.

قاراۋۇللار ئىسرائىلنى تۇتۇپ شەھەرگە ئېلىپ باردى ۋە مەھكەم بەند قىلدى. ئىسرائىل ئۇ يەردە ۋاپات بولدى. ئىسرائىلنىڭ ئوغلى قولتەمىش (9) شەھەرنىڭ ئەتراپىدا پەرۋانىدەك ئايلىنىپ يۈرەتتى. ئاتىسىنىڭ ۋاپاتىدىن خەۋەر تېپىپ، نالە ۋە پىغانلار قىلىپ سىيستان (كىرمان بىلەن خوراسان ئارىسىدا) غا باردى. ئاندىن بۇخاراغا كېلىپ تاغلىرىغا ئەھۋالنى بايان قىلدى. ئۇلار ئىنتىقام ئېلىش قەستىدە پۈرسەت ئىزدەپ، ئاخىر سۇلتان مەھمۇدقا: «بىزنىڭ مەنزىلىمىز

قەھەرچىلىك ۋە قىستاڭچىلىق بولغاچقا ھايات كەچۈرۈشىمىز تەسكە چۈشتى. ئەگەر ئىجازەت بەرسەڭ دەريادىن ئۆتۈپ، توس (خوراسانىنىڭ باش شەھىرى) ھاكىمى ئارسلان جاروپ بىنا قىلغان رەبات (جاي،ئۆتەڭ مەنسىدە)نى ماكان قىلساق.» دېگەن مەزمۇندا نامىنى ئەۋەتتى. مەھمۇد نامەنى تاپشۇرۇپ ئېلىپ، ئۇلىمالىرىدىن مەسلىھەت سورىدى. ئۇلىمالار:

- ئۇلارنى خوراسانىنىڭ چېگرىسىغا ئۆتكۈزمەڭ بولماس، - دەپ مەسلىھەت بېرىشتى. ئەمما، سۇلتان مەھمۇد ئۇلارنىڭ سۆزىگە كىرمەي ئىجازەت بەردى. ئۇلار دەريادىن ئۆتتى. تاكى سۇلتان مەھمۇدنىڭ ھاياتلىقىدا ھېچ ئىشقا مۇمكىنچىلىك بولمىدى.

سۇلتان مەھمۇد تارىخنىڭ تۆت يۈز يىگىرمە سەككىزى ئۇلۇپ ئوغلى سۇلتان مەسئۇد (10)تە ختتە ئولتۇردى.

2

سۇلتان توغرۇلبەگ

(1063-1040)

مىكائىل بىننى سەلجۇق(11)نىڭ ئىككى ئوغلى بار ئىدى: بىرى جەئفەربەگ ئەبۇ سۇلتان(12)، يەنە بىرى توغرۇلبەگ ئەبۇ تالىپ. بۇلارئۆز قەبىلىسىگە سەردار بولدى.

سۇلتان مەسئۇد ئەمىر نىشاپۇر(ئىراننىڭ شەرقىي قىسمىدىكى شەھەر)غا: «سۇلتان مەھمۇد بىزنى ماتەم ۋە ھازا قايغۇسىدا قويۇپ، ئۆزى قازا مەنزىلىدا رىزالىق مەجلىسىنى تۇزدى. سەن-نىشاپۇر مەرگەنلىرىنى ئېلىپ بۇ يافتا كەلگەيسەن» دەپ نامە ئەۋەتتى. ئەمىر نىشاپۇر نامىنى ئوقۇپ سۇلتان مەسئۇدقا تەزىيەنامە ئەۋەتتى. بۇ چاغدا سۇلتان مەسئۇد جۇرجانغا بېرىپ شەرىئەت-مەدانى. ئانۇشتۇرۇان بىننى مەلىكۇل-مەدانى، مۇنۇچەھرە بىننى شەمسۇل-مەدانى ۋە قالۇس بىننى شەمگىرنىڭ ئۇدۇلىغا چۈشتى ھەمدە رەي(13)لەشكەر-گەھ ئۇمىد باغلاپ، رەيدىن لەشكەر ئارىيەت ئېلىپ، ئۆزى سەلجۇقلار(14)تەدبىرىدە مازەندەران(ئىراننىڭ شىمالىدا، كاسپىي دېڭىزىنىڭ جەنۇبىدىكى رايون)غا كەلدى. بۇ جايغا كېلىپ بولغىچە قورال-ياراقلىرى بۇزۇلۇپ، ئات-ئۇلاغلىرى ھېرىپ ھالدىن كەتتى. لەشكەرلىرى يايىاق ئىدى. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، سۇلتان مەسئۇد دەرھال نەچچىلىگەن ئۇمەرا(ئەمىرلەر)سىپەھسالار(باش قوماندان)نى لەشكەر بىلەن ئەۋەتتى. سەلجۇقلار بىخەۋەر ئىدى. تۇساتتىن بۇلار بېرىپ بۇلاڭ-تالاڭ قىلىشتا كېرىشتى. سەلجۇقلار

چېكىنىپ قۇراد شەھرىستانىنىڭ ئارىسىدا - بىر بايا‌ۋاندا جەڭگە تەييارلىنىپ تۇردى. بۇ جايدا قاتتىق جەڭ بولدى. ئاقۇۋەت مەسئۇد (قولياز‌مدا «مەھبۇد» يېزىلىپ قالغان) نىڭ لەشكەرلىرى شىكەست تاپتى. سەلجۇقلار ھېسابسىز قورال-ياراق، ئالتۇن-كۈمۈش ۋە ئۇلاغ ئولجا ئالدى.

دەرۋەقە، سۇلتان مەسئۇدقا بىر ھادىسە سەۋەپ بولۇپ، ھىندىستانغا بارماق ھاجەت بولدى. ئامالسىز سەلجۇقلار بىلەن سۇلھى قىلىپ ھىندىستانغا كەتتى.

سەلجۇقلار ئۆزگىچە قۇۋۋەت تاپتى. سەلتەنەت ۋە پادىشاھلىق ئالامتى بۇلارنىڭ ئاسمىندا نامايان بولدى. بەخت-سائادەت ئاۋتابى بۇلارنىڭ ئىقبال نىشانسىدىن پارلاپ، ئىززەت ۋە دۆلتى ئارتىپ، سەھەردە كۆتۈرۈلگەن قۇياشتەك نۇر چېچىشقا باشلىدى(15).

قىسسە: سۇلتان (سۇلتان مەسئۇد) قايتىپ غەزنەيىن (16) گە كەلدى. سەلجۇقلارنىڭ شەۋكەت ۋە سەلتەنىتىدىن خەۋەر تېپىپ خوراسانىنىڭ ئەمىرىگە: «سەلجۇقلارنى خوراساندىن قوغلىغايسەن!» دېگەن پەرمان بىلەن كىشى ئەۋەتتى. خوراسان ئەمىرىدىن: «سۇلتان (سۇلتان مەسئۇد) سەلجۇقلارنىڭ ئىلگىرىكى ھالىنى خىيال قىلىپ پەرمان ئەۋەتىپتۇ. ئۇلارنىڭ ھازىرقى ئەھۋالى شۇ دەرىجىدىكى، مەندەك بۇز تۇمەن كىشىنى ئۇلارغا تاقابىل تۇرالماس.» دېگەن جاۋاب كەلدى. ئەمما، سۇلتان مەسئۇد يەنە: «بۇيرۇقتا ئىتائەت قىلسۇن، ئەمىرىگە مۇخالىپ (قارشى تەتۇر) بىر قەدەم باسمىسۇن» دەپ ئەمىر قىلدى. خوراسان ئەمىرى ئامالسىز ۋە ئىختىيارسىز سەلجۇقلارغا قارشى لەشكەر تارتتى. بىراق شىكەست يەپ مەغلۇپ بولدى. سەلجۇقلارخوراسانىنى ئۆز ئىختىيارىغا ئالدى. خوراسان خەلقى قورقۇپ ۋەھىمە ۋە ئەندىشىگە چۈشكەنىدى. سەلجۇقلار ھېچ كىشىگە ئازار بەرمەسلىك توغرىسىدا جار سالدۇرۇپ، ئۇلارنىڭ

كۆڭلىنى خاتىرجەم قىلدى. بەس. بۇ ۋەقەنى سۈلتان مەسئۇد ئاڭلىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۆزى ھېسابسىز لەشكەر ئېلىپ خۇراسانغا كەلدى. بۇ چاغدا توغرۇلبەگ توستا ئىدى. مەسئۇد توستا بېرىپ توغرۇلبەگنى بۇرادىرى (ئاكىسى) جەئفەربەگ (چاغرىبەگ) كە قوشۇلدۇرماي تۇتۇش نىيتىدە، تېز يۈرەر بىر پىلغا مىنىپ، لەشكىرىدىن ئايرىلىپ توستا قاراپ يۈرۈپ كەتتى. يېگىرمە بەش فەرسەخ (ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمى، بىر فەرسەخ تەخمىنەن 6.24 كىلومېتىرغا توغرا كېلىدۇ) يەرگە بارغاندا، «توغرۇلبەگ بۇرادىرى جەئفەر (چاغرىبەگ) گە قوشۇلۇپتۇ» دېگەن خەۋەر كەلدى. مەسئۇد قايتىپ كېلىپ مەسىلىھەت بىلەن مەسلىھەتچىلىك ئارىسىدىكى دەندانلىقان (17) قورغىنىغا بېرىپ، يېتىپ بىر بايراقنى جەڭ قىلدى.

دەندانلىقاندا يەقەت نەچچە يەردىلا سۇ بارئىدى. بۇ سۇلارنى سەلجۇقلار ئىگىلىۋالغانىدى. مەسئۇدنىڭ لەشكەرلىرى ئۇسسىزلىقتىن ھالى كەتتى ۋە ھېسابسىز ئات - ئۇلاغلىرى يېتىلدى. لەشكەرلەر بۇ ئەھۋاللارنى كۆرۈپ، تەرەپ-تەرەپكە پېتىراپ كېتىشتى. مەسئۇد تەنھا قالدى. ئاتلار مەسئۇدنى تارتالمىغانىدى، پىلغا مىنىپ قاچتى. بارلىق قورال-يارىغى ۋە خەزىنىلەر شۇ يەردە قالدى. شۇ ئەسنادا بىر نەچچە تۈرك مەسئۇدنى قوغلاپ يېتىكەنىدى، مەسئۇد پىلدىن چۈشۈپ سۇغا كىردى. بۇ چاغدا بىر ئاتلىق لەشكەر كېلىپ ھۇجۇم قىلدى. ئەمما، مەسئۇد بىر گۈرز سېلىش بىلەن، ھېلىقى لەشكەر قىرغاقتا ئېتى بىلەن قوشۇلۇپ پارە-پارە بولدى. قىرغاقتا لەشكەرلەر يېتىپ كەلگىچە تاماشا قىلىپ تۇراتتى. ئاردىدىن بىر كىشى:

«ئەي مەسئۇد، شۇجائەتلىك تاجۇ تەختلىك بۇ يەردە تۇرۇپ، نېمە ئۈچۈن قاچىسەن؟» -دەپ ۋارقىرىغانىدى، مەسئۇد:

«شۇجائەت، تاجۇ تەخت دېگەن ئەمدى يوقتۇر» -دېدى-دە، سۇدىن ئۆتۈپ كەتتى.

سەلجۇقلار ھېسابسىز نۇسرەت ۋە قۇۋۋەتكە ئىگە بولدى. ھەرتەرەپكە پېتراپ كەتكەن لەشكەرلەر يىغىلىپ بۇلارغا قوشۇلدى. بۇلارنىڭ سەردارى جەئفەربەگ (چاغرىبەگ) ۋە توغرۇلبەگ ئىدى. بۇلارنىڭ تاغىسى مۇسا بىننى سەلجۇق (18) بولۇپ، لەقىبى پەغۋى كەلان ئىدى. ئۇلار-بارلىق ئۇرۇق-تۇغقانلارىيىغىلىپ ئۆزئارا بارداملىشىپ، ئىتتىپاق ئۇتۇش مەقسىتىدە ئەھمەد-بەيئەت قىلىشىپ تۆۋەندىكىدەك نامە پۈتتى:

«بىز سالجۇق ئەۋلادلىرىدۇرمىز. بىزنىڭ ئۇلۇغ (چوڭ) بۇرادىرىمىز ئىسرائىل سەلجۇق ئىدى. ئۇنى مەھمۇد نۇرغۇنلىغان قېرىنداش، ئۇرۇق-تۇغقان، دوست-بۇرادەرلىرىمىز بىلەن تۇتۇپ بەنت قىلدى ۋە ھىندىستاندا يەتتە يىل تۇرغۇزۇپ ھالاك قىلدى. ئۇنىڭ ئوغلى مەسئۇد تەختتە ئولتۇرۇپ، ئۆز مەنپەئەتى بىلەنلا بولۇپ كېتىپ، مەملىكەتنى ياخشى تۇتمىدى. بۇ سەۋەبتىن خوراسانىڭ يۇقىرى تەبەقە كىشىلىرى بىزنى كۆزگە ئىلمىغانلىقتىن، ئىلتىماس قىلىشتا (نامە ئەۋەتىپ جەڭ قىلىشتا) مەجبۇر بولدۇق. ئۇلارنىڭ دوستلۇق ۋە ياردىمى بىلەن تېرىكچىلىق قىلىپ يۇرگەنىدۇق. مەسئۇد لەشكەر ئەۋەتىپ شىكەست تاپتى. ئاندىن ئۆزى ھېسابسىز لەشكەر بىلەن كەلدى. ھەقتائالانىڭ نۇسرىتى ۋە رەسۇل-ئەكرەمنىڭ رۇھى شەرىئەتلىرىنىڭ مەدىتى بىلەن ئۇلار (مەسئۇد) ئۈستىدىن غالىپ بولدۇق. كېرەملىك ئاللانىڭ بۇ مەرھەمىتىگە ھەمدۇسانا ئېيتىپ، ئەدل-ئادالەت ۋە سېخىيلىق قىلىپ، زۇلۇم ۋە جاپانى نابۇت قىلدۇق. ئۇمىد قىلىمىزكى، بۇ ئىشىمىز ئەمرۇل مۇئمىنىنىڭ پەرمانىغا مۇۋاپىق بولغاي، ۋەسسالام!».

نامىنى ئەبۇ ئىسھاق فۇقائىدىن ئەمنۇل-مۇئمىنىن باھئوللاغا ئەۋەتتى. ئاندىن، ۋىلايەتلەرنى تەقسىم قىلدى: جەئفەربەگ (چاغرىبەگ) مەرۋ (19) نى پايتەخت قىلىپ، خوراسانىڭ كۆپرەكىنى

ئۆز ئىختىيارىغا ئالدى. تاغىسى مۇسا پەغۋى ھېرات(20)،ئەسىلەر، سىيستان ۋە يىگىرمە شەھەرنى ئىختىيار قىلدى. جەئنەربەگنىڭ چوڭ ئوغلى قادىر كىرمان ئىرانىنىڭ جەنۇبى قىسمىدىكى شەھەرلەر سەرھەد (چېگرا، مەملىكەت)ادە تۇردى. توغرۇلبەگ ئىراقنا كەلدى. جەئنەربەگ (چاغرىبەگ) نىڭ ئانىسىنىڭ بىر تۇغقىنى ئىبراھىمنى مەمدان (ئىرانىنىڭ جەنۇبىدىكى قەدىمىي شەھەرلەر)غا ئەۋەتتى. بۇرادىرىنىڭ ئوغلى ئەمىر يەقۇت(21)نەھرۇ رەيھان تەرەپكە يۈردى. ئىسرائىل بەنىي قولتەمشنى كورگان ۋە دامغانغا تەبىنلىدى. ئالىپ ئارسلان(22)جەئنەر (چاغرىبەگ) نىڭ ئوغلى، مۇھەممەدنىڭ بۇرادەرزادىسى ئىدى. ئۆز خىزمىتىگە تۇرغۇزۇلدى.

نامە ئەمرۇل-مۇئمىنىن قايىم باھرۇللاغا يەتتى. ئۇ ھەيبەتۇللاھ بەنىي مۇئمىنىننى ياخشى سۆزلەر بىلەن توغرۇلبەگكە ئەلچىلككە ئەۋەتتى ۋە توغرۇلبەگنى باغداتتا ئېلىپ كېلىشنى تاپىلىدى، بەس،ھەيبەتۇللاھ بېرىپ توغرۇلبەگنىڭ ۋىلايىتىدە قەتىدە ئۆۋەشكە كەلتۈرۈش، دېگەن يىرىدىن چىشىرىش) پۈرسىتى يەتمەي، ئۈچ يىل تۇرۇپ قالدى.

تارىختا تۆت يۈز قىرىق يەتتە ئىدى. توغرۇلبەگ باغداتقا كەلدى. ئەمرۇل-مۇئمىنىن قايىم باھرۇللاھ باغداتتا سۇلتان، ئەركانى دەۋلەت (دۆلەت ئەربابى) ئەبۇ تالىب بەنىي توغرۇلبەگ بەنىي ،مەھمۇد مىكائىل بەنىي سەلجۇقنىڭ دۆلىتى ۋە نامىغا خۇتبە ئوقۇتۇپ جار سالدۇردى ۋە ئۇنىڭغا «ئەركانى دەۋلەت» دەپ لەقەب (نام) بېرىپ، نامىنى مىتال پۇلغا نەقىش قىلدۇردى ھەمدە ئۇنىڭغا ھېسابسىز ئالتۇن-كۈمۈش، قىممەتباھا تاشلارنى چاچتۇ قىلدى(23).ئاندىن كېيىن ئەبۇ ئىھەد يەلبى ئەۋلادىدىن مەلىك رەھىم ئەبۇ ناسىر بەنىي پەرۋان ئىمادەر بەنىي لىللاھ بەنىي ئەلنەتىغا بەنىي سۇلتان دەۋلەتى باغدات(24)قا كەلگەندى. ئۇنى

بەند قىلىپ رەي تەرىپىگە ئەۋەتتى.

توغرۇلبەگ باغداتتىن خانەئى كەئبە (مەككە شەھىرىدىكى زىيارەتگاھ، مۇسۇلمانلار قىبلەسى) گە بېرىپ تاۋاپ قىلىپ، رەۋزەئى مۇقەددەس (مۇقەددەس قەۋرە، ئەۋلىيالار قەۋرىسى) نەبەۋىي سەللەت ھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەمگە تېگىشلىك خىزمەت قىلىپ، تازىم بىجا كەلتۈرۈپ ياندى. ئەمرۇل-مۇئىمىنىن ئالدىنقا ھېسابسىز مال-دۇنيا توغرۇلبەگنىڭ ئالدىنقا ھېسابسىز مال-دۇنيا ۋە نازۇ نېمەتلەرنى قويۇپ، بارلىق ۋىلايەتلەرنىڭ ئىشلىرىنى ئۇنىڭغا مۇقەررەر قىلىش بىلەن، يەنە ئىراق (غەربىي ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا جايلاشقان دولەت) ۋە كۇھىستان (25) پادىشاھلىقىنى تەيىن قىلدى. توغرۇلبەگ باغداتتا ئىككى يىل تۇرۇپ قايتتى. توغرۇلبەگ قايتىش بىلەن باغداتنىڭ سەردارلىرىدىن بىرسىر (26) ئەمرۇل-مۇئىمىنىنگە (خەلىپە قايىمغا) قارشى باش كۆتۈرۈپ چىقتى. شۇنىڭ بىلەن توغرۇلبەگنى كۈشى ئەۋەتىپ يەنە قايتۇتۇپ كەلدى. بىرسىر سۇلتان توغرۇلبەگنىڭ كېلۇاتقانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ لەشكەرلىرى بىلەن شام (سۇرىيەدىكى قەدىمىي بىر شەھەرنىڭ نامى. ھازىرقى دەمەشق) تەرەپكە قاچتى. بىراق سۇلتان باغداتقا كەلگىچە بۇرادىرى ئىبراھىم پادىشاھلىق قەستىدە ھەمدانغا كەتكەنىدى. سۇلتان توغرۇلبەگ ئىبراھىمنىڭ ئارقىسىدىن بېرىپ، ئىبراھىمنى تۇتۇپ ئۆلتۈردى. بۇ چاغدا سۇلتانىنىڭ قايتىپ كەتكەنلىك خەۋىرى بىرسىرغا يەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىرسىر بېنىپ يەنە باغداتقا كەلدى ۋە مەۋسۇل پادىشاھى فەراۋەش بىننى مۇقەللەد مۇرتەزا، ھەمسەننىڭ ئوغلى ۋە فەرىس بىننى بەدران بىلەن قوشۇلۇپ باغداتنى مۇھاسىرە قىلىپ، ئەمرۇل-مۇئىمىنىنى (خەلىپە قايىمنى) تۇتۇپ بەھارەش ئاتلىق بىر ئەرەبكە تاپشۇرۇپ ئىنانەھكە ئەۋەتتى. رەئىس ئەلۇەدنىڭ ۋەزىرى كامال ھۆرمەت، ئەلەم ۋە ئەقىلدە تەڭدىشسىز ئىدى. گۇناھ قويۇپ

ئۇلتۇردى ۋە بىر يىل باغداتتا قەرمەتىي ئىسلام دىنىدىكى مەزھەبلەردىن بىرى، بۇ يەردە شىئەلەرنىڭ تايانچى پاتمە خەلپىلىكى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. «ئىزاھات (27)» گە قارالسا، ئەر نامىغا خۇتبە ئوقۇدى. بۇ ۋەقەدە باغداتنىڭ پاسبانى ئەتبەكىن سۇلايمان قېچىپ ھەلۋانغا بارغانىدى. ئۇنىڭغا ئەمىرۋل-مۇئمىنىننىڭ (خەلىپە قايمىنىڭ):

«دۆلەت ئەربابى سۇلتاننى (سۇلتان توغرۇلبەگنى) تاپسۇن. ئۇ دۇشمەن ئۈستىدىن غالىپ بولغاي. چۈنكى قەرمەتىلەر ھۇجۇمى ئاشكارا بولدى.» دېگەن نامسى يەتتى، بەس.

ئەتبەكىن ئەمىدۇل-مەلىك ئەبۇ نەسىر (27) گە ۋەزىر سۇلتان ئىدى. ئۇنىڭغا ئاۋۋال نامە ئەۋەتتى. ئەمىر (ئەبۇ نەسىر) دەرھال بۇ نامىگە قارىتا:

«ئالدى بىلەن ئەمىرۋل-مۇئمىنىنگە (خەلىپە قايمغا) خەۋەر ئەۋەتىلسۇن. تاكى كۆڭلى ئارام تاپقاي. ئەتبەكنى كۈتۈپ تۇرسۇن. ئارقىدىن يېتىپ بارىمەن.» دەپ قىسقىچە جاۋاب ئەۋەتتى ۋە يوللارنى كۆزەتكىلى لەشكەر بۆلۈپ بەردى. ئاندىن ئابدۇل-مەلىك سەئىي ئەبۇ ئەلاغا ئەتبەكىن ئەۋەتكەن نامىنى بېرىپ ھال-ئەھۋالنى بايان قىلدى ۋە:

«سۇلتانغا (سۇلتان توغرۇلبەگكە) قىستا قىلىپ بىر نامە ئەۋەتەيلى. نامىنى كۆرگەن ھامان دەرھال لەشكەر ئەۋەتكەي» - دېدى. سەئىدۇللا ئەبۇئەلا ئەتبەكىنىڭ نامىسىنى ئېلىپ بۇ ئايەتنى ئېيتتى:

«ئۇلار تەرىپىگە يانغىن. قانداقلا قىلىپ بولمىسۇن بىز لەشكەر بىلەن ئۇلارنىڭ ئالدىغا كېلىمىز. ئەلۋەتتە ئۇلارنى مەھەردىن قوغلاپ چىقىرىمىز.»

بۇ سۆز بىلەن ئۇلار شاد بولدى ۋە:

« بۇ ياخشىلىقتىن بشارەتتۇر. ئىنشائاللا (خۇدا خالسا) شۇنداق بولغاي! » دېيىشپ سەئدي ئەبۇئەئلانىڭ ياخشى تەرىپى (سۆزلىرى) ئۈچۈن ئۇنىڭغا (ئەبۇئەئلاغا) بىر يۈكلۈك تۆگە ھەدىيە قىلدى.

سۇلتان (توغرۇلبەگ) ئىراقتىن شۇ قەدەر لەشكەر ئەۋەتتىكى، لەشكەرلەرنىڭ ھەيۋىتىدىن ئاسمان - زېمىن ۋە تاغ-دەشت لەرزىگە كەلدى. ئۇلار بىسىرنى رامىزان ئېيى (9-ئاي)دا تۇتۇپ، بېشىنى كېسىپ باغداتنىڭ دەرۋازىسىغا ئاستۇردى (ئاستى).

تارىختا تۆت يۈز ئەللىك بىر، زۇلھەججە ئېيى (12-ئاي)ئىدى. ئەمىرۇل - مۇئمىنىنى خەلىپىلىك تەختىگە (28) ئەمىرۇل-مۇئمىنىن باغداتتا يېتىپ كېلىش بىلەن سۇلتان (توغرۇلبەگ) تۆھپە، سۈۋىغا - سالاملارنى ئېلىپ پىيادە ئالدىغا چىقتى. ئەمىرۇل-مۇئمىنىن سۇلتانغا ياخشى تىلەكلەر قىلىپ « رەئىددىن » (دىن ئەرباب) دەپ لەقەب (نام) بەردى.

(خەلىپە قايىم) نەچچە كۈندىن كېيىن ئەمىدۇل-مەلىك (سۇلتان توغرۇلبەگنىڭ ۋەزىرى)نى چاقىرتىپ ئۇنىڭغا:

« سۇلتانغا (توغرۇلبەگكە) ئېيتقىن. مەن جەڭگە ئاتلانماقچىمەن. باغداتتا لەشكىرىم ھېسابسىز. ئۇلارغا بىر مۇنچە مال تەيىن قىلغىن، بۇ بىز ئۈچۈن مەدەت بولغاي » دېدى. ئەمىدۇل-مەلىك:

« سۇلتان (توغرۇلبەگ) بۇ ئىلتىماسنى ئەلۋەتتە قوبۇل قىلىدۇ، شۇنداقتىمۇ مەن پەرمان تۇتۇپ باراي » دېدى.

ئەمىد چىقىپ كېتىپ باراتتى، ئالدىغا ۋەزىر خەلىپە (خەلىپە قايىمنىڭ ۋەزىرى) ئۇچرىدى. خەلىپە ئەمىدكە:

« سىر سۆز ئۈچۈن سۇلتان قېشىغا كېتىپ بارىمەن » دېدى. ئەمىد ئۇنىڭ بىلەن بىللە ماڭدى ۋە ئىلگىرىراق كىرىپ سۇلتانغا:

« ۋەزىر خەلىپە كېلىۋاتىدۇ. گۇمان قىلمەنكى، ئۇ خەلىپە (خەلىپە قايىم) ئۈچۈن بىر نەرسە تىلەيدۇ. ئەگەر شۇنداق بولسا، ياخشى

جاۋاب بەرگىن» دېدى ۋە ئەمرۇل-مۇئمىنىنىڭ ئىلتماسىنى يەتكۈزدى. ۋەزىر خەلىپىنى ئۆز ئىش ئۈچۈن كەلگەنىدى. سۇلتان (توغرۇلبەگ) ۋەزىرى ئەمىدۇل-مەلىك ئېيتقاندەك، ياخشى جاۋاب بەردى. ئاندىن ئەمىدۇل-مەلىك باغداتنىڭ قائىدىسىنى تۈزۈپ، دەپتەر تۈتۈپ، ئەمرۇل-مۇئمىنىنگە خىراج مۇقەررەر (تەقلىمەك، تەييارلىماق) قىلىپ، دېۋانىنى ئۆز قولىغا ئالدى.

سۇلتان كۆچۈپ ئەزەربەيجان تەرەپكە يۈردى ۋە خەلىپىنىڭ سىگلىسىنى نىكاھىغا ئالماق بولۇپ، ئەمىدۇل-مەلىكنى خەلىپىگە ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى. خەلىپە قوبۇل قىلىغاندى، ئەمىدۇل-مەلىك خەلىپىگە بېرىدىغان خىراجنى توختاتتى. شۇنىڭ بىلەن خەلىپە ئۇنىڭ تەلىپىنى چارىسىز قوبۇل قىلدى.

قىزنىڭ تويلۇقى ئۈچۈن قازى تۆت يۈز كۈمۈش تەڭگە ۋە بىر دىنار (ئالتۇن ئاقچا) تەيىن قىلدى. بۇ خەۋەر تەبرىز (ھازىرقى ئىراننىڭ غەربىي شىمالىدىكى قەدىمىي بىر شەھەر) گە يېتىش بىلەن تەبرىزدىكىلەر شەھەرنى (ئەينەكتەك پاكىزلاپ) بېزىدى. باغدات قازىسى خوتبە ئوقۇپ نىكاھ قىلدىغان بولدى.

سۇلتان (توغرۇلبەگ) تويى قىلماق ئۈچۈن تەبرىزدىن رەيگە يۈردى. رەيگە يېتىپ كېلىش بىلەن سۇلتان كېسەل بولۇپ قالدى. ھاۋا ئىسسىق ئىدى. ئۇلار رەيي دەرۋازىسىغا چۈشتى ۋە ئۇ يەردە سۇلتان (توغرۇلبەگنىڭ) بۇرنىدىن قان ئېتىش كېسىلى بىلەن ۋاپات بولدى.

تارىختا تۆت يۈز ئەللىك بەش، رامىزان ئېيى (9-ئاي) ئىدى. بۇ سەردارنى باغداتتا ئېلىپ ياندى. سۇلتان رۇكىددىن ئەبۇ تالىب توغرۇلبەگ مەھمۇد ئىبنى مىكائىل ئىبنى سەلجۇق يىگىرمە ئالتە يىل پادىشاھ بولدى (29) ۋەزىرلىرى سەلار بۇركامى ئەبۇ ئەل-ئاسىم كويامى، ئەھمەد، ھەسەن بىننى ئەبۇنەسىر، ئەمىدۇل-مەلىك

كىدرىس، ياساۋۇلى ئابدررەھمان ئالىپ زەن ئەلائاجى مەھدى،
ئەھمەدۇللاھ ئەلى ئىيادىيە ئىدى.

3

سۇلتان ئالپ ئارسلان

(1072-1063)

سۇلتان توغرۇلبەگ ۋاپات بولغاندا، ئالپ ئارسلان مەھمۇد بىننى جەئفەربەگ (چاغرىبەگ) خوراساندا ئىدى(30)،شۇڭا كېچىك ئىنىسى ئەمىر سۇلايمانىنى تەختكە ئولتۇرغۇزدى. ئەمىرسۇلايمان كېچىك ئىدى. ئالپ ئارسلان زۇلھەججە ئېيى (12-ئاي)دا كېلىپ، ئۆزى تەختتە ئولتۇردى. ئىراق، خوراسان ۋە كۈھىستانغا پادىشاھ بولدى. ئۇ تولىمۇ ھەيۋەتلىك، سىياسەت قىلىچى دۇشمەنلىرى ئۈستىدىن غالىپ، جاھانكۆشاي (جاھانىنى شادلاندۇرغۇچى)، قەددى-قامىتى زور، ساقلى ئۆزۈن،ئوقيا ئېتىشتا يۇقىرى ماھارەتكە ئىگە كىشى ئىدى. ئاتتىن ئوقى خاتاسىز تېگەتتى. تاج كىيىپ تەختتە ئولتۇرسا، ئاجايىپ ھەيۋەتلىك كۆرۈنەتتى. ھەرقانداق ئەلچى كەلسە، پادىشاھنىڭ ھەيۋىتى ۋە ئۇلۇغلۇقىدىن سۆزلىيەلمەس ئىدى. ئۇ تەختكە ئولتۇرغاندا، تاغىسى سۇلتان توغرۇلبەگنىڭ ۋەزىرى ئەمىدۇل-مەلىكنى ئولتۇرۇپ، نىزامۇل-مۇلك(31)نى ۋەزىر قىلدى.

ئەمىدۇل-مەلىك ئولتۇرۇلىشتىن ئىلگىرى بىر يىل بەندىتە تۇرغاندى. ھەم ھەسەن ئىبن ئەلى ئىبن ئىسھاق پادىشاھنىڭ خىزمىتىدە بولغاندى. بۇ چاغلاردا نىزامۇل-مۇلك دىققەت - ئەندىشە ئىچىدە يۈردى. قاچانىكى، ۋاقتى-سائىتى توشۇپ، ئەمىدۇل-مەلىكنى ئولتۇرگۈزۈلى كەلگەندە، ئەمىدۇل-مەلىك مۇھلەت تىلەپ،

تەرەت ئېلىپ ئىككى رىكئەت نامازنى ئوقۇندى. ئاندىن تاۋلاپ مۇنداق دېگەنىدى:

« پادىشاھنىڭ ئەمرىنى بىجا كەلتۈرگەنىدىن كېيىن، دەرھال مېنىڭ خەۋىرىمنى پادىشاھقا يەتكۈزگەيسەن ۋە پادىشاھقا ئەمدۈل-مەلىك (مېنىڭ خىزمىتىم ياخشى خىزمەت ئىدى. مېنى تاغاك سۇلتان توغرۇلبەگ ۋەزىرلىك مەرتىۋىسىگە ئۆستۈرۈپ، بۇ جاھانىنى بەرگەنىدى. سەن شېھىتلىق دەرىجىسىگە ئۇلاشتۇرۇپ، ئاخىرەتنىڭ مۇلكىنى بەردىڭ. سىلەرنىڭ خىزمىتىڭلەردە دۇنيا ۋە ئاخىرەتنى تاپتىم بۇ چاغتىچە ۋەزىرنى ئۆلتۈرۈدىغان بۇنداق يامان ،بەدئەت رەسىم - قائىدە چىققان ئەمەس ئىدى. ئەمدى بۇ مۇشۇ تەرىقىدە ئەۋلادتىن ئەۋلادقا مىراس بولۇپ قالغۇسىدۇر) دەپ ئېيتتى دېگەيسەن.»

ئالپ ئارسلان لەشكەر تارتىپ پارسنى ئالدى ۋە كېچىسى تۇساتتىن ھوجۇم قىلىپ ھېسابسىز خەلقنى ئۆلتۈردى. ئاندىن رۇم پادىشاھى ئەزمايوس(32)غا زەربىنى بەردى. ئەزمايوس ئوچ يۈزمىڭ لەشكەر بىلەن مۇسۇلمانلارغا قارشى جەڭگە چىققاندى. ئالپ ئارسلان ئون ئىككى مىڭ لەشكەر بىلەن ئۇلارغا شىكەست بەردى.

ئالپ ئارسلان ئەزمايوسنى قارشى جەڭگە بارغاندا ئەمەرۇل-سەئىدۇللانى لەشكەرلەرنىڭ يول باشلىغۇچىسى (سەردار) قىلغانىدى. شۇڭا ئۇ ئالدى بىلەن لەشكەرلەرنى تەرتىپلەپ سەپ راستلىدى. ئۇنىڭ قوشۇنىدا رۇم(33)دىن كەلگەن ئارەز ئاتلىق بىر پادىشاھ بار ئىدى. سەئىدۇللا ئۇنىڭغا ئەزمايوسنى تىرىك تۇتۇشنى تاپىلىدى. دەرۋەقە جەڭدە سەئىدۇللاغا ئەزمايوس ئوچراپ قالدى. سەئىدۇللا ئۇنى رۇمدا كۆرگەنىدى. تونۇپ، ئەسىر قىلىپ دەرھال سۇلتانىنىڭ ئالدىغا كەلتۈردى. سۇلتان ئەزمايوسنى نەچچە كۈن بەند قىلىپ، ئاندىن قۇللۇقنى بەندىلىك (قۇللۇق) ھالىتىنى سېلىپ، ئامانلىق بېرىپ، ھەر كۈنى مىڭ دىنار جىزىيە (ئولپان-جىراج)

تايشۇرۇشقا ماقۇل قىلىپ قويۇپ بەردى.

سۇلتان ئالپ ئارسلان كېيىنكى ۋاقىتلاردا ماۋەرائۇننەھر (34) گە جەڭگە باردى ۋە جەيھۇن (ئامۇ دەريانىڭ قەدىمكى نامى) دەرياسىدىن ئۆتتى. دەريا لېۋىدە «قەلئەيى بۇرزەم» ئاتلىق بىر قورغان بار ئىدى. لەشكەرلەر بۇ قەلئەنىڭ لەشكىرىنى كۆتۈالى (قورغان مۇھاپىزەتچىلىرىنىڭ باشلىقى) يۈسۇف بۇرزەمى (35) بىلەن قوشۇپ ئەسىر قىلىپ كەلتۈردى. سۇلتان ئالپ ئارسلان ئۇنىڭدىن سۆز سورىغاندى، راست سۆزلىمىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇنى قىيناشنى بۇيرۇدى، بەس. بۇ ئادەم جېنىدىن ئۈمىد ئۈزۈپ، ئۆتۈكىنىڭ قونجىدىن بىر پىچاقنى ئېلىپ سۇلتانغا قاراپ يۈگۈردى. ئاڭغىچە سۇلتاننىڭ ئادەملىرى تۇتىۋاقچى بولغانىدى، سۇلتان مەرگەنلىكىگە ئىشىنىپ تۇتقىلى قويمىدى ۋە بىر ياي ئوق ئۇزدى. بىراق، ئوق خاتا كەتتى. ئۇ ئادەم سۇلتانغا پىچاق ئۇردى. سەئىدۇللا سۇلتاننىڭ ئالدىدا تۇراتتى. ئۇزىنى سۇلتاننىڭ ئۈستىگە تاشلىدى. بىراق ئۇلگۈرمىگەنىدى. سەئىدۇللا ئورنىدىن تۇردى (پىچاق سۇلتانغا تەككەنىدى) .ئىككى مىڭ لەشكەر سۇلتاننىڭ ئالدىدا سەپ تۈزۈپ تۇرۇشتانىدى. يۈسۇف بۇرزەمى قولىدا پىچاق تۇتقان ھالدا بۇلارنىڭ ئالدىدىن قاچتى. لەشكەرلەرنىڭ سەردارى جامئ نىساۋەرنىڭ قولىدا بىر چوماق بار ئىدى. ئارقىسىدىن قوغلاپ بېرىپ چوماق بىلەن بېشىغا ئۇرۇپ ئۆلتۈردى.

قىسسە: ئالپ ئارسلان مەرد-مەردانە ئىدى. ھەممە ئالەمنى ئۆزىگە قاراتقانىدى. جەيھۇننىڭ لېۋىدە بۇ ۋەقە يۈز بەرگەندىن كېيىن، ئوغلى مەلىك شاھنى ئۆز ئورنىدا پادىشاھ قىلدى.

سۇلتان مەلىك شاھ (36) نىڭ ۋاقتىدا جامئىنساۋەرنىڭ ئوغلىنى سۇلتاننىڭ قوللىرىدىن بىرى ئۆلتۈرۈپ، قېچىپ مەرۋ سارايىغا كىرىۋالغانىدى. جامئ ئارقىدىن كېلىپ سارايىنىڭ ئىشىكىدە پەريات-پىغان قىلغان بولسىمۇ، ھېچ پايدا بەرمىدى. ئاخىر بىر كۈنى سۇلتان

ئاتلىنىپ چىقاندا، جامىئ ھەيۋىر تارتىنماستىن سۇلتاننىڭ ئېتىنىڭ تىزگىنىنى تۇتۇپ:

«ئەي پادىشاھى ئالەم، ئاتاڭنى ئۆلتۈرمەكچى بولغان كىشىنى مەن ئۆلتۈرگەنىدىم. ئەمدى ئوغلۇمنى ئۆلتۈرگەن كىشىنىمۇ شۇنداق قىلغىن.» - دەپ ئىلتىماس قىلدى. سۇلتان:

«راست ئېيتىسەن!» دېدى ۋە خىزمەتكارىغا قولىنى تۇتۇپ كېلىشنى بۇيرىدى. خىزمەتكار قولىنى ھەرەم سارايىدىن تۇتۇپ ئېلىپ كەلدى. سۇلتان ئۆز نامىدىن جامىغا ئون مىڭ دىنار بەرگەنىدى، قوبۇل قىلمىدى. شۇنىڭ بىلەن قولىنى ئۆلۈمگە بۇيرۇدى.

* * *

ئالپ ئارسلاننىڭ ئون ئوغلى بار ئىدى. ئۇ تارىخنىڭ تۆت يۈز يىگىرمە بىرىنچى يىلى، ماھى مۇھەررەم (1- ئاي) نىڭ ئىككىسى، ئازنا كېچىسى دۇنياغا كەلگەنىدى. سۇلتان توغرۇلبەگدىن كېيىن ئون ئىككى يىل ئون ئاي ئۆمۈر كۆردى. ئۇ ئوتتۇز تۆت ياشتا ئىدى. لەقىبى سۇلتان ئەسەدۇللاھ (ئەسەدۇللاھ - خۇدانىڭ شىرى دېگەن مەنىدە بولۇپ، بۇ ئەسلىدە ئەلگە بېرىلگەنلەقەم ئىدى) ئىدى.

بولۇر ياخشىلىق كەلسە، دوستىرەس -
يامانلىقنى دوست قىلەكتۇ ھەمىشە ئېرۇر.
ئەگەر ئاقىلى ياخشىلىق ساڭا يۇر،
كېلۇر ياخشىلىقنى داغى ياخشىلىق،
يامانلىقنى ھەم كەلگۈسىدۇر بۇ شەق،
نە خۇش دەيدۇر ئول پىرى ئالەم نەۋرەد،
يامانلىق بولىدىن چىقارمەكى گەرد.

4

سۇلتان مەلىك شاھ

(1092-1072)

بايان قىلىنىشچە، سۇلتان مەلىك شاھ - لەقەمى سۇلتان جەلال دەۋلى (جەلالىددىنئەددەۋلى) مەغزىنە دۇنيا (دۇنيانىڭ ئاقىلى)، ۋالىدەين (ئاتا-ئانا) ئەبۇلقوتتى نەسەبى مەلىك شاھ بىننى ئالپ ئارسلان مەھمۇد بىننى ئەبۇ سۇلايمان جەئفەربەگ (چاغربەگ) بىننى داۋۇد بىننى مىكائىل بىننى سەلجۇق پادىشاھ ئىدى. (« ئىزاھات (37) » گە قارالسۇن) ئۇ ھەممىگە قادىر ۋە مەدەتكار خۇداۋەندە ئالەمنىڭ نۇسرىتى بىلەن قۇۋۋەت تاپقان، قۇدرەتلىك پەرۋەردىگارنىڭ تەۋفىقى (ياردەم، مەدىتى) بىلەن ياخشى نىيەتلىك بولغان؛ ئاتا - بوۋىسى جاھانگىرلىك بىلەن جاھاندارلىق بېغىدا دەرەخ تىكىپ، سايىسىدا سەلتەنەت تەختىنى قويغان ۋە ئۇ دەرەخ بۇ شاھىنشاھ (سۇلتان مەلىك شاھىنشاھ) دەۋرى باھاردا كامالىغا يېتىپ مېۋە بەرگەنىدى. ئالەم ئۇنىڭغا (سۇلتان مەلىك شاھقا) ئىتائەت قىلغان، كاتتا نامى ئالەمگە يېيىلغان، پۇخرالىرى شاد، شەھەرلىرى مەمۇرچىلىق ئىدى. ئۇ نەچچە زامان جاھان مەيدانىدا ھۆكۈمرانلىق شوخلىقى بىلەن جەۋلانلار كۆرسەتتى. مەقسەد كويىنىڭ مۇراد چومىقى بىلەن سوقۇپ، غەرەز ھوسۇلىغا ئىتائەتچان ۋە ئاسان بولىماي قالماس ئىدى. ئۇنىڭ نىزامۇل-مۇلك (« ئىزاھات (32) » گە قارالسۇن) مەسەللىك بىر ۋەزىرى بار ئىدىكى، ئۇ ھەممىدە كامالەتكە يەتكەن. پېشۋايىي نەبى (يولباشچى، ئەۋلىيا) ئادەم ئىدى. شۇڭا ئەقلىنىڭ زىيادە ۋە مۇكەممەللىكىدىن

سەلتەنەت ئۇنىڭغا مۇقەررەر بولدى.

سۇلتان پادىشاھلىق دەۋرىدە ئەنتاكىيە (37) دىن ئۆزكەنتكە ئىككى مەرتىۋە بارغاندى. كېيىن بارغىنىدا تاربختا تۆت يۈز سەكسەن بىر ئىدى. دەريا لېۋىگە چۈشۈپ ئىككى رىكئەت نامازئۆتەپ شۈكرانىلەر قىلدى. مەملىكتى مەشرىق (شەرقتىكى جايلار) تىن مەغرىپ (غەرپتىكى جايلار) قىچە سوزۇلغانىدى. شۇڭا ئۇ خاس كىشىلىرىگە شام(38) ۋىلايەتلىرىنى بەردى. قىسمەدۇللاغا ھەلەب(39) - شەھرىنى بەردى. ئەنتاكىيەنى ئەقسانغا بەردى. قەندۇھارنى ئىماد ئەددەۋلىگە بەردى. موسۇلنى ھوكەرمىشكە تەيىن قىلدى. ئۇ يەردىن يېنىپ سەمەرقەندكە كېلىپ، سۇلەيمان جانىبنى ئەسىر قىلىپ ئۆزكەنتكە باردى. خوتەندىن تارتىپ ھەر شەھەرگە ئۆزىنىڭ خاس كىشىلىرىدىن بىرنى قويدى. ئاندىن خارەزم(40) گە باردى. ئاندىن يېنىپ مەرۋى(41) گە كەلدى. بۇ سەپەردە بۇ ئىشلار بىر يىلدا بولۇپ ئۆتتى. ئاندىن ئىسپاھان (ھازىرقى ئىرانىڭ بىر شەھىرى) غا كېلىپ، ھەر يەرگە ئۆز كىشىسىنى قويۇپ، رەسىم - قائىدىلەرنى تۈزۈپ بەدئەت، يامان ئىشلاردىن خەلقنىڭ كۆڭلىنى ئۆزۈپ، يۇرت - شەھەرلەرنى چوڭتۇر پىكىر يۈرگۈزۈپ تەرتىپلەپ سەرەنجام قىلدى. ئادالەتلىكى شۇ قاتارلىق ئىدىكى، ئۇنىڭ دەۋرىدە ھېچ بەردە زۇلۇم - پاسات يوق ئىدى. ئېزىلگەن، زۇلۇمغا ئۇچرىغانلار ئۆزى كېرىپ سۇلتاندا ئەرز قىلىپ، تەلەپ-مەقسىدىگە يېتەتتى. ئۇلار ئۇچۇن ھېچقانداق توسالغۇ يوق ئىدى.

ئۇنىڭ (سۇلتان مەلىك شاھنىڭ) خەيرى - ساخاۋەت، ياخشىلىقلىرىدىن بىرى شۇكى، مەككە يولىدا سەرپ قىلىشقا ھېسابسىز مال بۇيرۇدى. ھاجىلارنى مېھمەت-ئەمگەكتىن ئازات قىلدى. ئەمرۇل-مۇئمىنىن شاھ ۋاقتىدا، ھەر بىر ھاجىدىن ۋە بادىيە (سەھرا)، مۇجاۋىرانى كەئبەئى مۇئەززەمە (مەككىدە تۇرغۇن

بولغوچى، مەككىدە ياشىغوچى ئۇلۇغ) لەردىن بەتتە زىنچە ئالتۇن ئېلىش رەسمى بار ئىدى. بۇ قائىدىنى يوق قىلدى.

* * *

مەلىك شاھنىك ھوزۇرىدا دايىم ئاتلىنىشتا تەييار تۇرىدىغان، ئەمدى بۇرۇنقى خەت تارتقان يۈز قىرىق ئالتە مىك سەۋارە (ئاتلىق) لەشكەر بار ئىدى. بۇلارغا ھەمىشە مائاش بېرەتتى. بۇنىڭ ئۈچۈن رۇم پادىشاھى كۈنىگە مىك دىينار (ئالتۇن ئاقچا) خراج (ئولىيان) تاپشۇراتتى (42).

مەلىك شاھ شىكارنى دوست تۇتاتتى. بىر «شىكارنامە» دە بايان قىلىنىشچە: بىر كۈنى مەلىك شا يەتىش كىيىك سوقتى. ئۇنىڭ شىكارغا چىققانلىرى، ھەربىر ئوۋ ئوۋلىغاندا دەرۋىشكە بىر دىنار سەدىقە قىلىدىغان رەسىم - قائىدىسى (ئادەت) بار ئىدى. ئۇ يەنە شىكارگاھ ئۈچۈن ئىراق ۋە خوراساندا ھەر يەردە كىيىك ۋە قولان شىرىسىدىن مۇنار قىلدۇرغان؛ ماۋەرائۇننەھر، ئەرەب (43) جورجىستان ۋە ئىسپاھان ۋىلايەتلىرىدە ھەر شىكارگاھتا بىردىن نىشان قويغاندى.

بىركۈنى سۇلتان مەلىك شاھ خوراساندىن ئىراققا كەلگەندى، تاغىسى قاۋەرد (44) كىرماندىن ئاز بولغان لەشكەر ئېلىپ مەلىك شاھنى قارشى ئىراققا يۈزلەندى. ئىككى تەرەپ لەشكەرلىرى بەدرى كۆچتە (مەدىنىنىڭ غەربىي جەنۇب تەرىپىگە جايلاشقان جاي) قوشۇلدى ۋە ئۈچ كېچە-كۈندۈز جەڭ قىلدى.

قىسسە: قاۋەردنىڭ بىر پالۋانى لەشكەر سىپىدىن ئايرىلىپ چىقىپ، سۇلتان لەشكىرىنىڭ ئالدىغا كېلىپ جەۋلانبازلىق قىلغاندى، سۇلتان لەشكىرىدىن دەۋران ئاتلىق بىر پالۋان چىقىپ، ئۇنىڭغا بىر قېلىچ ئۇرماق بىلەن ئىككى پارە قىلىپ، ئېتىنىڭ ساغرىسىنى خۇددى خېمىرنى كەسكەندەك كېسىپ تاشلىدى. قاۋەرد بۇ ھالنى كۆرۈپ:

« بۇ يەردە تۇرۇپ بولىمىز » دەپ قېچىپ ئارقىغا يانىدى. بىراق ئۇلىگۈرەلمەي مەلىك شاھنىڭ لەشكەرلىرىگە ئەسىر بولدى.

مەلىك شاھنىڭ لەشكەرلىرى ھېسابسىز قورال-ياراق، خەزىنە ۋە مال-ئەشيالار غەنىمەت ئالدى. نەرسىلەرنىڭ ھەددى-ھېسابىغا ئەقىل سىغمايتتى. مەلىك شاھ لەشكىرىنى ئېلىپ جەڭگاھتىن ھەيدانغا كەلدى ۋە شۇ جايدا چۈشۈپ ئارام ئالدى. بۇ چاغدا لەشكەرلەر:

« بىز بۇ جەڭدە مۇنداق مۇۋەپپىقىيەت ۋە نۇسرەت بىلەن چارچىغان ھالدا يانىمىز. بۇنىڭ ئۈچۈن كۆپرەك ھەق تىلەيمىز » دېيىشىپ نىزامۇل-مۇلكنىڭ ئالدىدا ئەرز قىلىشتى. نىزامۇل-مۇلك:

« ئەگەر سىزلەر كۆپرەك ھەق ئېلىشنى خالىساڭلار، ئېھتىمال قاۋەرداشلىق گۇناھىدىن ھەم ئۇتۇشكە توغرا كېلىدۇ. مەن بۇگۈن كېچە بېرىپ سۇلتانغا ئىلتىماسىڭلارنى يەتكۈزۈپ، مەقسەتلىرىڭلارنى ھاسىل قىلاي » دېدى، بەس. بۇ كېچىسى نىزامۇل-مۇلك قاۋەردىكە (ئوغا سېپىلىغان) شاراب بېرىپ، ئوغلىغا مىل (قوبۇلمىلىك تۇغ، ئۇستىگە ئۇچلۇق قوبۇ ئورنىتىلغان بايراق) چىقىرىشنى بۇيرۇدى. ئەتىسى لەشكەرلەر يەنە كەلدى. بۇ چاغدا نىزامۇل-مۇلك لەشكەرلەرگە:

« قاۋەرد بەندىتە قولىنى چاپىناپ جان بېرىپتۇ. پادىشاھ تاغىسى جەھىتىدىن پەرىشان بولغاچقا، سىزلەرنىڭ ئىلتىماسىڭلارنى يەتكۈزگىلى بولمىدى » دېدى. لەشكەرلەر بۇ سۆزنى ئاڭلاپ خاموش بولۇپ ھېچقانداق ئۈن چىقارالمىدى. ئاندىن سۇلتان سەمەرقەندكە كەلدى ۋە خان (ئەھمەدخان) (45)نى پىيادە ئالدىغا ئېلىپ چىقىپ ئىسپاھانغا ئەۋەتتى. ئاندىن سۇلتان لەشكىرى جەيھۇن (ئامۇدەريانىڭ قەدىمكى نامى)دىن ئۆتتى.

خاجە نىزامۇددىن (نىزامۇل - مۇلك) ئەنتاكىيگە خەرج يۇتۇپ،

پۈتۈپ، ئۇنى سەمەرقەندلىكلەرگە ۋەزىپە قىلدى. ئاندىن سۇلتان ئاتىلانغاندى، سەمەرقەند ئەھلى:

«بىز قوۋۇم دەرۋىشلەردۇرمىز. مەئىشىتىمىز يەقەت سودىنىدۇر. ناۋادا بىزنى خەرج ئۈچۈن ئەنتاكىيگە ئەۋەتسەك تەڭلىك تارتىمىز» دەپ پەريادۇ ۋە پىغانلار قىلىشتى. سۇلتان نىزامۇل - مۇلككە:

«ئەي پەدەر، بۇ نېمە گەپ؟ مېنىڭ بۇ دەرۋىشلەر ئىشىنى ئەنتاكىيگە ھاۋالە قىلماقتا قۇدرىتىم يوقتۇر» دېگەندى، نىزامۇل - مۇلك:

«ئەي پادىشاھى ئالەم، ئۇلارنىڭ ئەنتاكىيگە بارمىقى ھاجەت ئەمەس. ھەرقايسىنىڭ خەرجى پۈتۈلۈپ مۇتەررەر قىلىنغان. بىزدىن نەق ئالتۇنغا سېتىۋالسا بولىدۇ. مەن بەندە. بۇ ئىشنى يەقەت پادىشاھنىڭ ئۇلۇغلۇقى جەھىتىدىن قىلدىم. تا جاھان ئەھلى پادىشاھنىڭ ھۆكۈمى نەدىن نەگىچە جارى بولىدىغانلىقىنى بىلىپ قويسۇن ۋە ناقىلانى ئەخبار (نەقىل قىلىپ خەۋەر بەرگۈچىلەر) تارىخلارغا بۇنى پۈتسۇن» دېدى.

سۇلتان پايتەخت قىلىش ئۈچۈن شەھەرلەر ئىچىدىن ئىسپاھاننى ئىختىيار قىلىپ، ئۇ يەرگە ئىمارەتلەر، باغۇ بوستانلار ۋە راۋاق-كۆمبەزلەرنى بىنا قىلدۇردى. شەھەر سىرتىغا يەنە نۇرغۇنلىغان راۋاق ۋە «باغى-كاران»، «باغۇ بەيتىل - مال» ۋە «باغى ئەھمەدشاھ» قاتارلىق باغ بەرپا قىلدۇردى. بۇنىڭدىن باشقا يەنە نۇرغۇن ئىمارەت سالدۇردى ۋە ياساتتى. خەزىنە ساقلاش ئۈچۈن «قەلئەيى شەھەر» ۋە «قەلئەيى زەركۇھ» نى سالدۇردى.

نىزامۇل - مۇلك ناھايىتىمۇ غالىپ ۋە قۇدرەتلىك ئىدى. ئۇنىڭ ئىككى ئوغلى بار ئىدى. ھەر قايسىنى بىر ۋىلايەتكە مەسئۇل قىلغاندى.

سۇلتاننىڭ خانىشى تۇركان خاتۇن (46) تامغاچ خان (47) نىڭ قىزى بولۇپ، ئۇ سۇلتانغا غالىپ ئىدى. (تۇركان خاتۇن مەلىك شاھ ئالدىدا ناھايىتى يۇقىرى ھۆرمەت ۋە ئابرويغا ئىگە ئىدى). تامغاچ خاننىڭ تاجىل - مۇلك ئاتلىق بىر ۋەزىرى بار ئىدى.

سۇلتاننىڭ يەنە بىر خانىشى زۇبەيدە خاتۇن جەئفەربەگ بىننى يەئقۇتنىڭ قىزى، سۇلتاننىڭ نەۋرە سىڭلىسى ئىدى. (48) ئۇنىڭدىن بەركىيارۇق (49) ئاتلىق بىر ئوغلى بار ئىدى. ئۇ ھەممە پەرزەنتنىڭ چوڭى ئىدى. تۇركان خاتۇندىن بولسا، مەھمۇد (50) ئاتلىق بىر نارسىدە بار ئىدى. تۇركان خاتۇن دائىم ئوغلى مەھمۇدنى تەخت ۋارىسى قىلىش نىيىتىدە بولاتتى. ئەمما نىزامۇل - مۇلك بەركىيارۇقنا مايىل ئىدى. شۇڭا ئۇ سۇلتانغا مەسلەھەتچىسىگە بەركىيارۇقنى ۋارىس قىلىشنى تەۋسىيە قىلاتتى. بۇ سەۋەبتىن تۇركان خاتۇن نىزامۇل - مۇلككە ئادائەتلىك بولۇپ قالغانىدى. سۇلتانغا نىزامۇل - مۇلكنى ئەيىبلەپ يامان كۆرسىتەتتى. نىزامۇل - مۇلكنى ئۆلتۈرۈپ، تاجىل - مۇلكنى ۋەزىر قىلىش كېرەكلىكنى ھەر تەرەپتىن دەللىلەيتتى. شۇنداق قىلىپ ئاخىر سۇلتاننى بۇ ئىشقا كۆندۈردى.

بىر كۈنى سۇلتان نىزامۇل - مۇلككە:

«سەن مېنىڭ بىلەن پادىشاھلىققا تەڭ شېرىكلىك قىلۋاتسەن. ھەتتا ھەر ۋىلايەتكە مەندىن رۇخسەتسىز پەرزەنتلىرىڭنى قويۇپ، ئۇ جايلارنى ئۆز ئىختىيارىڭغا ئالماقچى بولۇۋېتىپسەن. پەرمانىمنىڭ دەستارىڭنى (سەللە) بېشىڭدىن ئۇچۇرۇۋېتىشىدىن قىلچە قورقماي-دىكەنسەن،.....» دېگەن مەزمۇن بىلەن خەۋەر ئەۋەتتى. نىزامۇل-مۇلك بۇ سۆزلەرنى ئاڭلاپ مەلىك شاھقا:

«مېنىڭ دېيىنارىم (ئالتۇن ئاقچا) سېنىڭ تاجىڭ بىلەن باراۋەردۇر. بىراق بۇمۇ ئېيتىماقتا ئارتۇقلۇق قىلدۇ» دېگەن جاۋابنى بەردى. بۇ سۆزدىن سۇلتاننىڭ غەزەپ ئوتى تېخىمۇ ئۆرلىدى.

نىزامۇل - مۇلكنى تاجىل - مۇلك! (51) توتۇپ بەردى. بۇ چاغدا سۇلتان ئىسپاھاندىن باغداتتا بارغانىدى. ئۇلار نىھاۋەندكە يەتكەندە تاجىل - مۇلكنىڭ سۆزى بىلەن بىر مەزھەب ادىنىنىڭ بېرەر تارمىقى ئىچىدىكى كىشىسى نىزامۇل - مۇلككە پىچاق سالدى.

ئەپسۇس، ھېچكىم ئۇنداق كىشىنى ئۇلتۇرگىلى قەست قىلمىغاي!

ئۇ ئەمىر سەكسەندىن ئۆتكەن، ئالەمدە ياخشى-يامانىنى بىلگەن ۋە كۆپنى كۆرگەن كىشى ئىدى. ئۇنىڭ ھەر بىر سۆزى پال ئىدى. سۇلتان باغداتتا يېتىپ كېلىپ ئون سەككىز كۈندىن كېيىن نىزامۇل-مۇلك ئۆلدى. ئاردىدىن بىر ئاي ئۆتمەي سۇلتان ھەم كۆمۈلدى. بۇ ھالنى ئەمىر مۇئىزى سۇلتان مەلىك شاھ مەرسىيەسىدىكى مۇنۇ ئىككى بېيتى ئارقىلىق ئادا قىلغاندۇر:

كى بىر ئاي ئىچرە ئالەمدىن بەقا بوستانىنە-
بۇ تەرىقە شاھ ھەم باردى.
ئانىڭ بايانىدىن قىلدى ناگەھ ،
قەھرى يەزدان، ئەجز سۇلتان ئاشكار.
ئەجز سۇلتانىنى كۆرۈپ فكر ئەيلە-
يەزدان قەھرىدىن.

قىسسە: سۇلتان مەلىك شاھ ئاخىرقى ۋاقىتلىرىدا پىشتەدەم مەنسەپدارلارنى يۆتكەپ كېلىپ ئىشلەتكەنىدى. ئەمما، ئۇ ئالەمدىن ئۆتۈش بىلەن نىزامۇل - مۇلكنىڭ ئوغلىغا تاجىل-مۇلك ئەبۇل - فەتتايىم ۋەزىر بولدى. ۋە يەنە شەرفۇل - مۇلك ئەبۇ سەئىد ھېسساب - كىتاب ئىشلىرىغا پىششىق ۋە ئىختىدارلىق، قارى ھەم ئالىيجاناب كىشى ئىدى. ئۇ ھەم بوشتىلىپ، ئوغلىغا مۇھەممەدۇل - مۇلك ئەبۇلفازىل ۋەزىر بولدى. شۇ تەرىقىدە يەنە نۇرغۇن

نامۇۋايىق ئىشلار بولۇپ ئۆتتى.

مەلىك شاھ ياخشى سۈرەتلىك ۋە قامەتلىك، ئىگىز بوي، تۇۋۇمتلىك ۋە ساقاللىق، چىرايى ئاق كىشى ئىدى. بىر كۈزىدە قىستى بار ئىدى. ئەمما ئۇ قىسقى تۇغۇلۇشىدىن ئەمەس، بەلكى ئادەتتىدىن ئىدى. ھەرقانداق قورال - ياراقنى ئىشلىتەلەيتتى. مەيداندا تۇغ - زەنجىر ئويناتقىنىدا تولىمۇ چاققانىدى. مۇھۇرىگە سۈرىتى چۈشۈرۈلگەنىدى. ئۇ تارىخنىڭ تۆتىيۈز قىرىق بەشى، جەمادىيەل-ئەۋۋەل (بەشىنچى ئاي) دە تۇغۇلغانىدى. بىگىرمە يىل پادىشاھ بولدى. بۇ دۇنيا بىلەن خوشلاشقاندا ئۆمۈر مۇددىتى ئىككى كام قىرىقتا ئىدى. ۋەزىرلىرى - نىزامۇل - مۇلك،موجىدۇل - مۇلك،سەدىدۇل - مۇلك ۋە كامالىدۇللاھ ئىدى. ياساۋۇلى - قەماج قەلەم ئىدى.

5

سۇلتان بەركيارۇق

(1104-1093)

قىسقە: بەركيارۇقنىڭ ئاتاق نامى (ھۇرمەت نامى) سۇلتان رۇكىددىن ۋە ئەددۇنيا؛ تەخەللۇسى ئەبۇل مۇزەففەر ئىدى.

سۇلتان مەلىك شاھ ئۆلگەندە بەركيارۇق ئاران (ئون) ئۈچ ياشتا ئىدى. ئاتىسى ئۇ دۇنياغا سەپەر قىلىش ئالدىدا يەنىلا سەلتەنىتىنى ئۇنىڭغا (بەركيارۇققا) تاپشۇردى. ئەسلىدە بۇ چاغلاردا ئۇ ئىسپاھاندا ئىدى. شۇڭا تۇركان خاتۇن مەلىك شاھنىڭ ئۈز ئوغلى مەھمۇد (ئىككى ئايلا سۇلتان بولغان) نى پادىشاھ قىلىش ۋە نامىغا خۇتبە ئوقۇتۇشنى ئىلتىماس قىلغان بولسىمۇ، لېكىن مەلىك شاھ: «مەھمۇد نارىسىدە، كىچىكتۇر. پادىشاھلىققا يارىماس» دەپ تۇركان خاتۇننىڭ ئىلتىماسىنى رەت قىلغانىدى. تۇركان خاتۇن بۇ خۇسۇستا ھېسابسىز مال سەرپ قىلدى.

ئىسپاھاندىكى بىر خەلىپىنىڭ مەلىك شاھنىڭ قىزى مەھىلىك خاتۇن (52) دىن بولغان جەئفەر ئاتلىق ئوغلىنى تۇركان خاتۇن بېقىپ پەرۋىش قىلغانىدى. ئاخىر ئۇنى «ئەمىرۇل-مۇئمىنىن» دەپ نام بېرىپ، ئىسپاھاندا خەلىپە قىلماقتا مەلىك شاھنىڭ رۇخسەت ئېلىۋالدى. جەئفەرنىڭ ئاتىسى ئىسپاھاندا ئىدى ئۇنىڭغا:

«لەشكەر بازىرى دېگەن يەرنى ئاۋات قىلىپ، ئۇ يەرنى پايتەخت قىلغاي ۋە جەئفەرنى شۇ يەرگە خەلىپىلىككە ئولتۇرغۇزغاي» دەپ كىشى ئەۋەتتى. شۇنداق قىلىپ جەئفەرنى مەھمۇد بىلەن

ئىسپاھانغا ماڭدۇردى ھەمدە مەھمۇدنىڭ نامىغا خوتبە ئوقۇتۇپ، جەئىشەرنى خەلىپىلىككە ئولتۇرغۇزدى. تورکان خاتۇن توغقىنى ئەمىرگۈر بوغانىنى سەردار قىلىپ بىر ھەپتە ئۆتكەندە، بەرکيارۇقنى تۇتۇش ئۈچۈن باغدانتىن ئىسپاھانغا لەشكەر ئەۋەتتى.

قىسسە: نىزامۇل - مۇلكنىڭ ئالتە ئوغلى ۋەزىر ئىدى: بۇلاردىن ئۈچى - ئەزىل - مۇلك ئەبۇ ئابدۇللا، فەخرۇل - مۇلك ئەبۇل مۇزەففەر ۋە مۇۋائىد ئەبۇ نەزەر بەرکيارۇقتا ۋەزىر ئىدى. ئىككىسى - سۇلتان سەنجەرى شەمسۇل - مۇلك ئوسمان ۋە سۇلتان مەھمۇد زىيائۇل-مۇلك سۇلتان مەھمۇد بىننى مەلك شاھنىڭ ۋەزىرى ئىدى. يەنە بىرى ئىمادۇل - مۇلك ئەبۇلقاسىم ئارسلان بولۇپ، ئۇ سۇلتان ئەرغەۋانىي ئالپ ئارسلانغا ۋەزىر ئىدى.

نىزامۇل - مۇلكنىڭ ئوغلانلىرى بەرکيارۇقنى ھىمايە قىلاتتى. ئاخىر لەشكەر بېرىپ بەرکيارۇقنى ئىسپاھاندىن قوغلاپ چىقاردى. شۇنىڭ بىلەن بەرکيارۇق تۇتۇق ئاتىسى ئەتەبەكنىڭ قېشىغا باردى. ئەتەبەكمۇ بەرکيارۇقنى رەي شەھرىگە ئېلىپ باردى ۋە ئۇ يەردە تەختكە ئولتۇرغۇزدى. ئەبۇ مۇسلىم رەي شەھرىنىڭ سەردارى ئىدى. ئۇ بىر تاج تەييارلاپ كىيدۇردى.

بەرکيارۇق رەي شەھرىدە يىگىرمە مىڭ لەشكەر يىغدى. تورکان خاتۇن ھەم ئىسپاھانغا كېلىپ، شەھەرنى مەھكەم قىلغاندى. سۇلتان بەرکيارۇق لەشكەر بىلەن ئىسپاھانغا يېتىپ كەلدى.

تورکان خاتۇن خەزىنىلەرنى ئېچىپ، ئالتۇن - كۈمۈشلەرنى ئۇمەرالىرىغا چاچقۇ قىلىپ، بەرکيارۇقنى چېكىندۈرۈش مەقسىدىدە تىرىشچانلىق كۆرسەتتى.

ۋەزىر تاجىل-مۇلك ئەبۇلقەتتايىم بىلەن موجىدۇل - مۇلك تەدبىردە ئىگىلىرى ئىدى. ئۇلار ئۇمەرا ۋە سىپاھىلار (باش قوماندانلار) بىلەن مەسلىھەت قىلىپ سۇلھە تۇزۇشنى قارار قىلىشتى

ھەمدە بەركىيارۇقنا سۇلھىگە ماقۇل قىلىش ئۈچۈن ئاتىسىنىڭ مىراسىدىن بەش يۈز دىنار چىترىپ بەردى. بەركىيارۇق قوبۇل قىلىپ ھەمدانغا قايىتتى. بۇ چاغدا تۇركان خاتۇن ئەمىر يەئىتۇتنىڭ ئوغلى مەلىك ئىسمائىلغا ھېسابسىز پۇل-مال ۋە ئالتۇن-كۈمۈش تارتۇق قىلىپ:

«ئەگەر بەركىيارۇقنىڭ لەشكەرلىرىگە شىكەستە بەرسە، مەن ئۆزۈمنى ئۇنىڭغا قوبۇل قىلىمەن» -دەپ، نۇرغۇن قورال - ياراق بىلەن كىشى ئەۋەتتى.

تارىختا يۈز سەكسەن ئالتە، بىل بېشى ئىدى. مەلىك ئىسمائىل گورخ دىيارى سەھراسىدا بەركىيارۇق بىلەن جەڭ قىلىپ، شىكەست يەپ، بەركىيارۇقنىڭ ئانىسى زۇبەيدە خاتۇنىنىڭ قېشىغا باردى. شۇ يىلى رامزان ئېيى (توققۇزىنچى ئاي)دا سۇلتان ئۈنى ئۆلۈمگە بۇيرۇپ، ئۆزى تاغسى ئالپ ئارسلاننىڭ ئوغلى ئوستىگە ئاتلىنىپ كۇھستانغا كەلدى. بۇ چاغدا تۇركان خاتۇن ئۆلگەنىدى. شۇڭا ئازغىنە لەشكەر بىلەن ئىسپاھانغا كەلدى. شۇنداق قىلىپ، سۇلتان مەھمۇد تاقابىل بولالماسلىقنى چاغلاپ بەركىيارۇقنىڭ ئالدىغا چىقتى ۋە ئات ئۈستىدە كۆرۈشۈپ، شۇ كۈنىلا ئۈنى تەكلىپ قىلىپ راۋاقتا چۈشۈردى.

سۇلتان مەھمۇدنىڭ بىلگابەگ ئاتلىق بىر خىزمەتكارى بار ئىدى. بەركىيارۇق ئۈنى ئۆزىگە مايىل قىلىش مەقسىدىدە، ئۈنىڭ بىلەن ئىتتىپاق تۈزمەك بولغانىدى، توساتتىن سۇلتان مەھمۇد كېسەل بولۇپ قالدى. بۇنىڭ بىلەن ئەھۋالنىڭ نەگىچە بولۇشىنى كۆزىتىپ توختاپ تۇردى. شۇ ھەپتە جاھان پىتنىگە تولدى. ئىسپاھان خەلقى بەركىيارۇقنى تەختكە ئولتۇرغۇزۇشتى. بۇ چاغدا مۇۋائىيدۇل - مۇلك (نىزامۇل - مۇلكنىڭ ئوغلى) خوراساندىن كەلگەنىدى. ئۈنى ۋەزىر قىلدى. ئاندىن بەركىيارۇق لەشكەر توپلاپ ھەمدانغا كەلدى. سەپەر ئېيى (2-ئاي)ئىدى. تاغسى ئالپ ئارسلاننىڭ ئوغلى بىلەن

جەڭ قىلدى. جەڭدە ئالپ ئارسلاننىڭ ئوغلى شىكەست تاپتى. بۇ ئەسنادا فەخرۇل - مۇلك بىننى نىزامۇل-مۇلك خوراساندىن ھېسابسز سوۋغا - سالاملار بىلەن كېلىپ، سۇلتانغا ئەتلەس چادىر (پادىشاھانە چادىر) ۋە قورال - ياراق تەييارلاپ بەردى. فەخرۇل مۇلكنى ۋەزىر قىلدى.

مۇلاھىز مۇجادىل ئاتلىق بىر ئادەم بار ئىدى. ئۇ بەركيارۇققا قەست يەتكۈزدى. ئەمما بەركيارۇق ئۇ جاراھەتتىن ساقىيىپ، تاغىسى ئارسلان ئەرغۇكتىن تولىمۇ خاتىرجەمسزلەنگەن ھالدا، تاغىسى ئارسلان ئەرغۇك ئۈستىگە-خوراسانغا يۈزلەندى. ئۇ مەرد، پالۋان ئىدى. لەشكىرى ھەم ھېسابسز ئىدى. بەركيارۇق بۇرادىرى سۇلتان سەنجەر بىلەن ئاتابىكنى ئاۋۋال ئەۋەتتى. ئارقىدىن ئۆزى بارلىق لەشكەر بىلەن باردى.

تارىختا تۆت يۈز سەكسەن توققۇز ئىدى. كۈتۈلمىگەندە ئارسلان ئەرغۇكنى بىر لەشكەر پىچاقلاپ ئۆلتۈردى. شۇنىڭ بىلەن بەركيارۇق توسالغۇسزلا پېتىپ كەلدى. ئارسلان ئەرغۇكنىڭ ئىككى ئوغلى-ئەرسەف ۋە مېھران تەرمىزگە كەتتى. بەركيارۇق خەزىنە ۋە دەپنىلەرنى ئۆز ئىختىيارىغا ئېلىپ، مەلىك سەنجەرنى تەختكە ئولتۇرغۇزۇپ، ئاندىن ئىراق تەرەپكە يۈزلەندى.

قىسسە: مۇئەببەدۇل - مۇلك ۋەزىرلىكتىن بۇشىتىلىش بىلەن بەركيارۇق يەنە خوراسانغا كەلدى.

سۇلتان مەلىك شاھنىڭ بىر قۇلى بار ئىدى. ئۇنىڭ قېشىغا باردى. ئۇ بەركيارۇققا:

«سېنىڭ تورکان خاتۇننىڭ ئوغلى مەھمۇدتىن ھېچ كەملىكىڭ يوق. سېنى سۇلتان ئوغلۇم دەپ ھەممە يەرزەنتلىرىدىن ئەزىز كۆرەتتى. ھازىر ھەم ئۇلۇغلۇقۇڭ، ھەيۋىتىڭ ۋە مۇجاھىتىڭ خەلقنىڭ كۆڭلىدە پادىشاھلاردىن زىيادىدۇر. سەن خەلقتە شەپقەت قىل.

سېنى تەختكە تولتۇرغۇزايلى. تەكەر بىر نۇۋەت غەلىبە قىلساك، جاھان ساڭا ھېچ قارشىلىقسىزلا بويسۇنىدۇ» دېدى. بۇ سۆز بىلەن سۇلتانىنىڭ غۇرۇرى ئالدىنىپ نەپسى ئۆرلىدى. ئۇنىڭغا قىزىل سەراپەردە (پادىشاھانە چېدىر) قىلدۇرۇپ، نام بېرىپ، مۇئەببەدۇل مۇلك بىلەن موجدۇل - مۇلكنى خىزمىتىگە تەيىنلىدى. ئاندىن ئىسپاھاندىن رەي تەرىپىگە بىللە ئېلىپ يۈردى. مۇئەببەدۇل-مۇلك سادەدىنىڭ سەھراسىدا مەرھەلەئى ئانچىلا ۋەندكە يەتكەندە باتىنا نەسىق ئاتلىق بىر ئادەمنى پىچاقلاپ ئۆلتۈرۈپ ھادىسە پەيدا قىلدى ۋە ئۇ بۇ ۋاقىئە سەۋەبى بىلەن ئۇراق ۋە خوراساندا تۇرالماي، سۇلتان مەھمۇدنىڭ قېشىدا - كەنجىكە باردى. تارىختا تۆت يۈز سەكسەن ئىككى ئىدى. ئۇنى (سۇلتان مەھمۇدنى) پادىشاھلىققا تەرغىپ قىلىپ كەنجىدىن ئازغىنە لەشكەر بىلەن ئىسپاھانغا ئېلىپ كەلدى. بۇ چاغدا سۇلتان بەركىيارۇق يېنىپ كۇھىستانغا كەلگەن بولۇپ، موجدۇل - مۇلك خىزمىتىدە، بارلىق مەملىكەت ئۆز ئىختىيارىدا ئىدى. ئەمىرلەر يۇرمىسەت تېپىپ سۇلتانغا قارشى باش كۆتۈرۈپ چىققىنى ۋە ھەممىسى سۇلتاندىن موجدۇل - مۇلكنىڭ ئوغلىنى تەلەب قىلدى. سۇلتان قوبۇل قىلمىدى. شۇنىڭ بىلەن لەشكەرلەر موجدۇل - مۇلكنىڭ چېدىرىغا قاراپ يۈگۈرۈشتى. موجدۇل-مۇلك قېچىپ سۇلتاننىڭ قېشىغا كېلىۋالدى. لەشكەرلەر يېتىپ كېلىپ سۇلتانغا:

«موجدۇل - مۇلكنى بىزگە تاپشۇرغىن» دېيىشتى. سۇلتان بەرمىدى. موجدۇل - مۇلك:

«ئەي پادىشاھى ئالەم، ئەگەر لەشكەرلەرنىڭ غەرىزى مەندە بولسا، ئىجازەت بەرگىن، چىقاي. خالىغىنىنى قىلىشۇن» دېدى. سۇلتان يەنىلا ئىجازەت بەرمىگەندى، لەشكەرلەر سۇلتاننىڭ چېدىرى ئەترايىدا سەپ-سەپ بولۇپ ئولتۇرۇشتى ۋە توساتتىن خەزىنىلەرنى تالان قىلىپ، سۇلتاننىڭ سەلتەنەت پەردىسىنى يىرتىپ،

موجدۇل - مۇلكنى تارتىپ چىقىپ دارغا تاستى. سۇلتان بۇ هالنى كۆرۈپ، شاهانه چېدىردىن چىقىپ ئاخىر بېگىنىك چېدىرىغا كەلدى. ئاخىر بېك دەرهال چىقىپ تازىم بىجا كەلتۇردى. سۇلتان:

«بۇ نېمە دېگەن باشباشتاقلىق!؟ ئۇلار مېنىك هەربىمىنىك هۇرمىتىنى ساقلىماي، سەلتەنىتىم نومۇسىنى نابۇد قىلدى. مەن بۇ يەردە ساقلاپ تۇراي، سەن بېرىپ ئۇ ناكەسلەردىن غەربىزىنىك نېمە ئىكەنلىكىنى سوراپ كەل» دېدى. ئاخىر بېك سۇلتاننى چېدىردا ئولتۇرغۇزۇپ قويۇپ، ئاتلىنىپ بېرىپ ئۇلار بىلەن سۆزلەشتى. بىراق هېچبىر نەتىجە چىقرالماي، سۇلتانغا ياساۋۇلنى بۇ سۆز بىلەن ئەۋەتتى.

«بۇ قووم سۆزۈمنى ئاڭلىماي، بەنىلا باشباشتاقلىقىدا مەھكەم تۇرىۋېلىۋاتىدۇ. بۇنىك تەدبىرى شۇكى، سۇلتان ۋاقتىنچە بىر تەرەپكە كەتكەي». سۇلتان ياساۋۇلغا:

«ئاخىر بېككە ئېيتقىن. نەچچە مەنزىل بارغۇچە ئامال قىلىپ ئۇلارنى توختىتىپ تۇرسۇن. تا خەۋىسىزرەك جايغا بېرىۋالاي» دېدى. ئاندىن ئون بەش قۇلنى ئارقىسىغا سېلىپ رەي تەرىپىگە يۈرۈپ كەتتى. بۇ چاغدا سۇلتان مەھمۇد كۇهستانغا يېتىنلىشىپ قالغانىدى. سۇلتان مەھمۇد كېلىپ تەختكە ئولتۇردى. مۇئەببەدۇل-مۇلك ۋەزىر بولدى.

سۇلتان (سۇلتان بەركىيارۇق) نەچچە مۇددەتتىن كېيىن خوراسان، كورگان ۋە رەيدىن لەشكەر يىغىپ، سۇلتان مەھمۇدنىك ئۈستىگە هۇجۇم قىلىپ كەلدى. بۇ خەۋەر سۇلتان مەھمۇد لىشكەست يەپ، مۇئەببەدۇل-مۇلك ئەسىر چۈشتى ۋە نەچچە كۈن بەندىتە تۇردى. بىر كۈنى ئۇ سۇلتانغا:

«ئەگەر پادىشاه مېنىك گۇناهىمدىن ئۆتۈپ ۋەزىرلىككە يەتكۈزسە، يۈزمىك دىنار بېرىمەن» دەپ خەۋەر يەتكۈزدى.

سۇلتان قوبۇل قىلىپ، ئەتىسى ئۇ مالنى ۋەزىرگە تاپشۇرۇشنى قارار قىلىپ مۇئەببەدنى قويۇپ بەردى. ئۇ بىر ھەپتە دېگەندە مالنى تەييارلاپ شاھنى كۈتۈپ تۇردى.

بىر كۈنى سۇلتان خانىشى بىلەن ھەرەمگاھتا راھەتلىنىپ ئولتۇراتتى. پىيالىدار (ساقي) ادىن بىرى پادىشاھنى ئۇخلاپ قالدى، دەپ گۇمان قىلىپ يېنىدىكىلەرگە:

«سەلچۇقلار ئەجەب ھېيىمەتسىز ئادەملەر ئىكەن» دېدى. مۇئەببەد شۇ جايدا ئىدى. ئۇمۇ سۇلتاننى ھاقارەت قىلىپ نۇرغۇنلىغان قاتتىق سۆزلەرنى قىلدى ۋە:

«ئاتىسىنىڭ قۇلىنى پادىشاھ قىلىپ، ئۇنىڭغا قورال - ياراق، شاھانە چېدىر تەييارلاپ بېرىپ بىئەدەپلىك قىلدى. ۋە يەنە نەچچە كۈن يۈرۈپ، بۇرادەرىنى باشلاپ كېلىپ تەختكە ئولتۇرغۇزدى. ئەمدى ئۇنى ۋەزىر قىلىپ، ئۇنىڭغا ئېتىتاد قىلىۋاتىدۇ» دېدى. سۇلتان بۇ سۆزلەرنى ئاڭلاپ، چېدىردىن چىقىرىپ مۇئەببەدنى تۇتۇپ كېلىشكە كىشى بۇيرىدى ۋە ئۇنى كەلتۈرۈپ كۆزىنى ئويدۇردى. ئاندىن كۆرسىدا ئولتۇرغۇزۇپ بىر زەرب بىلەن بېشىنى كېسىپ تاشلاپ پىيالىدارغا:

«سەلچۇقلارنىڭ رەھمىتىنى كۆردۇڭمۇ؟» دېدى. پىيالىدار قوقۇپ كېتىپ شۇندىن كېيىن سۇلتانغا كۆرۈنۈش قىلالمىدى.

بايان قىلىنىشچە، بۇلارنىڭ ئارىسىدا بەش نۆۋەت جەڭ ۋەقەسى بولدى. بىرى سۇلتان بىلەن بولغانىدى.

سۇلتان بەركىيارۇق تارىخنىڭ تۆت يۈز يەتمىش نۆتى، مۇھەررەم ئېيى (1-ئاي) دا ئىسپاھاندا تۇغۇلغانىدى. ئون ئىككى يىل پادىشاھ بولدى. يىگىرمە بەش يىل ئۆمۈر كۆردى. ئۇ قىزىل يۈزلۈك، ئوتتۇرا بويلۇق، قوشۇما قاشلىق، ساقال - بۇرۇتى تۇتاش كىشى ئىدى. مۇھەررەمدە «ئەھمەدۇللاھ ئەلا ئەننەئىم» دېگەن سۆز پۈتۈكلۈك

ئىدى. ۋەزىرلىرى - ئەزىل - مۇلك، مۇۋاپىقدۇل - مۇلك ۋە فەخرۇل - مۇلك ئىدى. ياساۋۇللىرى - قەماج تەئايىز ۋە جەلىب ئىدى.

6

سۇلتان مەھمۇد

(1118-1105)

مەھمۇد بىننى مەلىك شاھ بىننى ئالپ ئارسلان بىننى جەئفەربەگ (چاغربەگ) بىننى مىكائىل بىننى سەلجۇق، يەنە سۇلتان مەھمۇد (53) پادىشاھ ئىدى. ئۇ ئادالەت ۋە راستلىق بىلەن بېزىلگەن؛ دىن - دىيانەت بىلەن ئىش قىلغۇچى كىشى ئىدى. ئۇ ئاقىل، دانا ۋە دانىشمەنلەر بىلەن بىرگە ئادالەت ۋە راستچىللىق دەرىخىنى كامالىغا يەتكۈزۈپ، بىدئەتچىلەر يىلتىزىنى ئۈزۈش ئۈچۈن تىرىشچانلىق ۋە ئىجتىھاد كۆرسەتتى. ئىسلام ئۇرۇقى مۇھاپىزىتىدە كۆچ كۆرسەتىپ، دىن يولىدىكى كۈپۈرلۈق ۋە يارىماسلىقلارنى يوق قىلاتتى. ھەركىم ئىسپاھاندىكى بەدىر تېغىنى كۆرسە، بۇ پادىشاھنىڭ بىدئەتچىلەرنى نابۇد قىلىپ، ئۇ قەلئەنى ئىشغال قىلىش جەريانىدا قانچىلىك رەنجەر تارتىپ ۋە قانچىلىك مۇشەققەتلەر كۆرگەنلىكىنى بىلەلەيدۇ. ئەگەر ئۇ شۇ دىيارنى ئىشغال قىلمىغان بولسا، ئىباندىن بۇيى (ھىند)، ئىسلامدىن بەرەر تال مويى قالماس ئىدى. تاكى ئۇ مۇنكىرلار (تانغۇچىلار، ئىنكار قىلغۇچىلار) مەددىنى (ىسپىلىنى) مۇسۇلمانلارنىڭ يولىدىن ئېلىۋەتكىچە، يەتتە يىلدىن كۆيرەك ئارام ئالمىدى. كىمكى بىدئەت، كۈپۈرلۈق چىرىقىنى ياندۇرسا، تا ئۇنى نابۇد قىلمىغۇچە تىنىماس ئىدى. كۈپۈرلۈقنى تەرغىپ قىلغۇچىلارنىڭ يىلتىزىنى قۇرۇتار ئىدى. ئۇ ئاۋۋال باغداتتا پادىشاھ بولغاندى. ئۇنىڭ شان - شەۋكىتى ۋە ئۇلۇغلۇقى بەركىيارۇقتىن زىيادە ئىدى.

ئۇنىڭغا مەدەت ئاسماندىن، نۇسرەت ئاللادىن كېلەتتى.

قىسسە: سۇلتان مەھمۇدنىڭ ئاتىسىنىڭ سىدقى ۋە ئاياز ئاتلىق بەندەزادىسى (قۇلدىن تۇغۇلغان پەرزەنتى) ھېسابسىز لەشكەر يىغىپ، سۇلتان مەھمۇدقا قارشى باش كۆتۈرۈپ چىقتانىدى. مەھمۇد ئۇلار بىلەن قاتتىق جەڭ قىلدى. بۇ چاغدا ئاسماندا بىربارچە قارا بۇلۇت نامايان بولدى ۋە بۇلۇت ئارىسىدىن بىر ئەجدىها شەكلى ئايان بولۇپ، ئاغزىدىن ئوتلار چېچىلدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ ھەيۋەتتىن بۇلارغا (سىدقى ۋە ئايازغا) قورقۇنچ ۋە قىيامەت چۈشتى. ھەمىسى نېمە قىلارىنى بىلمەي قېلىشتى. سىدقى ئۆلدى. سۇلتان ئايازنى تۇتۇپ سىياسەتكە بۇيرۇدى. سىدقىنىڭ بېشىنى كېسىپ سۇلتان سەنجەر (54) گە ئەۋەتتى. بۇ ۋاقىتلاردا سۇلتان مەھمۇد بىلەن بەركىيارۇقنىڭ ئارىسىدا ئاداۋەت ۋە ئىختىلاپ بار ئىدى.

بىدئەتچىلەرنىڭ ھەر شەھەردىكى سەردارلىرى ئايرىۋېتىلگەنىدى. ئابدۇل - مۇلك ئەتتاش ئاتلىق بىر دانىشمەن بولۇپ، ئۇ ئۆزىنى دائىم ياخشىلىققا نىسبەت قىلاتتى. ئاخىر ئۇنىڭغا بىدئەتچى دېيىلىپ، ئىسپاھاننىڭ ئىمامى قارشى تۇردى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ قېچىپ رەيگە بارىدى ۋە ئۇ يەردە ياخشىلىق ۋە كاتىپلىق بىلەن شۆھرەت تاپتى. كېيىن دېگەندەك ئۇنىڭ بىدئەتچىلەرگە قارىتا دوستلۇق مەزمۇنىدىكى بىر نامىسى تېپىلدى. ئۇنىڭ ئەھمەد ئاتلىق بىر ئوغلى بار ئىدى. ئۇ ئاتىسىنىڭ مەزھىبى ۋە ئەقىدىسىنى ئىنكار قىلاتتى. ئانىسى ھەم ئۇنىڭدىن بىزار بولغانىدى. قاچانكى، ئاتىسى قاچقاندىن كېيىنمۇ ئۇنى ھېچكىم سۈرۈشتە قىلىشمىدى.

* * *

سۇلتان مەلىك شاھنىڭ تاغ ئۈستىدە بىر قەلئەسى بار ئىدى. بارلىق پۇل - مال، خەزىنە، قورال - ياراق شۇ يەردە ئىدى.

مىتىنچىلار (تاش يونۇغۇچىلار) دىن بىر قىسمى شۇ قەلئەگە كۆزەتچى
ئىدى. ئەھمەد ئۇ قەلئەدە مەكتەپدار (ئوقۇتقۇچى) بولۇپ، قەلئەنى
ماكان تۇتتى ۋە ھەر قېتىم شەھەرگە سودا ئۈچۈن كېلىپ، مىتىنچىلار
بىلەن خلۇەتتە تېپىشىپ، ئۇلارنى بىدئەتچىلەر مەزھىبىگە دەۋەت
قىلاتتى. تا ھەممىسى ئۇنىڭ سۆزىنى قوبۇل قىلدى. ئەھمەد قەلئەگە
ھاكىم بولدى. بارلىق مىتىنچى ئۇنىڭغا تەۋە بولدى. ئاندىن
ئۇلار قەلئەنىڭ سىرتىغا بىر ئۆي بىنا قىلدى، خەلقلەر يىغىلىپ ھەر
كېچىسى شەھەردىن بۇ يەرگە كېلەتتى ۋە ئۇلارنىڭ تەرغىباتىنى
قوبۇل قىلاتتى. بىدئەتچىلەر بولسا، توختىماستىن مەزھەب مەقسىدىنى
ئۇلارغا ئاغزاكى يەتكۈزەتتى. شۇ تەرىقە بىلەن تا ھەر مەھەللە
ۋە ھەر قوۋمدىن جەمئى ئونتوزمىڭ كىشى ئۇلارغا تەۋە بولدى.
ئۇلار مۇسۇلمانلارنى كۆرسىلا ئۇلتۇرەتتى. ئەھمەدنىڭ ئادەملىرى
ئىچىدە ئەلەۋىي مەدنى ئاتلىق بىر قارىغۇ (ئەما) ئادەم بار ئىدى.
ئۇ ھەر ئاخشىمى قاراڭغۇدا ھاسسىغا تايىنىپ يول يۈرەتتى. ئەھمەد
مۇسۇلمانلارغا:

«ھەركىم بۇ قارىغۇنى ئۆيىگە يەتكۈزۈپ قويسا، ھەقتائالا
شۇ كىشىنىڭ گۇناھىنى خالاس قىلىدۇ» دەيتتى. قارىغۇ كىشى ئۇزاق
تاركوچىدىن ئۆتەتتى. ئۆيى كوچىنىڭ كىرىش ئېغىزىدا ئىدى. ھويلىسىدا
بىر قۇدۇق بار ئىدى. مۇسۇلمانلار ئۇ قارىغۇنى ئۆيىگە ئاپىرىپ قويۇش
بىلەن مىتىنچىلار پەيدا بولۇپ، قارىغۇ ئېلىپ كەلگەن مۇسۇلمانلارنى
تۇدۇقتا تاشلايتتى. تا تۆت - بەش ئاي مۇشۇ تەرىقىدە ئۆتتى.
ھېسابسىز خەلق شەھەردىن ئۇن - تۇنسىز يوقالدى. ئۇلارنىڭ
ئۆلۈك-تىرىكىنى ھېچكىم بىلمەيتتى. دەرۋەقە بىر كۈنى بىر بىچارە
تىلەمچىنىڭ قولىغا يۈرۈپ قارىغۇنىڭ ئىشىكىگە بېرىپ قالدى ۋە
ھويلىدىن چىققان نالە - پەريادنى ئاڭلاپ:

«خۇدايىم ئاغرىتقىلارغا شىپالىق بەرگەي!» دەپ تۇرۇشىغا،

هويلدىكى بىدئەتچىلەر بۇ بىچارىنى بىلىپ قالغان ئوخشايدۇ دەپ تۇتماقتا قەست قىلغانىدى. ئۇ بىچارە قورقۇنىدىن قېچىپ كوچىغا چىقتى ۋە:

« پالانى ئۆيدىن ناله - پەرياد ئاۋازىنى ئاڭلىغانىدىم، ئۇ ئۆيدىكىلەر مېنى تۇتماقچى بولدى. مەن قاچتىم » دەپ جار سالدى. يوقالغان ئادەملەرنىڭ ئورۇق - تۇغقانلىرى ۋە قەبىلىدىكىلەر ھازىر ئىدى. ھەممىسى بىغىلىپ ئۇ يەرگە باردى ۋە قارىغۇنىڭ ئۆيىگە كىرىپ ئىزدەپ يۇرۇپ ئۆينىڭ بىر بۇچۇقىدىن يول تاپتى. ئۇ يول بىلەن قۇدۇقتا چۈشتى. قارىسا، ئوچ - تۆت يۈز ئادەم بۇ يەردە يېتىپتۇ. بەزىسى ئۆلۈك، بەزىسى تىرىك ۋە بەزىسىنىڭ قول - پۇتلىرى باغلاقلىق ئىدى. بۇلارنى كۆرۈپ كىشىلەر غۇلغۇلا قوزغاشتى. پۇتكۈل شەھەر خەلقى ئۇ يەرگە يىغىلدى. ھەركىم ئورۇق - تۇغقانلىرىنى شۇ يەردىن ئىزدەپ تاپتى. شەھەردە پەرياد - پىغانلار كۆتۈرۈلدى. شەھەر خەلقى ھېلىقى ئەلەۋبى (قارىغۇ) نى بۇتلىرى بىلەن قوشۇپ تۇتتى ۋە خوتۇنىنى بىلەن بىرگە بازاردا كۆيدۈردى. ھەمراھلىرى قېچىپ كەتتى.

* * *

سۇلتان مەھمۇد سەدقى ۋە ئاياز بىلەن بولغان جەڭدىن غەلىبىلىك قايتىپ ئىسپاھانغا كەلدى. بۇ چاغدا بىدئەتچىلەرنىڭ ئىشى بېسىلىپ قوي بولغانىدى. قەلئەدە بولسا، يەتتە يىللىق زەخىرە (ئازىقا - تۇرمۇش نەرسىلەرى، پۇل - مال) يىغىلغانىدى. سۇلتان لەشكەرلىرى، ئىلىم ئەھلىلىرى ۋە خالايىقنىڭ مەدىتى بىلەن مەسلىھەت قىلىپ قەلئەنى ئالباقچى بولدى.

سۇلتاننىڭ سەئىدۇل - مۇلك ئەبى ئاتلىق بىر ۋەزىرى بار

ئىدى. ئىسپاهان ئىمامى سۇلتانغا ئۇنىڭ ئۇستىدىن بىدئەتچى دەپ نۇرغۇن قېتىم ئەرز قىلغانىدى. ئەمما سۇلتان بۇ سۆزلەرگە ئېتىبار قىلمىغانىدى. چۈنكى ئۇنىڭغا ئادەتتىن تاشقىرى ئىشىنەتتى. ئۇ خاۋارىج ھېكمەت ئىلمىنى بىلەتتى. شۇڭا ھېچ نەرسە ئۇنىڭغا پىنهان (يۇشۇرۇن، مەخپى) قالمىغانىدى. ئەھمەد سەئىدۇل-مۇلككە:

«بىزنىڭ قەلئەيىمىزدە پۇل-مال بەكتۇچە بار. ئادەملىرىمىز ھەم ئىتتىپاق. خالايمىزكى، بۇ قەلئەنى بەرمەسەك» دەپ كىشى ئەۋەتتى. سەئىدۇل - مۇلك بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ ئەھمەدكە:

«بىر ھەپتە سەبر قىلغىن. مەن بۇ ئىشتا تەدبىر قىلاي» دەپ جاۋاب قىلىپ ماڭدۇردى.

سۇلتان خۇن ئىسپىرا ئىچەز ئىدى. شۇڭا ئۇ ھەر ئايدا بىر نۆۋەت قان ئالدۇراتتى. سەئىدۇل-مۇلك بىر نەشتەرنى زەھەر سۈيى بىلەن سۇغۇرۇپ:

«سۇلتاندىن مۇشۇ نەشتەردە قان ئالغىن» دەپ مىڭ دىنار بىلەن تېڭىپتا بەردى.

ھاجىپ خاجە ئاتلىق بىر كىشى بار ئىدى. ئۇ سەئىدۇل - مۇلكنىڭ ھەمبە ئەھۋالىدىن خەۋەردار ئىدى. ئۇ كىشى بۇ مىكرىنى ئايالىغا بايان قىلدى. ئايالىنىڭ ئازات قىلىنغان بىر چۈرە قۇلى بار ئىدى. ئۇلار خىلۋەتتە سۆزلىشىپ ئولتۇرغاندا چۈرە ئاڭلاپ بۇ ۋەقەنى سەدرىددىنگە يەتكۈزدى. سەدرىددىن ھېچبىر تەخىر قىلماستىنلا، شۇ كېچىسى سۇلتاننىڭ چېدىرىغا بېرىپ مەخپى ھالدا بۇ ئەھۋالنى سۇلتانغا يەتكۈزدى. شۇنىڭ بىلەن سۇلتان ئەتىسى قەستەن كېسەل بولۇۋالدى. ئىككى كۈندىن كېيىن تېڭىپنى چاقىرتتى. تېڭىپ سۇلتاننىڭ بىلىكىنى تېڭىپ نەشتەرنى چىقاردى. سۇلتان ھەيۋەت بىلەن قارىغاندى، تېڭىپ دەرھال:

«ئەي پادىشاھى ئالەم، جېنىڭغا ئامانلىق تىلە. راستلىقتىن

شۇبھىلەنمە » دېدى. سۇلتان قان ئېلىشنى بۇيرۇدى. تېۋىپ نەشتەر سالغاندى، سۇلتاننىڭ بەدىنى شۇ ھامان قاردىشتا باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن سۇلتان سەئىدۇل-مۇلكنىڭ غەيرى دىندا ئىكەنلىكىنى جەزم قىلدى. بىراق، كېچىككەنىدى. شۇ سائەت جان بەردى. ئەتىسى سۇلتاننىڭ كىشىلىرى سەئىدۇل - مۇلك بىلەن تېۋىپنىڭ تۇتۇپ دارغا ئاستى ۋە ئىككى كۈندىن كېيىن قەلئەنى ئىگىلەپ، ئەھمەد ئەتاشنى تۇتتۇن قىلىپ، قول-ئايىشنى باغلاپ، تۆگىگە مىندۈرۈپ، ئالدىدا دۇمباق ناغرا چالدۇرۇپ، نەغمە-ناۋا قىلدۇرۇپ كوچىلاردا سازايى قىلدى. پۇتكۈل ئىسپاھان خەلقى تاماشاغا چىقتى. شۇ ئەسنادا ئاردىدىن بىر كىشى:

« ئەي ئەھمەد، ئىلىم-ھېكمەتتىن لاپ ئۇراتتىڭ، ھېكمەت كىتابلىرىدىن تەلىيىڭنى كۆرمىگەنمىدىڭ؟ » دەپ سۇرىغاندى. ئەھمەد:

« تەلىيىمنى ھېكمەت ئارقىلىق شۇنداق كۆرگەنمەنكى، ئىسپاھاندا ھېچ پادىشاھ كۆرمىگەن ئۇلۇغلۇقنى مەن كۆرگەيمەن. ئەمما، بۇ تەرىقە بولماقنى كۆرمىگەنىدىم » دەپ جاۋاب بەردى، خەلق ئۇنى ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈپ تىكەن، ئەخلەت - چاۋىلارنى تاشلاپ كۆيدۈرۈدى. قەلئەنى ۋەيران قىلدى. قەلئە ۋەيران بولۇش بىلەن تەڭ، بىدئەتچىلەر ھېچبىر ئەرزىمەس نەرسىلەرگە ئايلىنىپ قالدى.....

قىسە: سۇلتان مەھمۇد يامان ئىشلاردىن قورقىدىغان، ئادىل پادىشاھ ئىدى. ئەمما زەخىرە (مال - دۇنيا) ۋە خەزىنە يىغىشتا ئامراق ئىدى.

سۇلتاننىڭ خاجە سەييادىل-مۇلك بىننى ئەھمەد ئىسىملىك بىر ۋەزىرى بار ئىدى. ئۇ نىزامۇل-مۇلك ئەمىر سەيد ھاشىمغا قەست قىلىپ يۈرەتتى. ھەمىدان رەئىسى ئەلائىددىن بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، بەش يۈزمىڭ دىنار ئېلىش بەدىلىگە سەيد ھاشىمنىڭ

پایدىلىنىپ، بەش يۈزمىڭ دىنار ئېلىش بەدىلىگە سەيد ھاشىمنىڭ ئوغلىنى تۇتۇپ بەرمەكچى بولدى ۋە ھەمدانغا كىشى بارماستا سەيد ھاشىمنىڭ ئوغلىنى تۇتتى. بۇ خەۋەر سەيد ھاشىمغا يەتتى. ئۇ سۇلتاننىڭ خىزمەتچىلىرىدىن لالا فەرامەكىن ئاتلىق بىر ئادەمگە ئون مىڭ دىنار بېرىپ:

«بۇ دىنارنى ئالغىن. مېنى بۇ كېچە سۇلتاننىڭ خىزمىتىگە ئېلىپ بارغىن» دېدى. لالا فەرامەكىن مۇنچە كۆپ دىنارنى تېخى كۆرۈپ باقمىغانىدى. ئۇ ھەيران بولۇپ:

«بۇ دىنارنى سۇلتانغا بېرىمىزمۇ؟» دېدى. سەيد ھاشىم خىزمەتچىگە:

«ياق، بۇ ساڭا تەئەللۇق» دېدى. لالا دوستلۇقنى ئىپادىلىدى ۋە ھېسابسىز شاد بولۇپ، سەيدنى دەرھال سۇلتاننىڭ خىزمىتىگە ئېلىپ باردى. سەيد سۇلتانغا دۇئا قىلىپ، كەمدىن - كەم ئۇچرايدىغان مەرۋايىتنى چىقىرىپ سۇلتاننىڭ ئالدىدا قويدى ۋە يىغلاپ تۇرۇپ:

«خاجە ئەھمەد ئۇزۇن زامانلار بولدى ماڭا ۋە ئۇيغۇر - بىساتىمغا قەست قىلىپ يۈرۈيدۇ. ئەمدىلىكتە ئاڭلىسام، بىر ئوغلۇمنى بەش يۈزمىڭ دىنارغا سېتىۋاپتۇ. تەقدىرئاللانىڭ دەرگاھىدا پەيغەمبەر ئەۋلادىنى باشقىلارنىڭ سېتىشى راۋا بولامدۇ؟ مەن سەككىز يۈزمىڭ دىنار بەرسەم، ئوغلۇمنى قويۇپ بەرسە» دەپ ئىلتىماس قىلدى. سۇلتان مالنىڭ يۈزىدىن ۋەزىرنى رىئايە قىلماي، سەيد ھاشىمنىڭ ئىلتىماسىنى قوبۇل قىلدى. سەيد تازىم بىجا كەلتۈرۈپ ياندى. سۇلتاننىڭ خەزىنىچىسى سەيد ۋەدە قىلغان دىنارنى ئالغىلى سەيدنىڭ ئارقىسىدىن ھەمدانغا كېلىپ سەيدنىڭ سارىيىغا چۈشكەنىدى، سەيد خەزىنىچىگە:

«سېنىڭ مەنزىلىڭ كارۋان سارىيىدۇر. ساڭا نېمە لازىم

بولسا، شۇ يەرگە ئەۋەتسۇن بېرىمەن. سەن يەقەت ئالتۇنلارنى ئالىدىغان چاغدىلا كەلسەڭ بولىدۇ» دېدى. خەزىنچى قوپال سۆزلىگەنىدى، سەيد:

«ئەدەب بىلەن بولغىن. بولمىسا، بۇيرۇق قىلسامىلا، ئادەملىرىم شۇ سائەت بېشىڭنى كېسىپ دارغا ئاسىدۇ. خۇن ھەققىڭ ئۇچۇن يۈزمىڭ دىنار بېرىپ قۇتۇلىسەن» دېگەنىدى، ئۇ ئادەم كەتتى. شۇنداق قىلىپ سەيد بىر ھەپتە ئىچىدە ھېچبىر قىينالمايلا، سەككىز يۈزمىڭ دىنار تەييار قىلدى. ئاندىن نەچچە پارچە ياغاچ كەلتۇرۇپ، ئىچىنى ئويۇپ ساندۇق ياساتتى. تا سەكسەن پارە ساندۇق تەييار بولدى. ھەر ئۇن مىڭ دىنارنى بىر ھەمىيانغا قاچىلاپ ساندۇقتا سېلىپ، ساندۇقنى تۆمۇر بىلەن بەنت قىلىپ، (مىتلاپ) ھەر ئىككى ساندۇقنى بىر تۇغقىغە يۈكلەپ تەخ قىلدى. تا قىرىق تۇغقىغە كەلدى. ئاندىن بۇ يۈكلەرنى خەزىنچىگە تاپشۇرۇپ بولغا سالدى. ئۇنىڭغا بىرەر دىنارمۇ بەرمىدى. خەزىنچى بىر ئاي دېگەندە دىنارلارنى ئىسپاھانغا يەتكۈزۈپ سۇلتاننىڭ ئالدىدا قويدى. سۇلتان بۇ دىنارلارنى كۆرۈپ:

«مۇنچە كۆپ مالنى قانداق قىلىپ مۇنداق پات پۇرسەتتە كەلتۇرەلىدىڭ؟» - دەپ سورىدى. خەزىنچى:

- تېخى بۇ دىنارلارنى ساناپ تۇغقىلىرىگە يۈكلەپ بولغىچە كېچىكىپ كەتتى. ئەگەر پېتىرنى يەنە بۇيرۇسىلا، بۇنىڭدىن زىيادە كەلتۇرۈمەن. - دېگەنىدى، سۇلتان تەئەججۇپلىنىپ قالدى ۋە خاجە زىياۋۇددۇن ئەھمەدنى سەيد ھاشىمغا تۇتۇپ بېرىپ ئىنتىقام ئېلىش نىيىتىگە كەلدى.

خاجە زىياۋۇددۇن ئەھمەد باشقىلارغا قەست قىلغانىدى. قەستكە ئۇزى گىرىپتار بولدى. بۇنىڭغا ئەرەبلەردىكى مۇنۇ ماقال مەسەل بولالايدۇ:

«ئىرانىيلار مال ئۈچۈن ئاھانەتكە قالۇر» . ۋەللاھۇ ئەئلەم[2]
(تەكرى بىلگۈچىدۇر) .

* * *

بايان قىلىنىشچە ، سۇلتان مەھمۇد (سۇلتان مەھمۇد تاپار)
تارىخنىڭ تۆت يۈز يەتمىش تۆتى تۇغۇلغانتىدى. ئون ئۈچ يىل پادىشاھ
بولدى. ئوتتۇز يەتتە يىل ئۆمۈر كۆردى. ئۇ بويى ئىگىز ، قامەتلىك ،
تېتىك كىشى بولۇپ ، ساقلى ئۇزۇن ، قويۇق ۋە قارا ئىدى. ۋەزىرلىرى
- مۇئەييەدۇل-مۇلك ، ئەبۇ بەكر بىننى نىزامۇل - مۇلك ، فەخرۇل
- مۇلك ، ئەبۇ مەنسۇر ، مۇھەممەد بىننى ھۈسەيىن بىننى ئەھمەد
سەئىدۇل - مۇلك ، سەئىد بىننى ئەلى ئىبنى زىيائۇل-مۇلك ، ئەبۇ
نەسر بىننى ئەھمەد بىننى نىزامۇل-مۇلك ۋە زىينەبۇدۇللاھ ئەبۇ
مەنسۇر قىيرانىي ؛ ياساۋۇلى ئەلىيار ئىدى.

5. وعلى هذه الأساس فإن الأمانة العامة للأمم المتحدة تعتبر أن الأراضي التي احتلتها إسرائيل في حزيران/يونيه ١٩٦٧ هي أراض محتلة.

* * *

وفي ٢٢ تشرين الثاني/نوفمبر ١٩٦٧، اتخذ مجلس الأمن بالإجماع القرار ٢٤٢ (١٩٦٧) الذي أكد عدم جواز الاستيلاء على الأراضي بالحرب وضرورة العمل من أجل سلام عادل ودائم في الشرق الأوسط يتيح لكل دولة في المنطقة أن تعيش في أمن. وطلب القرار انسحاب القوات المسلحة الإسرائيلية من أراض احتلت في النزاع الأخير. وأكد القرار أيضا ضرورة احترام وتأكيد سيادة كل دولة في المنطقة وسلامتها الإقليمية واستقلالها السياسي، وذلك عن طريق تدابير منها إنشاء مناطق منزوعة السلاح. وطلب القرار أيضا ضرورة التوصل إلى تسوية عادلة لمشكلة اللاجئين.

7

سۇلتان مۇئىزىددىن سەنجەر

(1157 - 1118)

سۇلتان سەنجەر بىننى مەلىك شاھ بىننى ئالىپ ئارسلان بىننى جەئفەربەگ (ئاتاق نامى - سۇلتان ئەل - ئەئزەم مۇئىزىددىن ۋە ئەددۇنيا، لەكەبى ئەبۇل - ھارىس) پادىشاھ ئىدى. ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەن، راھەت - پاراغەتتە تۇرمۇش كەچۈرگەن، چوڭ - چوڭ ئىشلارنى ئىشقال قىلغان، ھەر قېتىم ئارزۇسى بويىچە زەپەر قۇچقان، جاھاندارلىق تەرىقىسىنى ۋە پادىشاھلىق قائىدىسىنى ياخشى بىلىدىغان كىشى ئىدى. گەرچە ئۇ ئۆزگە ئىشلاردا ساددا بولسىمۇ ئەمما تەدبىرى توغرا، نىيتى دۇرۇست ئىدى. ئۇ ئاۋۋال بۇرادىرى بەركىيارۇق تەرىپىدىن خوراسانغا پادىشاھ بولغانىدى. ئۇنى توققۇز ئىمامنى قىرىق يىلغا يېتىن ئىدارە قىلدى. شۇ جەريانىدا ئۇ قورقۇنۇمك ۋە ئىسكەندەر ھېچبىر ۋەقە سادىر بولمىدى. غەزنەينىكە سەلجۇقلاردىن ھېچكىم چىشلىشقا جۈرئەت قىلغان ئەمەس ئىدى. ئۇ مەھمۇدنىك ئەۋلادىدىن بەھرام شاھ (55)نى پادىشاھ قىلىپ، خوراسانغا ھەر كۈنى مىڭ دىنار يەتكۈزۈپ بېرىشنى ئالدى بىلەن قارار قىلدى. ھەمدە ئۇ يەرگە ئۆز ئەۋلادىدىن بىر ھاكىم قويدى.

بەركىيارۇق ئۆلگەندىن كېيىن سەلتەنەتنى ئەھمەدخان ئۆز ئىختىيارىغا ئېلىۋالغانىدى. تارىخنىك بەش يۈز يىگىرمە تۆتى سۇلتان سەنجەر سەلتەنەتنى ئېلىپ، ئەخمەدخاننى ئەسىر قىلدى.

نۇرغۇنلىغان ۋىلايەتلەر ئاتىسىنىڭ تەختىياردا ئىدى. ھەممىسىنى ئۆز ئىلكىگە ئالدى. يەنە سىيستان (كىرمان بىلەن خوراسان ئارىسىدا) ۋە خارەزمنى ئىشغال قىلىپ، خارەزمگە يېتىلىرىدىن نوشتېكىن غۇرجەنى قويىدى. تاجىددىن ئەمىرئەبۇلغازىنىڭا زابلىستانىنى بەردى. ئۇ جەڭلەردە كارامەت پالۋان ئىدى.

تارىختا بەش يۈز ئون بىر ئىدى. سۇلتان سەنجەر بۇرادىرى ئۆلگەندىن كېيىن ئىراقنا كەلدى. بۇ چاغدا سۇلتان مەھمۇد تەمىلىك (مۇلۇك قىلىپ بېرىلگەن) تەختتە ئىدى. ئۇ ئۇممەرالىرىنىڭ مەسلىھىتى بىلەن تاغسىنىڭ ئالدىغا جەڭگە چىقتى. بىراق بىسكەست يەپ ئىسياھانغا كەتتى. سۇلتان سەنجەر ئىراقنى مەھمۇدنىڭ ھاكىمى ئەلى ئايازغا بېرىپ رەيگە باردى. بۇ چاغدا مەھمۇد ئايالىنى ئەبۇلقاسىم ئەسىبادى بىلەن بىللە سۇلتان سەنجەر قېشىغا ئەۋەتتى. بۇلار بېرىپ سۇلتانغا:

«بۇ قېتىمقى ئىش كىچىكلىكتىن بولدى. ئەمدى ئۇ كىلىپ بىر مەزگىل تۇرۇپ، ئاتلىرىنىڭ تىزگىنىنى تۇتۇپ، ئالدىلىرىدا پىيادە يۈگۈرۈپ، چېدىرلىرىنىڭ بوسۇغىسىغا ئوپۇپ. گۇناھىنى بۇيۇشىنى ئىلتىماس قىلسۇن» دەپ يېلىنغاندى، سۇلتان قوبۇل قىلدى. مۇنىڭ بىلەن ئۇ كىلىپ بىر ئاي پادىشاھنىڭ خىرمىتىدە بولدى. سۇلتان گۇناھىدىن ئۆتۈپ، يەنە ئىراقنا پادىشاھ قىلىپ، قىزى مەملىكىنى (مەملىك شاھ خاتۇننى) ئۇنىڭغا جۇپ قىلىپ كېيسم - كېچەك. پادىشاھانە ئاياغ ۋە قىمەتلىك تاشلار بىلەن بىزەلگەن تاج بەردى. ئات ۋە پىللارنى توقۇپ، بۇيۇملىرىنى جاۋاھىرلار بىلەن بېزەپ مېھرىبانچىلىق كۆرسەتتى. ئۇممەرالىرىغا ھەم ئۆز دەرىجىسىگە بېتىپ ئىنئاملار قىلىپ، ھەر قايسى شەھەر ۋە پايتەختنى؛ ئىراقنى نەچچە كەنتنى ئۇنىڭغا خاس (ئايرىم) قىلىپ باندۇردى. ئەمەلدار ۋە تاۋاب قىلغۇچىلارنىڭ ئايىتى ئۆزۈلمەس ئىدى. بۇلاردىن باشقا يەنە

خوي، رەي ۋە ساده شەھرىنى خاس قىلىپ بەردى. شۇنداق قىلىپ ئۇ شۇ تەۋەلىكى بويىچە بارلىق پادىشاھلارنىڭ شاھى بولغانىدى. ئۇنىڭ نامىغا كاشقەر (قەشقەر) زېمىندىن تا يەمەن مەملىكىنگىچە، ھەتتا مەككە، تايىق، ئومان، مۇنكران ۋە ئەزەربەيجان تاكى رۇم ۋە بۇلغارغىچە خۇتبە ئوقۇيتتى. ئۇ ئۆلكەندىن كېيىن ھەم ئۇنىڭ نامىغا بىر يىلدىن زىيادىرەك خۇتبە ئوقۇشقانىدى. ئۇ ئۆلۈمالارغا بىغايەت ئىھتىرام، زاھىدلارۋە ياخشىلارغا بىنھايەت ئىكرام قىلاتتى. دائىم ئالىملار بىلەن ھەمسۇھبەت بولۇپ، زاھىدلار بىلەن خىلۋەتنى ئىختىيار قىلاتتى. زىننەت ۋە بىزەك ئۈچۈن بىرنىمەيتتى. دائىم تەلىيەك كىيىپ، ئاددى - سادىدا كىيىم كىيىشنى ئىختىيار قىلاتتى. ئەمما ھەمىشە نەخشە ئونۇراتتى. پادىشاھلارنىڭ ياخشى خىسلىتىنى ئۆزىدىن بىلەتتى. ئۇنىڭ دەۋرىدە خوراسان مەملىكىتى ئىختىساتچىللىق بىلەن ئىدارە قىلىنغاچقا ئىلىم - پەن، ھۇنەر - سەنئەت جەھەتتە يۈكسۈلۈپ، بارلىق ئالىملار ئۇنىڭغا قايىل بولۇپ، ھەممە مەملىكەت بويسۇنغان: مەشرىقتىن مەغرىبكىچە ھۆكۈمى جارى ۋە ئەمرى ئۆتىدىغان بولغانىدى. ئەمما ماۋەرائۇننەھر ۋىلايىتىدىكى ئۇمەرا ۋە يېقىن كىشىلىرى نانكورلۇق (بىكار تەلەپلىك) قىلىپ ھەددىدىن ئېشىپ، يۇقىرالارغا زۇلۇم ۋە مىستەم قىلاتتى. ھېچكىم ئۇلارنىڭ زۇلۇمىدىن خاتىرجەم بولالمايتتى. يەنە بىدئەتچىلەر ئىسلام شەھەرلىرىگە قەست قىلىپ يۈرەتتى.....

تارىختا بەش يۈز ئوتتۇز بەش ئىدى. سۇلتان مەرھەمەتىن سەمەرقەندكە كەلدى ۋە ئۇ يەردىن لەشكەر تارتىپ ماۋەرائۇننەھرگە كەلدى.

ماۋەرائۇننەھر ۋىلايىتى خوراسان لەشكەرلىرىنىڭ ئايىقىدا نالە ۋە تەئەللۇكە قالغان: ئىراق خەلقى ئۇلاردىن تەكرار - تەكرار قىينىچىلىقلارغا يولۇققان ۋە ئۇلار تۈپەيلى تارقىلىپ كەتكەنىدى.

ئۇلارنىڭ كاتتىلىرى ئۇلۇمكە كۆز تىكىپ، ھەر تەرەپتىن لەشكەر يىغىپ كىشى ئەۋەتتى. بەس، لەشكەرلەرنىڭ دىققىتى:

« جاھاندا ھېچكىم بىزگە تەڭ ۋە باراۋەر ئەمەستۇر »

دېگەن خىيال ۋە تەسەۋۋۇر چۈشتى. ئۇلار ئۆزلىرىنى يۇز مىڭ لەشكەر مۇلچەرلىدى ۋە چوڭچىلىق بىلەن ئۆزلىرىگە تەمەننا قىلىشاتتى. ئەمما تىتاي لەشكىرى قوم - تۇپراقتىن نولا ئىدى. ئۇلارغا يۇزلەندى. يەنە قېرىق ئوچ مىڭ ئاتلىق ئىراق لەشكىرى ئارقىدىن كەلدى. بۇ ھالنى كۆرگەن خوراسان لەشكەرلىرىگە قورقۇنچ غالىپ كەلدى. ئاخىر جەڭ قىلىشتى. ئۇمەرا، ئەھلى مەنسەپ ۋە بارلىق لەشكەردىن ئوتتۇز مىڭ كىشى شېھىت بولدى. سۇلتاننىڭ ئارقىسىدا مىڭ، ئالدىدا توقتۇز مىڭ كىشى بار ئىدى. تاجىددىن ئەبۇلغازىل كېلىپ:

ئەي پادىشاھى ئالەم، ئەمدى قورقۇش ۋە جىم تۇتۇشنىڭ ئورنى قالمىدى، - دېدى. سۇلتان ئۇچيۇز چەۋاندار بىلەن بايا ۋانغا يۇزلەندى، ۋە تۇركلەردىن بىر نەچچە يول باشلىغۇچى ئېلىپ مەڭگە كېلىپ، تىرمىز (ھازىرقى سىر دەريانىڭ شىمالىدىكى شەھەر) نىڭ قورغىنىغا كىردى. قالغان لەشكەر مۇز يەردە يېتىپ ئۆلگەنلەرگە تەزىيە تۇتتى. تەڭدىشى يوق شائىرلار بۇ ۋەقەنى مۇنۇ بەيت بىلەن بايان قىلغاندۇر. نەزم:

ئاباد جەھان قىلدى بىزنىڭ شەھا،
قېرىق يىلىچە تىغىڭ ئالدى كىن ئەئدا.
گەر ساڭا كۆز تەگدى قەزادىن -
بىر ھالدا تۇرماقلىق ئېرۇر خاس خۇدا.

تاجىددىن ئەبۇلغازىل سۇلتاننىڭ ئورنىدا چۈش ۋاقتىچە توختاپ

2

توختاپ جەك قىلدى. پالۋانلىرى مۇنداق پالۋانلىق كۆرسەتتىكى، بىدئەتچىلەر ھەيران قالدى. ئاخىر تاجىددىن ئەبۇلغازىنى تۇتۇپ خاقان ئالدىغا كەلتۈردى. ئۇ قىتايدا بىر يىل تۇردى. خاتۇنى ھەم بىللە ئىدى. ئۇلارغا ياخشى خەۋەر يار بولۇپ، بىر يىلدىن كېيىن ئازات قىلىنىپ، ئىككىسى بىرلىكتە سۇلتان قېشىغا قايتىپ كەلدى. بۇ چاغدا خارەزم شاھى مەرۋ ۋە تامۇرنى تالان - تاراج قىلىپ. خەزىنە ۋە دەپنىلەرنى غەنىمەت ئالغانىدى.

بىر يىلدىن كېيىن سۇلتاننا يەنە نۇسرەت يۈزلەندى. ئەتراپ - ئۆپچۈرىدىن خىراج ۋە ھەدىيىلەر كەلدى. مەملىكەت يەنە بەرقارار بولدى. يەتتە يىلدىن كېيىن سۇلتان رەيگە كەلدى. بۇ چاغدا سۇلتان مەھمۇد باغدات بولىدىن يېنىپ خوراسانغا كەلگەن: سۇلتان بەھرام شاھ غەزنەيىندىن ئەلچىلەر ئارقىلىق ھەدىيە (سوۋغا - سالام) ئەۋەتكەنىدى. ئەلچىلەرگە سۇلتان ھۆزۈرىدا بەزمە تۈزۈپ بېرىشتى. بۇ ھەقتە مەشھۇر شائىرلار يەنە مۇنداق رۇبائى ئېيتىشقان. نەزم:

ھەركىمكى سېنىڭ خىزمەتىڭە قىلدى دېھاق (1) ،
دەرگاھىڭە تويدى باشىن ئولۇپ مۇشتاق (2) .
سەندىن يىراق ئولدى سام، شامى ئۆلدى،
كەلدى باشىن ئالىپ ئاخىر ئۇل سۇيىي ئىراق.

(1) (دېھاق - تولۇپ ناشتىلىق قىزغىنلىق) .
(2) (مۇشتاق - ئۇمىدۋارلىق، ئىشەنچ) .

(سام دەپ - سوزنىڭ بۇرادىرى مەلىك غورنى ئاتايدۇ) .
سۇلتان مەسئۇد بىلەن بېگىدىن ئەھمەد تۇرۇشنى ۋە رەيدە ئون

ئالته كۈن تۇرۇپ، ئىراق ئۆمەرالىرىغا مەرۇپاي بەرمەي ئاندىن ياندى. بىر يىلدىن كېيىن مەلىك غور سۇلتانغا قارشى باش كۆتۈرۈپ چىقتى. ئەلى جەترى سۇلتانىنىڭ ياساۋۇلى ئىدى. ئۇ ھىراتتا باش كۆتۈرمەپ چىقتى. ئەلى جەترىنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىققىنى سۇلتانغا قاتتىق تەگدى. چۈنكى سۇلتان ئۇنىڭ بىلەن ھەمىشە ھەمسۆھبەت ۋە ھەمبەستەر (بىللە تۇرغۇچى، دوست، ھەمرا)ئىدى.

سۇلتان مەرۋىنى چېگرىسىغا كەلگەندى. مەلىك غور پىيادە ۋە ئاتلىق ھېسابسىز لەشكەر بىلەن ئالدىغا چىقتى ۋە قاتتىق جەڭ قىلىشتى. ئاخىر نۇرغۇن بەدەل ئارقىلىق مەلىك غور بىلەن ئەلى جەترىنى تۇتتى. ۋە ئەلى جەترىنى سۇلتانىنىڭ ئالدىغا كەلتۈرۈپ ئىككى پارە قىلىشتى. مەلىك غورنى بولسا، ئەسىر قىلىپ بىللە ئېلىپ يۈردى.

بۇ قېتىمقى غەلىبە بىلەن سۇلتانىنىڭ (سۇلتان سەنجەرنىڭ) ھەيۋىتى ئارتىپ، ھۆرمىتى كامالىغا يەتتى. مەملىكتى تەپتىدىن گۈللەپ ياشنىدى.

سۇلتان مەسئۇد بېنىپ بىر يېرىم يىلدىن كېيىن تۇركەندىن غەززانخان خىراجىغا قەست قىلدى. چۈنكى ئۇلارنىڭ تۇرار جاي قىسىچىلىقتا قالغانىدى.

* * *

بەلخنىڭ سۇلتانىنىڭ شاھانە زىياپىتى ئۈچۈن ھەر يىلى يىگىرمە مىڭ قوي كەلتۈرۈلەتتى. بۇ قويلارنى خان سالار (خان ئەسكەر باشلىقى) مەسئۇل بولۇپ، كىشى ئەۋەتىپ ئالدۇراتتى. مۇ يىلى خان سالار قويلارنى ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن كىشى ئەۋەتكەنىدى. بىراق رەيگە كەلگەندە تۇركمەنلەر قويلارنى توختىتىپ، ھەددىدىن زىيادە

تەھدىت سېلىپ، قويلارنى تارتىۋېلىپ، بەھۇدە سۆزلەرنى ئېيتتى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا بىر قانچە كاتتا ھاكىملار بار ئىدى. ئۇلار مەنئى قىلغانىدى، ئۇلتۇردى. بۇ سەۋەبلەر تۈپەيلى، خان سالارنىڭ كىشىلىرى ئۆز ۋاقتىدا كېلەلمىدى. سۈرۈشتۈرۈش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ ھالى مەلۇم بولغان بولسىمۇ، لېكىن سۇلتانغا ئېيتالماي شاھانە زىيافەت ئۈچۈن خان سالار ئۆزى قوي چىقىرىپ بەردى.

ئەمىر ئەسئەد بەلادە قەماج ئاتلىق بىر كىشى بار ئىدى. ئۇ بەلخنىڭ ۋالىسى ئىدى. بۇ كىشى سۇلتاننىڭ خىزمىتىگە-مەرۋىگە كەلگەندە، خان سالار بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەلەرنى قەماچخانغا ئېيتتى. قەماج سۇلتانغا ئەرز قىلىپ:

« غەززانلارنىڭ خورىكى ئۈسۈپ ناقۇلاي ئىشلارنى قىلىپ يۈرۈپتۇ. ئۇلار بىزنىڭ ۋىلايەتكە يېقىن. ئەگەر قۇللىرىغا پەرمان بولسا، ئۇلارنىڭ جازاسىنى بېرىپ، ھەر يىلى شاھانە زىيافەت ئۈچۈن ئوتتۇزمىڭ قوي كەلتۈرسەم» دېدى. سۇلتان قوبۇل قىلدى. شۇنىڭ بىلەن قەماج قايتىپ بېرىپ ئۇلارغا (غەززانلارغا) كىشى ئەۋەتىپ قويلارنىڭ ھەققىنى تىلىگەنىدى، بەرمىدى ھەمدە ئۇلار:

« بىز سۇلتاننىڭ خاس پۇقرالىرىمىز. باشقىلارنىڭ ھۆكۈمىنى قوبۇل قىلمايمىز » دەپ جاۋاب قايتۇردى.

بۇ چاغدا قەماجخاننىڭ ئوغلى ئەلاۋۇددىن بىلەن لەشكەر ئېلىپ غەززانلارغا قارشى جەڭگە باردى. غەززانلار ھەم چىقىپ جەڭ قىلدى. نەتىجىدە قەماجخاننىڭ ئوغلى بىلەن ئالەلاۋۇددىن-ھەر ئىككىلىسى ئۆلدى. بۇ ۋەقە سۇلتانغا يەتتى. ئۇمەرالار مەسلىھەت قىلىپ:

« ھېچكىم مۇنداق ئىشقا قەدەم قويمىغاندۇر. ئەگەر ئۇلارنى ئۆز ئىختىيارىغا قويمساق، قارشىلىق تېخىمۇ كۈچىيىپ كېتىدۇ. ئۇلارنى كۆچۈك چاغلىمايلى » دېيىشتى. بىراق سۇلتان مەسلىھەتكە قولاق

سالماي، ئۆزى بارماقچى بولدى. غەززانىلار ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ ئەندىشگە قالدى ۋە:

« بىز ھەمىشە ساقلا بەندە-پەرماندار ۋە ھەمىمىز پەرمانىڭغا، ئەمرىڭگە جان-دىلىمىز بىلەن مىننەتدارداۋرمىز. قەماجخان بىزنىڭ ئۆي - جاي ۋە مال - مۈلكىمىزگە قەست قىلدى. ئامالسىز ئەھلى ئايالىمىز ۋە ئۆي - جايىمىزنى قوغداش ئۈچۈن ئۇنىڭ بىلەن جەڭ قىلىپ، دۈشمەنلىشىپ قالدۇق. ئەمما بىز ئۇنىڭ ئادەملىرىنى قەست بىلەن ئۆلتۈرمىدۇق. ئەگەر پادىشاھى ئالەم گۇناھىمىزدىن ئۆتسە، يۈز مىڭ دىنار ۋە يۈز غۇلام بەرسەك. بۇلارنى پادىشاھ نەمە قىلسا، ئىختىيارىچە بولسۇن » دەپ ئەلچى ئەۋەتتى. سۇلتان قوبۇل قىلدى. ئەمما ئۇمەرالار قەستەن قارشى تۇرۇشقا مايىل قىلىپ، سۇلتاننى ئۇلارنىڭ دىيارىغا يۇزلەندۇردى. ئاخىر سۇلتان لەشكەرلىرىنى ئېلىپ يەتتە دەريادىن ئۆتۈپ. جاپالىق يوللار بىلەن يۈرۈپ غەززانىلارنىڭ جايىغا يېتىپ باردى. بۇ چاغدا غەززانىلار ئەھلى ئايالىنى ئالدىغا سېلىپ ناله قىلىپ، يېلىنىپ سۇلتاننىڭ ئالدىغا چىقتى ۋە ھەر ئۈيدىن يەتتە پاتمان كۈمۈش چىشىپ بەرمەكچى بولۇشتى. سۇلتاننىڭ رەھىمى كېلىپ ئېتىنىڭ تىزگىنىنى تارتتى. ئەمما ئەمىر مۇئەييەد بوزۇرگ ۋە ئەمىر ئەجمى ئۇمەرالارنىڭ سەردارى ئىدى. ئۇلار كېلىپ سۇلتاننىڭ ئېتىنىڭ تىزگىنىنى قايرىپ:

« قايتماق ياخشى ئەمەستۇر » دېدى. لەشكەرلەرنىڭ كۆپرەكى مۇئەييەدنىڭ باشقۇرۇشىدا ئىدى. ئۇ جەڭگە تۇتۇندى. شۇنىڭ بىلەن غەززانىلار ئۇمىدلىنىپ جېنى، ئۆي-جاي ۋە مال - مۈلكىنىڭ مۇھاپىزىتى ئۈچۈن تاقابىل تۇردى. نەتىجىدە بىر سائەتتەك جەڭ قىلىس جەريانىدا سۇلتان لەشكەرلىرى مەغلۇپ بولۇپ، تەرەپ - تەرەپكە قېچىشقا باشلىدى. غەززانىلار سۇلتاننىڭ ئارقىسىدىن قوغلىدى. ھېسابسىز ئادەم دەريالارغا غەرق بولدى. ئاخىر بىر بۇلۇڭ

لەشكەر سۇلتانىنى ئارىغا ئېلىپ مەڑىگە يەتكۈزدى. سۇلتان ئۇ يەردە يەنە خىزمەتكار ۋە بىكارچىلارنى يىغىپ. لەشكەر تەشكىللەپ بىر ھەپتە جەڭ قىلدى. ئەمما ھەر كۈنى مەغلۇب بولاتتى. شۇنداق قىلىپ غەززانىلار مەڑىنى ئالدى. مەڑىنى جەنۇبىدىكى زامانىدىن بېرى پايتەخت ئىدى. خەزىنە ۋە دەپنە ھېسابسىز ئىدى. ئۇچ كۈن تالان - تاراج قىلدى: بىرىنچى كۈنى ئالتۇن - كۈمۈش ۋە يىپەكلەرنى؛ ئىككىنچى كۈنى مىس جابدۇق، تۆمۈر ئەسباب، ئۈچ - جاھازىلارنى بۇلىدى؛ ئۈچىنچى كۈنى شەھەردا قاپاق-قاچا. ئەسكى يوتقان ۋە ئەسكى تەكىيلەردىن باشقا ھېچنەرسە قالمىدى.

غەززانىلارغا يەنە لەشكىرىگە ئۇچ باراۋەر كەلگۈدەك خوراسان باشباشتاقلىرى قوشۇلدى. ئاندىن ئۇلار نىشاپۇرغا كەلدى ۋە شۇ كۈنى قاتتىق جەڭ قىلىپ بىر توپ كىشىلەرنى ئۆلتۈردى. ئەتىسى يەنە شەھەردە جەڭ قىلىپ قىيامەت پەيدا قىلدى. مىڭلىغان خەلق-خاتۇن ۋە بالىلار چوڭ مەسچىتنىڭ مەيدانىغا قاچتى. غەززانىلار تىغ تارتىپ ھېسابسىز خەلقنى ئۆلتۈردى. مەيداندا خەلق قانغا غەرق بولدى.

كېچە. مەسچىت بازارنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئىدى. ئۇنى « مەسچىتى مۇھتەرىز » دەپ ئاتايتتى. ئۇ شۇ قەدەر ئالىي مەسچىت ئىدىكى. بىر قېتىمدىلا ئىككى مىڭ كىشى نامازنى ئوقۇيالىرى ۋە تۇغرۇلكلىرىگە ياغ سۇرتۇلگەنىدى. ئۇ مەسچىتكە ھەم ئوت قويىدى. ئوتنىڭ يورۇقىدا پۈتۈن شەھەر يورۇپ كەتكەنىدى. تا ناڭ ئاتقۇچە خەلقنى ئۆلتۈرۈپ تالان قىلدى ۋە ئەسىر ئالدى. نەچچە كۈن تالان - تاراج قىلىپ ئىشىك، تام - تورۇس ۋە ھېچبىر ئىمارەتنى ساق قالدۇرماي، پۈتۈنلەي ۋەيران قىلدى. ئەسىرلەرنى قىيناپ، مال - مۈلكىنى تارتىۋېلىپ ئۆلتۈرەتتى. بىر بۆلۈك كىشىلەر بولسا، كۈندۈزى قۇدۇقلارغا مۈكۈنۈپ، كېچىسى چىقىپ ھال ئېيتىشاتتى. غەززانىلار

خەلقنى شۇ دەرىجىدە ئۆلتۈردىكى، ھېسابىنى چىقىرىش مۇمكىن ئەمەس.

مۇھەممەد بىننى يەھيا ئىراق ۋە خوراسان ئىسلاملىرىنىڭ پېشۋاسى، شۇنداقلا ھەممە ئالىملارنىڭ كاتتىسى ئىدى. ئابدۇرەھمان كافى ھەم بارلىق ياخشىلارنىڭ يېتەكچىسى ئىدى. ھەممىنى قىيناپ ئۆلتۈردى. كامى ۋە ھانى ئۈزۈن يىل شەرىئەت ئىلمى ۋە دىن تەتقىقاتى جەھەتتە نۇرغۇن تىرىشچانلىق كۆرسەتكەنىدى. ئۇمۇ تۈپراقتا كۆمۈلدى.

قاچانكى، غەززانىلار كەتتى. ئەمما غەيرى مەزھەبلەرنىڭ ئۈي - جايلىرى قالقاندى. شۇڭا مۇسۇلمانلار ھەر كېچىسى يىغلىپ، غەيرىي مەزھەبلەرنىڭ مەھەللىسىگە ئوت قويۇاتتى. شۇ سەۋەبتىن شەھەر ھەيران بولۇپ خارابلىققا ئايلاندى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇلار تەھەتچىلىك ۋە يوقسۇزلۇققا دۇچ كەلدى. بەزى كىشىلەر يارلىق ۋە قىيناق زەخمىدىن جاراھەتلىنىپ ئۆلدى.

بەزى كاتتىلار خەلقنىڭ غۇۋغاسىدىن قېچىپ ئىلگىرىراق، شەھەردىن چىقىپ كەتكەنىدى. قالغان زەئىپ ۋە ئاجىزلار ئۇلارنىڭ پاناھىغا يىغىلدى. ئاندىن كېيىن سۇلتاننىڭ ۋە ئۇمەرالارنىڭ سارىيىغا كېلىپ، ھەر تەرەپتىن قالدۇق خىش ۋە ياغاچلارنى يىغىپ قايتىدىن ياسىدى. ئىككى يىلدىن كېيىن ئىتاپور خەلقى جەم بولۇپ، شەھەرنى شۇنداق بېزىدىكى، ھېچ كىشى ئۆز مەھەللىسى ۋە سارىيىنى تونۇمىدى. شەھەر سىرتىدا، بېزا-قىشلاقلاردا مەدرىس ۋە ئومۇمىنىڭ يەرلىرى بار ئىدى. ھەممىسى يايلاقتا ئايلىنىپ تۇلكە ۋە ۋەھشىي ھايۋانلارنىڭ ماكانى بولدى. ئەمىر مۇئىزى بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ. نەزم:

ئانداكىم، ئۇل شاھى جەھان سىيستاندا ئىبردى كامران (1)،
كەرەگ (2) جوغد ئەتتى مەكان، تۇلكى، بۇرى تۇتتى ۋەتەن.

ئەيش تەرەپنىڭ ئامىنى (3) ۋەھشىي قولانلار مەسكەنى (4)،
نەغمە - ناۋالار ئورنىدا ئەۋاز ئېتەر زاغۇ زغەن (5).
مۇنداغكى چەرخ نىلگۈن (6) قىلدى جەھاننى سەرنىگون (7)،
ئەمدى قاچان تاپقاي، سۈكۈن قىلغاي دىيار ئول يارمەن.

(1) (كامران - ئۆز مەقسىدىگە ئېرىشىش،بەختلىك، ھاكىم، ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچى.)
(2) (كەرەگ - بىر تۇرلۈك قۇش.)
(3) (ئام - جاي، ئومۇمنىڭ جايى.)
(4) (مەسكەن - تۇرار جاي، ئورۇن.)
(5) (زاغۇزەغەن - قاغا - قۇزغۇن.)
(6) (چەرخ نىلگۈن - كۆك ئاسمان، پەلەك.)
(7) (سەرنىگون - ئاستىن - ئۈستۈن.)

غەززانىلار شۇ تەرىقىدە خوراسانىنىڭ شەھەرلىرىنى خاراب قىلدى. ئەمما ھېرات مەھكەم ئىدى. ئۇنى ئالالمىدى.

سۇلتان سەنجەر ئىككى يىلغا يېقىن ئۇلارنىڭ ئارىسىدا قالدى. دەرۋەقە، باغداتتا ۋەقە سادىر بولدى. ئۇ يەردە بەزى خىزمەتكارلار ۋە ئاشىقلار بار ئىدى. بىراق سۇلتان قېشىغا كېلەلمەيتتى. بۇلار غەززانىلارنىڭ بىر تايىنى ئالداپ ئۆزلىرىگە ئارتىپ، سۇلتاندىن بىر مۇنچە مال - دۇنيا ئېلىپ بېرىشكە ۋەدە قىلدى، ئۇ تايىنە سۇلتان قېشىدا ئىدى. ئۇلار ئات بەيگىسى تاماشاسىغا چىقتى. بۇلار ئىلگىرى كېمە تەييارلاپ قويغانىدى. ئۇلار ئات چاپتۇرۇپ تىرمىزنىڭ تۇغرىسىغا-جەيھۇن دەرياسىنىڭ لېۋىگە بېرىپ كېمىگە چۈشتى - دە، ئۇياققا ئۆتۈپ كەتتى. ئۇمەرائى ئارقىدىن بېرىپ سۇلتاننىڭ ئۆتۈپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ، ئۇمىد ئۈزۈپ قايتىپ كەلدى. سۇلتان

سۇلتان سەنجەر، بولسا، تىرمىزغا كېلىپ چۈشتى. ئەتىراپ. ئۆيچۆرىدىن خوراسان لەشكەرلىرى يىغىلىشقا باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن سۇلتان (سۇلتان سەنجەر) قۇۋۋەت تېپىپ يەنە مەرۋىگە كەلدى ۋە سارىيىغا چۈشتى. ئاردىدىن ئىككى-ئۈچ ئاي ئۆتتى. سۇلتاننىڭ كۆڭلىگە بارا-بارا ئۈمىدسىزلىك پىكرى چۈشۈشكە باشلىدى. چۈنكى خەزىنە قۇرۇق، ئىمارەتلەر ۋەيران، خەلق پاراكەندا، لەشكەرلەر پەرىشان ئىدى. كۆڭلى ئەندىشە ۋە پەرىشانلىقتا زەئىپلىشىپ كېسەل بولۇپ، شۇ ئاغرىنىچە تاربخنىڭ بەش يۈز ئەللىك بىرى دۇنيادىن ئۆتتى ۋە شۇ يەرگە دەپنە قىلىندى. (56) ئۇ تاربخنىڭ تۇنجى يۈز يەتمىش توققۇزى تۇغۇلغان بولۇپ، بۇغداي ئۆڭلۈك، بويى ئېگىز، ساقلى ئوتتۇراھال، بۇرۇتى ئۇزۇن كىشى ئىدى. مۇھۇرىگە « ۋەللاھۇ ئەئلەم » (خۇدا ھەممىنى بىلگۈچىدۇر) دېگەن سۆز ئۆيۈقلۇق ئىدى. ئۇ يەتمىش ئالتە يىل ئۆمۈر كۆردى. ئۆمۈرىدە بىگرمە يىل خوراسانغا ۋە قىرىق يىل بۇتكۈل ئالەمگە (سەلجۇقلار ئىگىلەپ تۇرغان جايلار كۆزدە تۇتۇلدۇ) . پادىشاھ بولدى. ۋەزىرلىرى - نىزامۇل - مۇلكنىڭ بۇرادىرى شاھھابۇل - ئىسلام، ئەبۇلمۇجاس بىننى سەئىي، ئەلاجىل شەرىفىدىن ئەبۇ زاھىر ۋە بوغانبەگ كاشىقەرى، مەئسۇدىن كاشى، قەۋامىدىن فەخرۇل - مۇلك، ئەبۇل مۇزەپپەر سەدرىددىن مۇھەممەد بىننى فەخرۇل - مۇلك، كەمالىددىن ئەلى بىننى ئەھمەد : ياساۋۇللىرى - ئەلى ھەسەن نىزانىددىن مەھمۇد كاشى، مۇلكىددىن ئەلى جەتىرى ئىدى.

خاتىمە

سۇلتان سەنجەرنىڭ يارەمچىسى ئەددۇنيا ۋەلىددىن مەھمۇد بىننى مۇھەممەد بىننى مەلىك شاھ بىننى ئالىپ ئارسلان - سۇلتان مەھمۇد (57) قاملاشتىن، ياخشى خۇلقلۇق، خۇش مىجەز، خۇش ئاۋاز، خۇشخەت ۋە پەسىھ (يېقىملىق سۆزلۈك پادىشاھ ئىدى. سەلجۇق ئەۋلادى ئىچىدە ئۇنىڭدەك موللا ۋە چوڭقۇر پىكرلىك، نازۇك چىراي پادىشاھ ئۆتمىگەنىدى. ئۇ كەپتەرۋازلىقتا ۋە ئىت بىلەن شىكار قىلىشقا مايىل ئىدى. بويىنغا تۆت يۈز ئالتۇن ئېسىلىق ئىتنى بارئىدى. ئۇ ئاتىسى ئۆلگەندىن كېيىن ئاتىسىنىڭ ئورنىغا تەختكە ئولتۇردى.

تارىختا بەش يۈز يىگىرمە بىر ئىدى. تاغىسى سۇلتان سەنجەر ئىراقتا كەلدى. سۇلتان مەھمۇد سەككىز ئايدىن كېيىن تاغىسى بىلەن جەڭ قىلىپ شىكەست تاپتى. ئەمما سۇلتان سەنجەر ئۇنى چىرلىتىپ كېلىپ، مېھرىبانلىق كۆرسىتىپ، قىزى مەملىكنى بېرىپ ئىراقتا پادىشاھ قىلدى. نەچچە مۇددەتتىن كېيىن مەملىك خاتۇن ئۆلدى.

سۇلتان مەھمۇد پادىشاھلىق تەختىدە قارار تاپقاندىن باشلاپ تولاراق ئىسپاھان ۋە باغداتتا بولغانىدى. بىر مەرتىۋە ئەمىرۋەل-مۇئمىنىن مۇستەرشىد بىللاھ بىلەن زىددىيەتلىشىپ قېلىپ. ئاخىر ئارىغا خۇسۇمەت چېگى چۈشتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ باغداتنى مۇھاسىرە قىلىۋالدى. نەتىجىدە ئۇلار سۇلە قىلىشتى. ئۇ مۇبارەك قەدەمىلىك پادىشاھ ئىدى. خىزمەتكارلىرى ئۇنىڭ ئۈچۈن خېرىدار ئىدى. ئۇ ھەر ۋاقىت خىزمەتكارلىرىدىن ئەھۋال سوراپ پىكر قىلاتتى. شۇڭا

هېچبىر ئەھۋال ئۇنىڭغا مەخپى ئەمەس ئىدى. بىراق ئۇ تولىراق، مەزلۇملار بىلەن ھەمسۆھبەتلىك ئىشەتتە بولاتتى. شۇڭا ئارتۇقچە شەھۋانىلىق تۈپەيلى ئاخىرى يامان كېسەلگە گىرىپتار بولۇپ ئۆلدى.

ئۇ تۆت يىل پادىشاھ بولدى. يىگىرمە يەتتە ياشتا ئىدى. يۈمۈلاق، سېرىق يۈزلۈك، چار ساقال، كۈشتۈنگۈر كىشى ئىدى. ۋەزىرلىرى - زىيىب ئەددەۋلەتى ۋە ئۇبۇلقاسسىم ئەنسابارى ئەبۇ نۇشىرىۋان بىننى خالىد بىننى ھىجاب؛ ياساۋۇلى - ئەلى بىننى مۇھەممەد بىننى بارى تەئايىر ۋە ئىرۋان ئىدى. ئىككى مۆھۈرى بولۇپ بىرىدە « ئىئتەسەمتۇبىللەھى » (مەن ئاللاغا ئەگەشتىم) ؛يەنە بىرىدە « تەۋەككەلتۇئەلەللاھى » (ئاللاغا ئۆزۈمنى بېغىشلىدىم) دېگەن سۆز پۈتۈكلۈك ئىدى.

* * *

سۇلتان رۇكنىددىن ۋە ئەددۇنيا ئەبۇ تالىب توغرۇل بىننى مەلىك شاھ بىننى ئالپ ئارسلان - سۇلتان توغرۇل (سۇلتان مەلىك شاھنىڭ ئوغلى) پادىشاھ ئىدى. ئۇ ئادىل، قەھرلىك ۋە ھەيۋەتلىك، سېخىي ۋە شىجائەتلىك؛ پاھىشە ۋە بىھۇدە ئىشلاردىن يىراق كىشى بولۇپ، سۇلتان مەھمۇدنىڭ ۋاقتىدا تاغىسى سۇلتان سەنجەرنىڭ خىزمىتىدە ئىدى. سۇلتان مەھمۇد ئۆلۈش بىلەن سۇلتان سەنجەر تەختكە ئولتۇردى. بىراق ئۇ تەختكە ئولتۇرۇپلا، سۇلتان مەسئۇد بىلەن نەچچە مەرتىۋە جەڭ قىلدى. ھەرقايسىسىغا زەپەر ھەم بولدى، شىكەست ھەم بولدى.

بىر نۆۋەت ئۇ بۇرادىرىدىن شىكەست تېپىپ ھودىستانغا بارىدى ۋە شۇ يەردە سەرگەردانلىق خاتىرىسى ئۈچۈن خاجە قەۋامنى شوشتۇر دەرۋازىسىغا ئاستۇردى. ئۆزى ھەم تارىخنىڭ بەش يۈز

بىكرمه توغۇزى، مەمدان دەرۋازىسىدا ئۇلدى. ئۇ قىزىل بۇزلۇك، پىشانىسى كەڭ، ساقىلسىك بىر يېپى ئۇزۇن، ئوتتۇرا بويلىق كىشى ئىدى. ۋەزىرلىرى قەۋاممىددىن ئوبۇلقاسىم، مەھرىددىن بىنى ئەلى؛ يارىۋالى - سكرى يونۇس ۋە نىيازلار ئىدى. مۇھورىدە « تەسەججەدتو بىللەھى » (مەن ئاللاغا سەجدە قىلدىم) دېگەن سۆز يېزىلغان ئىدى.

* * *

سۇلتان غىياس ئەددۇنيا ۋەلددىن ئەبۇلفەتھ مەسئۇد بىنى مەھمود بىنى مەلىك شاھ بىنى ئالپ ئارسلان سۇلتان مەھمود پادىشاھ ئىدى. ئۇ نۇرانى، ھەيۋەتلىك، پالۋان، قەدىرەتلىك، ئادىل ۋە رەھىمدىل، يۈرەكلىك كىشى ئىدى. سىكاردا ھەرگىز ھارغىنلىق ھىس قىلمايتتى. جەڭدە ئاۋال ئۆزى ھوجۇم قىلىپ كېرەتتى. خوشخوي ۋە دوستلۇشۇشقا ئامراق، دەرۋىشلەرگە كېرىملىك، ئالىملارغا مېھرىبان ۋە مۇبارەك ئەدەم كىشى ئىدى. ئۇنىڭ دەۋرىدە خەلق خاتىرجەم ۋە تىنچ؛ ئەيش - ئىشرەت ئىشىكى خەلقىغە كەڭ ئېچىلغان. سىياھ ۋە لەشكەرى ھۆزۈر - راھەتتە ئىدى. دۈشمانە ۋە نۇمىلار بىلەن ئۇلپەتتى بار ئىدى. خەزىنە، مال - دۇنيا يىغىلاتتى. ھەر نەرەپتىن خىراج كەلسە، خەلقتە ئاتا قىلاتتى. سۇلتان توغرۇل ئۇلگەندە ئۇ باغداتتا ئىدى. شۇڭا ئىراقنىڭ ئۇمەرالىرى:

- بىزدە دەرىڭ دۇنيادىن ئۆتتى. بىز بەندىلىرىڭ شاھانە ھۆزۈرىڭنىڭ دۆلتىگە تەشنادۇرمىز - ، دەپ ئەلچى ئەۋەتتى. بۇ خەۋەر بىلەن سۇلتان مەھمەدانغا قاراپ يولغا چىقتى. ھەلۋاندىن ئۆتتى. يوللار تىكەن، ھاۋا ئىنتايىن سوغۇق ئىدى. تۇگىلىرىنى ئالدىغا سېلىپ ئىز بېسىپ ھەمدانغا يەتتى. ئۇمەرالار چىقىپ تازىم

بىجا كەلتۈردى. شۇنىڭ بىلەن تەختكە ئولتۇردى.

بۇ جاغلاردا ئەمرۇل - مۇئمىنىن مۇستەرشىد بىللاھ ئىراق ۋە خوراسانىنى ئىشغال قىلىش قەستىدە كۈھستانغا قاراپ يولغا چىقتاندى. ئۇ بەكسەن دېگەن جايغا يەتكەندە، مەسئۇد بىلەن ئۇچراشتى. ئىككەيلەن بۇ جايدا جەڭ قىلدى. ئاخىرات ئومەرالىرى چېكىندى. ئەمرۇل - مۇئمىنىن دولسا، ناغ بېشىدا تۇراتتى. سۇلتان مەسئۇد قىلىش مەقسىتىدە تاتار ياساۋۇلىنى ئەۋەتىپ، ئاندىن شاھانە چېدىرنى تىكتى. ئەمرۇل - مۇئمىنىن ياساۋۇلىنى ئىززەت - ئىكرام بىلەن قوبۇل قىلىپ مېھمانلىق كۆرسەتتى ۋە ئورۇشنى توختىتىپ ئەزەربەيجانغا قاراپ يۈرۈپ كەلدى. ئۇلار مەراغا يەتكەندە غەيرى مەزھەبتىكىلەر پۈرسەت تېپىپ ئەمرۇل - مۇئمىنىنىنى شېھىد قىلدى. شۇنىڭ بىلەن سۇلتان ئەزەربەيجاندىن ئۆتۈپ كۈھستانغا باردى ۋە ئۇ يەردە ھېسابسىز لەشكەر يىغىپ باغدادتا قاراپ يولغا چىقتى. چۈنكى ئەمرۇل - مۇئمىنىن مۇستەرشىد بىللاھنىڭ ئوغلى راشىد ئاتىسىنىڭ ئىنتىقامىنى ئېلىش مەقسىتىدە ئۆز بېشىغا نۇرغۇن لەشكەر ئاتسىنىڭ توپلىغاندى. شۇ يىلى ئىراق ۋە كۈھستاندا قەھەتچىلىك بولغاچقا لەشكەرلەر ئىنتايىن قىينچىلىقتا قالغاندى. شۇنداق قىلىپ سۇلتان باغدادتا يەتتى. ئەمما راشىد قورتۇپ ئورۇشماستىلا قېچىپ ئىسپاھانغا كەتتى. غەيرى مەزھەبتىكىلەردىن بىرى ۋە سەئىدۇللا ئىسپاھاندا ۋالى ئىدى. ۋاقتىنى غەنىمەت تېپىپ ئەمرۇل - مۇئمىنىن راشىدنى شېھىد قىلدى. سۇلتان بېرىپ مۇستەرشىدنىڭ بۇرادىرى ئەمرۇل - مۇئمىنىن مۇتتەقىنى ئېتىراپ قىلىپ، بېيىپ ھەمىدانغا كەلدى.

دېيابۇرسەقنىڭ ئومەرالىرى ۋە لىشتەرنىڭ سەردارلىرى ئىلگىرى ئەمرۇل - مۇئمىنىن راشىد بىلەن ئەھد قىلىشىپ، سۇلتاننى ئۆلتۈرۈش ئەسنىدە كېلىپ لىشتەرگە جۈشكەنىدى. سۇلتان ھەمىداندىن ئاۋۋال ئاخشىلا ئاتلىنىپ، نامازپېشىن بىلەن ئۇلار ئۇستىگە يېتىپ

كەلدى. ئەمما سۇلتان ھېچكىمگە ئازار بەرمەي، كېلىپ بىر جايىنى چوشكون قىلدى. شۇندىلا دىيابۇرسەق ۋە لىشتەرنىك ئۇمەرا ۋە سەردارلىرى خەۋەر تېپىپ، بىر-بىرلەپ كېلىپ ئۇزر ئېيتتى. سۇلتان قوبۇل قىلىپ ئۇلارنىك گۇناھىدىن ئۆتتى ۋە كېيىنكى يىلى قىشتا باغداتتا قايتتى. كامال مۇھەممەد باغداتنىك خەزىنىدارى ئىدى. ئۇنى ۋەزىر قىلدى. ئۇ مەشھۇر ۋە قۇۋۋەتلىك كىشى ئىدى. بىراق ئۇمەرالارغا ئىززەت قىلمىدى. شۇنىك بىلەن ئۇمەرالار بىرلىشىپ ئاتابەك ئەستەرگە:

« ۋەزىر بىزنى ھاقارەتلەپ، ھەر دىسە سېنىك ئۇستۇڭدىن سۇلتانغا شىكايەت قىلماقتا، ئەگەر تەدبىر قىلماقچى بولساڭ، ۋاقتىنى غەنىمەت بىلگىن. بولمىسا، كېيىن چارە قىلماق تەس» دېگەن مەزمۇن بىلەن نامە ئەۋەتتى. بۇ چاغدا ئەستەر ئەزەربەيجانغا - سەلجۇقشاھنىك خىزمىتىگە باردى ۋە ئائادىن ئۇتۇپ مەرغەزار سەگگە چۇشتى. چۇنكى سۇلتان ئۇنى پارستا - مكوبەرەس بىلەن جەڭ قىلىشتابۇيرۇغاندى. ئەستەر نامىدىن خەۋەر تېپىپ، پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ ئاداۋەت بىلەن مەرغەزاردىن سۇلتانغا:

« تا كامال مۇھەممەدنىك بېشىنى ئەۋەتمىگۇچە پارستا جەڭگە بارمايمەن» دەپ كىشى ئەۋەتتى. ئۇمەرالارنىڭ ھەممىسى ئۇنىك تەلىپىنى قوللىدى ۋە تۇرلۇك ئامالار بىلەن سۇلتاننى چارىسىز ۋە بىچارىۋار قىلدى. سۇلتان ئامالسىز كامال مۇھەممەدنىك بېشىنى كېسىپ قەرئەستەرگە ئەۋەتتى. شۇنىك بىلەن ئەستەر پارستا بېرىپ مكوبەرەسكە شىكەست بېرىپ، سەلجۇق شاھنى تەختكە ئولتۇرغۇزدى ۋە ئەزىل - مۇلكنى ۋەزىر قىلىپ قايتتى. قەر ئەستەر قايتىش بىلەن مكربەرەس يەنە كەلدى بۇ چاغدا سەلجۇق شاھ كېسەل بولۇپ قالغانىدى. ئۇنى لەشكەرلىرى مەيگە ئولتۇرغۇزۇپ قايتتى. ئەمما مكربەرەس مەيە ئالدىغا كېلىپ. تازىم بىجا

كەلتۇرۇپ:

« ئەي مەلىك شاھ . مەن خىزمىتىڭگە كەلدىم. نېمىشتا شاھلىقنى تالىشالاپ كېتىسەن؟ » دېدى ۋە شاھنى ئاۋال شەھەرگە ئېلىپ كىرىپ، ئاندىن « قەلئەيى سەيد » كە ئەۋەتتى. شاھ شۇ يەردە ئۆلدى. ئاتابېك قەر ئەستەر ھەم ھەمدانغا كېلىپ سۇلتاندىن ئىنايەتلەر كۆرۈپ، ئەزەربەيجانغا قايتىپ شۇ يەردە ئۆلدى. شۇنىڭ بىلەن قەرئەستەر ئورنىغا ھاۋلى جاندار ئولتۇردى.

* * *

سۇلتان سەنجەر ئابباسقا غەزەبلىنىپ يۈرەتتى. شۇڭا ئۇ سۇلتاننى (سۇلتان مەسئۇدنى) ئابباسنى تۇتۇشقا بۇيرىدى. بۇيرۇقنا بىنائەن سۇلتان مەسئۇد رەيگە كەلگەندە، ئابباس ئاجايىپ تۆھپىلەر بىلەن ئالدىغا چىقىپ ياخشى خىزمەتكارلىق قىلدى. بۇنىڭ بىلەن سۇلتان ئۇنىڭغا ئازار بېرىشنى مۇۋاپىق كۆرمىدى. چۈنكى ئۇ مەرد، راستچىل كىشى بولۇپ، ئەسلىدە ئۇنىڭغا بەدنام قىلىنغانىدى. شۇ ئاردا بارلىق ئۇممەرالار ئەزىز - مۇلكنى تۇتۇش قەستىدە ئىتتىپاقلىشىپ جەم بولۇشتى ۋە ئەزىز - مۇلكنى تۇتۇپ تاتار ياساۋۇلغا تاپشۇردى. سۇلتان بولسا، ھەمدانغا كەلدى. كۆز يەسلى ئىدى. ئەمىر ئابدۇررەھمان سۇلتاننى مېھمان قىلدى. شۇ قاتارلىق مېھمان قىلدىكى، ئۇنداق مېھماندارلىق ھېچ زاماندا بولغان ئەمەس ئىدى. ئەمما ئاستىرتتىن ئەمىر ئابدۇررەھمان، ئابباس ۋە بوزانىلار سۇلتاننى تۇتۇش قەستىدە ئىتتىپاق تۈزۈشكەنىدى ھەمدە ئەمىر-ئابدۇررەھمان شۇ مەقسەت بىلەن ئابباس ۋە بۇرانىگە كىشى ئەۋەتتى. بىراق بوزانىدىن:

« مەھبۇد شاھنىڭ ئوغلى ئىسپاھانغا مۇھەممەد شاھ ۋە مەلىك

مەلىك شاھنى ئېلىپ كەپتۇ » دېگەن خەۋەر كەلدى.
سۇلتاننىڭ قېشىدا لەشكەر يوق ئىدى. شۇڭا ئۇ ئاتابېك بەلدەگرگە :
« ھېچقانداق تەخىر قىلماستىن تېز يېتىپ كەلگەيسەن » دەپ كىشى ئەۋەتتى.
سۇلتان كۆچۈپ ھېچقانچە يۈرمىگەنىدى. بوزانى ھەمدانغا كەلدى. ئاتابېك بەلدەگر ھەم بارلىق لەشكرىنى ئېلىپ كىرمان شاھنىڭ پەرزەنتلىرىنى ئۆمەرالىرى بىلەن ھەمراھ قىلىپ سۇلتاننىڭ خىزمىتىگە يېتىپ كەلدى. ئۇلار ھەلۋاندىن ئۆتۈش بىلەن قاتتىق قار ياغدى. ئۇنداق قارنى ھېچكىم كۆرمىگەندۇر.
سۇلتان نۆت ئاي باغداتتا تۇردى ۋە « قەلئەيى بەكرىيەت » تە باغداتنى باغداتنىڭ كۈتۈۋالى (قەلئە ۋە شەھەر ساقچى ئەترەتلىرىنىڭ باشلىقى) ئەمىر مەسئۇدقا تاپشۇرۇپ، تاغ يوللىرى بىلەن ئەزەربەيجانغا باردى. مەلىك ئارسلان بىننى توغرۇل ۋە مەلىك شاھ بىننى سەلجۇق بۇ يەردە بۇرادەرزادىسىنىڭ خىزمىتىدە ئىدى. ئاندىن مىراغا كەلدى. ئەزەربەيجان ئۆمەرالىرى ھاۋالى جاندار بىلەن ئالدىنغا چىقتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ جايدا نەچچە كۈن تۇرۇپ مىيانگە كەلدى. مىياندا سۇلتان بېك ئارسلان خاسبېك بىننى بىلنەكرنىڭ ئەملىنى ئۆستۈرگەنىدى. بۇ ئىش ئۆمەرالارغا ئېغىر كەلدى. ۋە ئۇنىڭغا قەست قىلماقچى بولۇشتى. ئاڭغىچە سىپەھسالار ھاكىمغا :
« ھاۋالى ئۆمەرالار بىلەن بىرلىشىپ خاسبېكنى ئۆلتۈمەكچى بولۇشتى » دەپ شىكايەت قىلىشتى. سۇلتان بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ ھاۋالىغا :
« مەن سېنى < دۇشمەننى يوق قىلارمىكن > دەپ چىرلاپ كەلگەنىدىم. ئەمما سەن مېنىڭ كىشىم - خاسبېككە قەست قىلماقچى بولۇپتىسەن » دەپ كىشى ئەۋەتتى. ھاۋالى دەرھال كېلىپ

ئۆزر ئېيتىپ گۇناھىنى خالاس قىلدى.

سۇلتان خاسىيەتنى مەيداندا ھاۋلىغا پالۋانلىق ۋە چەۋەندازلىقنى كۆرسىتىشكە بۇيرۇدى. خاسىيەت مەيدانغا كىردى. ھاۋلى ئۇنىڭ چەۋەندازلىقى ۋە پالۋانلىقىغا ھەيران قېلىپ، بارمىقىنى چىشلىدى ۋە:

«بۇ زاماندا ئۇنداق تەڭدىشى يوقتۇر» دېدى ھەمدە ئۇنىڭغا تازىم ۋە ئىكرام قىلىپ، ئات ۋە سەرۇپايلار بېرىپ سۇلتاننىڭ خىزمىتىگە ئەۋەتتى. ئاندىن زەنجانغا كېلىپ مەلىك سۇلايمان، ئاباباس ۋە بەنت بىلەن ناھىيە قارىسىنى ئېلىپ چۈشتى. بوزاڭنى ھەم شۇ يەرگە چۈشتى. ئىككى تەرەپ لەشكەرلىرى بىر - بىرىگە ھەيۋە كۆرسىتىشەتتى. شۇ ئەھۋالدا سۇلتان مەسئۇدمۇ بۇ مەنزىلگە يېتىلاپ كەلدى. ئىككى تەرەپ لەشكەرلىرى بولسا، ئەتىگەندىلا جەڭگە تەييارلىنىپ تۇرۇشقاندى. كېچىسى مەلىك سۇلايمان زەيگە قايتتى. ئاباباس خەۋەر تېپىپ خوشال بولۇپ ئۇ ھەم كېچىلەپ كەتتى. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان بوزاڭنى لەشكەرلىرى ئەندىشە قىلىپ:

«ئۇلار بۇنداق كۆتۈلمىگەن ماجىرانى ئارىغا سېلىپ قويۇپ، ئۆزلىرى قېچىپ كېتىپتۇ» دېيىشىپ، ئەتىسى كۆچۈپ ئىسپاھان يولىغا كىردى. سۇلتان ئەمىرھاۋلى جاندارنى لەشكەر بىلەن ئارقىسىدىن قوغلاشتا بۇيرىدى. ھاۋلى تا ئىسپاھان چېگرىسىغىچە قوغلاپ يېتەلمەي قايتىپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن سۇلتان كۆچۈپ رەي تەرىپىگە يۈرۈش قىلىپ، جورىستەم دېگەن جايغا بېرىپ چۈشتى. ئاباباس شۇ يەردە ئىدى. سۇلتاننىڭ كېلىۋاتقانلىقىنى ئۇقۇپ قېچىپ كەتتى. ئاندىن سۇلتان رەيگە باردى. مەلىك سۇلايمان ئالدىغا چىقىپ قارشى ئېلىپ، تازىم بىجا كەلتۈردى. سۇلتان ئۇنى ئەپۇ قىلىپ خىزمىتىگە قويدى. ئۇ ھەرقانداق يېغىلىش ۋە مەيداندا ھازىر ئىدى. ئابدۇررەھمان باشلىق ئۈمەرالار سۇلتانغا:

« مەلىك سۇلايمان ھازىرچە سېنىڭ خىزمىتىڭدە بولۇاتىدۇ. بىراق بۇرادىرىڭ بىلەن ئۇ شاھلىقىمىزغا دۈشمەندۇر. ئۇلاردىن خاتىرجەم بۇرۇۋەرگىلى بولماس. ئۇلار قاچانلا بولمىسۇن، بىرەر تايىپەنى ئۆزىگە تارتىپ باش كۆتۈرۈپ چىقىشى مۇمكىن » دېيىشتى. بۇ سۆزلەر بىلەن سۇلتان نا ئىشەنچ بولۇپ، بىر ئايدىن كېيىن ھوجرىسىدا تۇتقۇن قىلدى. ئاباباس ئەزدەھىندە ئىدى. ئاخىر ئۇمۇ ئەپۇ سوراپ سۇلتاننىڭ خىزمىتىگە كەلدى. ھاۋلى ھەم بوزاننىڭ قوغلاشنى توختىتىپ قايتىپ كەلدى.

سۇلتاننىڭ ئەرەب خاتۇندىن بولغان ئوغلى مەلىك شاھ « قەلئەيى بۇرچىن » دا ئىدى. ئۇنى چاقىرتىپ ھاۋالىغا تاپشۇردى. ئاندىن مەلىك سۇلايمانىنى بۇرچىنغا ئېلىپ باردى. بارلىق ئۇمەرالار خىزمەتىدە ئىدى. ھاۋلى بولسا، ئەزەربەيجان تەرەپكە يۈرۈش قىلىپ زەنجانغا يەتكەندە ئوق تېگىپ، تومۇرى ئۈزۈلۈپ ئۆلدى. شۇنىڭ بىلەن سۇلتان ئوغلىنى ۋە ئەزەربەيجانىنى ئابدۇررەھمانغا تاپشۇردى. ئابدۇررەھمان سۇلتاننىڭ ئوغلىنى بىر نەچچە ئۈمەرانى قوشۇپ خىزمىتىگە تەينەپ ئىرانغا ئەۋەتتى. ئۆزى خەزرەدە تۇردى. ئۇ دائىم سۇلتانغا:

« بوزانى ياخشى كۆشدۇر. ئۇ خىزمىتىدە بولسا، ياخشى بولار ئىدى. رۇخسەت بولسا، ئۇنى خىزمىتىگە كەلتۈرسەم » دەيتتى. سۇلتان ئاخىر ماقۇل بولدى. شۇ قاتاردا مەلىك مۇھەممەدنى ئېلىپ كېلىشكە ھەم ئىجازەت بەردى. ئابدۇررەھمان سۇلتاندىن ئىجازەت ئالغاندىن كېيىن ئىسپاھانغا يېتىپ كەلدى ۋە خوشلۇشۇش جايىغا كېلىپ تازىم بىجا كەلتۈرگەندىن كېيىن ئۇچ كۈن شۇ يەردە تۇرۇپ، بەزمە تۈزۈپ شاراب ئىچىشتى. ئاندىن مەلىك بوزانى كابىل / كابۇل - ھازىرقى ئافغانستاننىڭ پايتەختى. قەدىمكى زامانداا

شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدا ئاساسىي قاتناش توكۇنى بولغان) يولى بىلەن ھەمدانغا قاراپ يول ئالدى. سۇلتان يەنە بىر يول بىلەن كېلىۋاتاتتى. ئۇلار ھەمداندا ئۇچراشتى.

سۇلتان قىزى كەدخاتۇننى مەلىك مۇھەممەدكە بېرىپ تەخت ۋارىسى قىلدى. مەلىك مۇھەممەد ئەمىر ئابدۇررەھماننىڭ سۆزىدىن چىقمايتتى. ئونى ھۆرمەت قىلاتتى.ئابباسنى ياساۋۇللار سەردارى قىلدى. تاجددىن پارسنى ۋەزىر قىلدى. ئاتابەك بوزانى قايتىپ پارسقا كەتتى. ئابدۇررەھمان ئىرانغا بارماقچى بولۇپ، بىنىنى شەممسددىن ئاتابەك بەلدەگىر، ئەمىر خاسبەك ۋە باھاۋۇددىننى ھەمراھ قىلۋالدى. چۈنكى ئۇ بۇلاردىن خاترجەم ئەمەس ئىدى. سۇلتان باغداتقا باردى. ئاباباس تاجددىن خزمىتىدە قالدى. ئابدۇررەھمان ئېلىپ بارغان ئۇمەرالار بوزانغا ساختا ھەمراھ بولۇپ يۈرەتتى. ئۇلار ھەر دائىم سۇلتانغا:

«بىز ئىكانىيەتنىڭ بېرىچە پادىشاھنىڭ دۈشمەنلىرىگە پەرمان تۇتمايمىز» دەيتتى.

ئابدۇررەھمان سەمكور بىدئەتچىلەرگە قارشى جەڭ قىلىش ئۈچۈن لەشكەر بىلەن كەنجە تەرىپگە بارغاندا ئۇلتۇرۇلدى. بۇ خەۋەر باغداتقا يېتىپ كېلىش بىلەن تەڭ خاسبەك سۇلتاننىڭ ئوغلىنى تۇتتى ۋە ئابدۇررەھماننىڭ ئوغلىنى باغداتنىڭ پادىشاھلىقىدىن چىقىرىپ خەلىخاندا بەندىكە تارتتى. ئاباباس بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ خەلىپە بىلەن بىرلىشىپ، سۇلتاننى ھېيىت كۈنى نامازغا ئۇۋىستىدە تۇتماقچى بولدى. كۈتۈلمىگەندە ھېيىت كۈنى قاتتىق يامغۇر ياغدى. ھېچ كىشى ئۆيدىن چىقالمىدى.

ھەقتائالا شۇ سەۋەب بىلەن سۇلتاننى تۇتقۇندىن ساقلاپ قالدى.

ئاباباسنىڭ قەستى بىر ھەپتىدىن كېيىن سۇلتانغا ئاڭلاندى.

ئابباس قاچاقچى بولفاندى، سارايغا چىرلاپ تۇتۇپ بېشىنى كەستى ۋە تېنىنى دەريياغا تاشلىدى. شۇنداق قىلىپ ئابدۇررەھمان ئۇلۇپ بىر ئايدىن كېيىن ئابباس ھەم ئۆلدى. ئاندىن سۇلتان تاجددىننى ۋەزىرلىكتىن بوشاتتى ۋە بوزانىغا:

«سېنىڭ ھەم ئەھدىڭ شۇ تەرىقە ئىدى. ئەگەردە سەن ھەم ئۇلارغا قوشۇلۇش ئارزۇسىدا بولساڭ، ئاقۇبىتىڭ شۇنداق بولغۇسىدۇر» دېگەن مەزمۇندا خەۋەر ئەۋەتتى. بوزانى بۇ سۆزنى ئاڭلاپ لەشكەر توپلاپ مەلىك مۇھەممەد بىلەن مەلىك شاھىنىڭ خىزمىتىگە - ئىسپاھانغا كېلىپ، شەھەر دەرۋازىسىنى ئەتتى.

ئەغلەب باغداتنىڭ پاسىبانى ئىدى. ئۇ ھەم كەلدى. مەلىك مۇھەممەدنى تەختكە ئولتۇرغۇزۇپ ناغرا چالدى.

سۇلتان باغداتتىن ھەمىدانغا ئازغىنە لەشكەر بىلەن كەلدى. ئارقىدىنلا خاسبېككە:

«بارلىق لەشكىرىڭنى ئېلىپ تېز يېتىپ كەلگىن!» دەپ كىشى ئەۋەتتى. يەنە شەمسۇددىن ئەلدەگىرگە، ئەمىر شىرازغا، ئاتابېك ۋە ئارسلاننىڭ بۇرادىرىگە ھەم:

«ئەزەربەيجان لەشكىرىنى ئېلىپ دەرھال كەلسۇن!» دېگەن پەرمان بىلەن كىشى ئەۋەتتى. بوزانى ئىسپاھاندىن چىقىپ ھەر يەردە تۇرۇپ ئاستا كېلەتتى. قاچانكى، بېلۇر ئابغا يەتكەن كۈنى ئەزەربەيجان لەشكىرى يېتىپ كەلدى. سۇلتان ئۇلارنى مەيدانغا چۈشۈردى. ئەتسى سۇلتان لەشكەرنى باشلاپ مۇرغزاز قارا تەگىنگە يەتتى. شۇ كۈنى ھىران كەنتىگە تورايى ھەم يېتىپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن شۇ سائەت سەپ تۈزۈپ جەڭگە تەييارلىنىپ تۇردى. دەسلەپ تورايى لەشكەرلىرى سۇلتان لەشكىرىنىڭ سول تەرىپىنى مەغلۇپ قىلدى. ئەمما ئاقىبەت تورايى پىيادە قالدى. رۇستەم ئاتلىق بىر پالۋان بار ئىدى. ئۇ ئەمىر ھۇسەيىن جاندارنىڭ

خزمتىده بولغاندى. ئۇ تورايىنى تونىدى. تورايىى رۇستەمگە:

«ساڭا پارسەنگ نەسىنى بېرەي. ئېتىكنى ماڭا بەرگىن» دېدى. رۇستەم بۇنى ئەمىر ھۇسەينگە خەۋەر قىلدى. شۇنىڭ بىلەن تورايىنى تۇتۇپ سۇلتاننىڭ ئالدىغا كەلتۈردى. سۇلتان شەمشىرىنى خاسىيەككە بېرىپ، تۇرايىنىڭ بېشىنى كەستۈرۈپ باغداتقا ئەۋەتتى. ئەمىرۋل-مۇئمىنىن ئۇنىڭ بېشىنى مونتى دەرۋازىسىغا ئاستى.

سۇلتان كۇھكەنگە كېلىپ چۈشتى. بۇ قېتىمقى جەڭ تارىخىنىڭ بەش يۈز قىرىق بىرىنچى يىلى بولغاندى. سۇلتان شۇ قىش يۇرۇش قىلىپ سادە ۋە ئەزەربەيجاندىن بەش يۈز قىرىق ئۇچىنچى يىلى باغداتقا قارايپ يول ئالدى. بارلىق ئۇممەرا خزمىتىدە ئىدى. ئۇلار ئاباد دېگەن جايغا يېتىپ كەلگەندە ئاتابەك بىلەن خاسىيەك سۇلتانغا:

«بىز باغداتقا بېرىپ ساڭا يۈزسىزلىك قىلغىنى ئۈچۈن سۇلتان مەسئۇدنىڭ ئەدىپىنى بېرىپ، ئۇنى ئىككى - ئۈچ ئۇممەراسى بىلەن قوشۇپ، خزمىتىگە كەلتۈرەيلى. باشقا ئۇممەرا ۋە لەشكەرلەر خزمىتىدە بولۇپ، بۇ يەردە تۇرۇپ تۇرمۇش» دېيىشتى. سۇلتان بۇ سۆزگە ماقۇل بولدى.

بايان قىلىنىشچە، خاسىيەك ئوغلى ئۈچۈن ئىراقتا كەلدى. ئۇ سۇلتانغا ھېسابسىز تۆھپە (سوۋغا - سالام) ھەدىيە قىلىپ ئەۋەتكەنىدى. سۇلتان ئۇلاردىن مىننەتدار بولدى.

سۇلتان مەسئۇد ئون سەككىز كۈندە سۇلتاننىڭ خزمىتىگە كەلدى. سۇلتان ئۇنىڭغا كۆپتىن كۆپ مەرھەمەت ۋە مېھرىبانچىلىق كۆرسەتتى. خوراسان ئۇممەرالىرىنۇ ئۇنىڭ ئالدىغا كەلگەنىدى. ئۇلارغا ھەم تون-سەرۇپاي بېرىپ، رامزاننىڭ ئوتتۇرىسى باغداتقا قايتتى.

سۇلتان تارىخنىڭ بەش يۈز قىرىق تۆتىنچى يىلى سەپەر ئېيى

ئېيى (2-ئاي)دا خوراسانغا كەلدى.كېيىن ھەمدانغا كەلدى ۋە شۇ يىلى رەجەب (7-ئاي) تە سادەگە باردى. شەۋۋال (10-ئاي)دا ئەزەربەيجانغا يۈزلەندى. ئۇلار بىر كۈن يول يۈرۈپ تەبرىزگە يېتىپ كېلىپ، ئۇ جايدا ئىككى ئاي تۇردى. سۇلتانغا مەلىك مۇھەممەد ھەمراھ ئىدى. سۇلتان مەسئۇدنىڭ قىزى كۆھتەر خاتۇن ئۇنىڭ ئەمرىدە ئىدى. ئەمما بۇ خاتۇنغا سۇلتان كۆڭۈلسىز ئىدى. شۇنداقتىمۇ ئۇ يەردەمچىسىنى ئەۋەتىپ، ئۇنى ئالدۇرۇپ كەلدى. ئاندىن مەلىك مۇھەممەدنى خىزمەتكە ھەمدانغا بۇيرۇدى. ئاندىن سۇلتان ئۆزى ماھى سەپەر (2-ئاي)دە - قىش يەسلىدە ھەمدانغا كەلدى ۋە زىمستاندا يەنە يول يۈرۈپ ماھى رەجەب (7-ئاي) تە سادەگە كەلدى. تارىخىنىڭ بەش يۈز قىرىق بەشىنچى يىلى شەۋۋال (10-ئاي)دا ئەزەربەيجانغا بېرىپ، مىرا قورغىنىغا چۈشۈپ، ئۇ جايىنى ئىككى كۈندە ئېلىپ بىر مۇنچە خاراب قىلدى. بۇ چاغلاردا خاسىيەت بەلەن ئاتابەك ئارسلان ئابى ئارىسىدا نىزا (ئاداۋەت) بار ئىدى. ئۇمەرالار سۇلھ قىلىپ ئاداۋەتنى بىر تەرەپ قىلىپ، ئىككىسىنى ئۇچراشتۇردى. سۇلتان يېنىپ ھەمدانغا كەلدى.

تارىخىنىڭ (بەش يۈز) قىرىق ئالتىنچى يىلى ئىدى. كۈز پەسلىدە باغداتتا بېرىپ مىسكار تاماشاسى قىلدى. مەلىك شاھ خىزمىتىدە ئىدى. باھار پەسلىگە كەلگەندە ئاندىن ھەمدانغا بەرقارار بولدى. بۇ دەل سۇلتاننىڭ «جاھان بويسۇندۇرۇلغان؛ دۈشمەنلىرى مەغلۇب قىلىنغان؛ بارلىق پادىشاھ ھۆكۈمىنى ئاڭلايدىغان» چاغلىرى بولۇپ، لەشكىرى شاد ۋە خۇرام، پۇقرالىرى خاتىرجەم ۋە تىنچ ئىدى.

جەمادىيەل ئاخىر (6-ئاي)دا سۇلتاننىڭ بەل ئاغرىقى قوزغىلىپ قالدى. باغدات تېۋىپى ئەبۇل-بەركات قېشىدا ئىدى. دەرھال ھەممە

تېۋىپنى يىغىپ بىرلىكتە داۋالىدى. سۇلتان بىر ھەپتىدە شاقايدى. ئاندىن ئۆزى بىنا قىلدۇرغان تەختىراۋاندا ئولتۇرۇپ ھەممىدانغا قايتىپ كېلىپ، تارىخنىڭ بەش يۈز قىرىق يەتتىنچى ماھى رەجەب (7-ئاي) نىڭ بېشىدا، كىچىك خۇدايىتائالانىڭ رەھمىتىگە يۈز تۇتتى ۋە شۇ كىچە جەمال ئەددەۋلەتنى ئىقبال بىنا قىلغان مەدرىسە ساندۇقىنا سېلىپ دەپنە قىلىندى.

ئۇ ئون سەككىز يىل پادىشاھ بولدى. ئالەمدىن ئۆتكەندە قىرىق بەش ياشتا بولۇپ، قىزىل يۈزلۈك، ئونتۇرا بويلۇق، يوزى سوزۇنچاق، گەۋدىسى كەڭ كىشى ئىدى. ۋەزىرلىرى-شەرىفددىن ئەبۇ نۇشىرىۋان بىننى خالىد ۋە ئىماددىن ئەبۇل بەرىكات ۋە كامالددىن مۇھەممەد خازىن ئابدۇل-مەلىك ئەبۇل ئەزىز ۋە خەردى مويىدىل-مۇلك توغرايىي، ئەزالددىن مەرايىي، تاجددىن پارىسى، شەمسۇددىن ئەبۇ بەخت سەھھازى؛ ياساۋۇلى-ئابدۇررەھمان ھاجىب، تاتار خاسىپكلار ئىدى. مۇھۇرىدە «ئۈتتەمەدى ئەلەللاھى» (مېنىڭ تاينىدىغىنىم ئاللاھدۇر) دېگەن سۆز پۈتۈكلۈك ئىدى.

* * *

سۇلتان مۇغىيەسىددىن ۋە ئەددۇنيا مەلىك شاھ بىننى مەھمۇد بىننى مۇھەممەد بىننى مەلىك شاھ بىننى مەھمۇد قۇۋۋەتلىك ۋە شەۋكەتلىك پادىشاھ ئىدى. ئۇ خۇش چىراي، ساخاۋەتلىك، ھەزىل-چاخچاقنى ياخشى كۆرىدىغان، مۇساپىرلارغا خەير-خاھلىق قىلغۇچى، ئىچىلىككە ئامراق، شىكار خۇمار كىشى ئىدى. ئۇ تارىخنىڭ بەش يۈز قىرىق يەتتىنچى، ماھى رەجەب (7-ئاي) تە تەختكە ئولتۇردى. ئۇ كىچە-كۈندۈز شارابتا بېرىلىپ، ئويۇن-كۈلكە بىلەن كۈن ئۆتكۈزەتتى. ئەمما دائىم ئۇممەرالىرى بىلەن ئۇچرىشىپ تۇراتتى.

ۋاقتىكى، سۇلتان ۋەزىرى خاسىيەتتىن گۇمان قىلىپ، ئۇنى تۇتىۋالغانلىق پىكىرىدە خاسىيەتكە بىر مىكتۇپ قىلدى. ئەمما مەملىكەت شاھ ئىھتىياجات بىلەن ئىش كۆرۈپ، ئالدىراپ قول سالمىدى. ئاخىرى سۇلتان خاسىيەتكە ئاۋۋال ئاخشامدا «ناشتىلىق» بەردى. يەنى شۇ يىل ئاخىرلاشماي تۇرۇپ، ئۇنى ماھى شەۋۋال (10-ئاي) دا ۋەزىپىسىدىن بوشىتىپ، كۆزىدىن يىراق قىلدى.

شۇنداق قىلىپ، سۇلتان ھەسەن جاندار بىلەن ئىتتىپاق تۇزدى. ھەسەن جاندار سۇلتاننى ئۆچ كۈن مېھمان قىلدى. ئۈچىنچى كۈنى سۇلتان ئىككى كىشىسى بىلەن بىرگە ئۇخلاپ قالغاندى، تۇتۇپ بەندكە تارتتى ۋە ھودىستانغا-سۇلتانلىق بۇرادىرى (قېرىندىشى) سۇلتان مۇھەممەدكە كىشى ئەۋەتتى. ئۇ ھودىستاندىن كېلىپ تەختتە ئولتۇردى.

ھەسەن جاندار مەملىكەت شاھىنى شۇ بەندە قىلغانچە راۋاقتا يالغۇز ئون بەش كۈن ساقلىدى. بىر كېچىسى سۇلتان ئارغامچا بىلەن راۋاقتىن چۈشتى ۋە بىر ئات تەييارلاپ ھودىستانغا كەتتى. خاھەرى (ئىگىچىسى) گەۋھەر نەسەب ئىسپاھاندىن ھودىستانغا كەلگەندى. ئۇ مەملىكەت شاھىنى ھېسابسىز ياخشى كۆرەتتى. شۇڭا ئۇ: «لەشكەر تۇپلىغىن» دەپ سۇلتانغا ئالتۇن بەردى. سۇلتان مۇھەممەد ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ، ئاتابەك ئەرۋانىنى لەشكەر بىلەن ئەۋەتتى. ئۇلار بېرىپ ئالتۇنلارنى تالان قىلدى. شۇنىڭ بىلەن مەملىكەت شاھ يەنە كۈچسىز ھالەتكە چۈشتى.

سۇلتان مۇھەممەد ئۆلگەندىن كېيىن، سۇلايمان شاھ تەختكە ئولتۇردى. ئۇ تارىخنىڭ بەش يۈز ئەللىك بەشى رەبىئۇل-ئەۋۋەل (10-ئاي) نىڭ ئون بەشى ئىسپاھاندا ئالەمدىن ئۆتتى.

ئۇ ھاماقەتراق، غۇبار ساقال، ئوتتۇرا بويلۇق كىشى ئىدى. ۋەزىرى-مۇزدى سومەن ئەبۇ نەجىب؛ ياساۋۇلى-خاسىيەت ئىدى.

مۆھۆرىدە «ئىستەغپۇس بىللەھى» دېگەن سۆز پۈتۈكلۈك ئىدى.

*　　*　　*

*　　*　　*

سۇلتان غياسىددىن ئەبۇ شۇجائ سۇلتان مۇھەممەد بىننى مەھمۇد بىننى مۇھەممەد بىننى مەلىك شاھ بىننى ئالپ ئارسلان مۇھەممەد بىننى مەھمۇد خۇشرۇي ۋە خۇشخۇي، ئەقلى ۋە پىكرى جەھەتتىدىن تاكامۇل، كۆڭلى ساپ، ئەھدىگە خىلاپلىق قىلمايدىغان، دىنىي-ئېتىقادى قەتئىي ۋە مۇستەھكەم، لەۋزى ئۆتكۈر ۋە ئېيتقان مەنىسىرى چوڭقۇر. دانىشمەن ۋە ئوقۇمۇشلۇق پادىشاھ ئىدى. ئۆلۈمالىرى تازىم ۋە ئىكرام قىلىپ، ئېھسان ۋە ئىنئامنى ئۆزلىرىگە لازىم تۇتاتتى.

ئۇ تارىخنىڭ بەش يۈز ئەللىك سەككىزى تەختكە ئولتۇردى.

قىسسە: ئۆلۈمالار مەلىك شاھنى ھەمىدانىدا تەختكە ئولتۇرغۇزغاندا، ئۇ ئەمىرجامالىددىننى چاقىرتىپ خاسىيەت ۋە ئاتابېكلىك رۇخسىتى بىلەن ھودىستانغا كەتكەنىدى. بۇ چاغدا سۇلتان مۇھەممەد مۇرەسسە يولى بىلەن خاسىيەتنى تۇتۇپ، پادىشاھلىقنىنى خەلىپىگە بېرىپ، خاسىيەتنىڭ ئەۋلادىنى مەنسەپتىن بوشىتىش ئۈچۈن ئىتتىپاق تۈزدى. ئۇ شۇ مەقسەت بىلەن ھەمىدانغا كەلدى. بارلىق ئۇمەرا ئالدىغا چىقتى. خاسىيەت باشلىق بىر بۆلۈك سائادەتمەنلەر ئۇ كۈنى مۇرغەزار قاراتەگىنىدە شاراب ئىچىش بىلەن مەشغۇل بولۇۋاتاتتى.

سۇلتان ئەتىسى مۇرغەزار راۋىقىغا چۈشتى ۋە «مەسئۇد راۋىقى» دا مەجلىس قۇردى. ئۇمەرالار تىغ تارتىپ، يەڭ شىبايلاپ سۇۋغا-سالاملار كەلتۈردى. خاسىيەت ساھىبخان سۇپىتىدە شۇنداق مېھماندارلىق قىلدىكى، ئۇنداق مېھماندارلىقنى ھېچكىم كۆرمىگەنىدۇر. قاچانكى، بەزمە ئاخىرلاشقاندا ئۆلار بەزمە ئەھلىنى قايتۇرۇپ، ئۆزلىرى بىر خلۇەتكە كىردى. راۋاقتا خاسىيەت، جامالىددىن، بۇرادىرى ۋە زەنگى جاندار قالدى. جامالىددىن قاراۋۇللار خاسىيەتنى تۇتۇشتىن ئىلگىرى راۋاقتىن چۈشۈپ، ئەگىشىرىنى چاپارمەنگە بېرىپ:

«ئەمىر خاسىيەت بۇ نىشانە بىلەن ئاتنى ساقا بەرسۇن،-دېدى.

مەن سۇلتاننىڭ خىزمىتىگە-شەھەرگە كىرمەكچىمەن.» بۇ سۆز بىلەن ئۇ ياخشى ئات ئېلىپ مىنىپ ھودىستانغا كەتتى.

راۋاقتا ئىزتىراب ۋە غوغا كۆتۈرۈلدى. خاسىيەتلىك لەشكىرى ھېسابسىز تولا ئىدى. ئۇلار راۋاقتا قاراپ ماڭغاندى. شۇ ئاردا سۇلتاننىڭ كىشىلىرى خاسىيەتلىك ۋە زەنگى جاندارنىڭ بېشىنى كېسىپ لەشكەرلەرنىڭ ئارىسىغا تاشلىدى. شۇنىڭ بىلەن پۈتكۈل لەشكەر پاراكەندە بولدى. ئاندىن سۇلتاننىڭ لەشكىرى خاسىيەتلىك خەزىنىسىگە باردى ۋە شۇنچىلىك كۆپ مال-ئەشيا تاپتىكى: ئون ئۈچ مىڭ قىزىل ئەتلەس؛ شارابخانىسىدا ئۆزىگە تەييارلىغان يەتتە مىڭ ئالتۇن ۋە كۈمۈش پىيالە بار ئىدى. باشقا مالالارنىڭ ھېسابىنى قىياس قىلىپ بولمايتتى. يەنە مىڭ تۆت يۈز ئات، قېچىر بار ئىدىكى، بۇنداق ئات ۋە قېچىر ھېچ يەردە يوقتۇر. بۇ ئات، قېچىرلار ئاختىخاندا باغلاقلىق ئىدى. بۇ قاتارلىق مالنىڭ ھەممىسىنى سۇلتان ئۆز ئىلكىگە ئالدى. بۇ چاغقىچە ھېچبىر پادىشاھقا مۇنداق كۆپ مال ئولجا بولۇپ باقمىغاندۇر. مىسالكى: «يېمىگەنگە مال يىغىلۇر،يىغىمغانغا مال يېيىلۇر (چېچىلۇر)».

قاچانكى، خاسىيەتلىك ئۆلكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى - شەھىسۇددىن ئېلدەگىز، ئاتابەك ئارسلان، ئەلئۇس كۈن، فەخرىددىن زەنگى، مۇزەففەرىددىن ئالپ ئەرغۇۋان ۋە بىر مۇنچە ۋۇجۇدى يارىلار ھەممىدە خارەزم شاھى يۈسۈف قاتارلىق مۇنچە كۆپ كىشى سۇلايمان شاھ بىلەن ئىتتىپاق بولۇپ ھەمدانغا يۈزلەندى. سۇلتان مۇھەممەدنىڭ يېنىدا لەشكەر ئاز ئىدى. خاسىيەتلىك لەشكىرى پاراكەندە ئىدى. شۇ پۇرسەتتە بۇلار كېلىپ ھۇجۇم قىلدى. شۇنىڭ بىلەن سۇلتان مۇھەممەد لەشكەرلىرىنى تىنجىتىش ئۈچۈن ئالتۇن ۋە شاھانە تاج - سەرۇپاي بېرىپ، ئۆزى ئىسپاھانغا كەتتى.

ھەسەن جاندار قاراۋۇلخاندا، ۋەزىرىددىن ئەمىر يار پالۋان

قىمارخانىدا قالقاندى. يەنە خورىستاندىن كەلگەن بىر مۇنچە كىشى بار ئىدى.

سۇلايمان شاھ ئۇچ كۈندىن كېيىن شۇ قەدەر كۆپ لەشكەر بىلەن كەلدىكى، دەشت سەھرا پۈتۈنلەي لەشكەرگە تولدى. ئۇلار ھەمداندىن ئىككى پەرسەڭ يىراقلىقتا بىر جايىنى لەشكەرگاھ قىلدى. بۇ ئىشتىن ھەمدان خەلقىنىڭ ھېسابسىز قورقۇنچ چۈشۈپ قېچىشقا باشلىدى ۋە «ئەگەر سۇلايمان شاھ ئىسپاھانغا باردىغان بولسا، بىزنىڭ خورىستانغا كەتكىنىمىز تۇزۇك. مۇنداق زور لەشكىرىي كۈچكە ھېچ قاچان تاقابىل تۇرالماسمىز» دەپ مەسلىھەت قىلىشىپ، سۇلايمان شاھنى پادىشاھلىققا مۇقەررەر قىلدى. بۇ خەۋەر سۇلتان مۇھەممەدكە يەتتى. پەخرۇددىن كاشى ۋەزىر، خارەزم شاھ ياساۋۇل ئىدى. ئۇلار «بۇلارنى (پەخرۇددىن كاشى ۋە خارەزم شاھنى) يۇتكۈۋېتەيلى. سۇلتان مەسئۇدنىڭ ۋەزىرى شەمسۇددىن نەجىبنى ۋەزىر؛ مۇزەففەرىددىن ئالپ ئەرغۇۋاننى ياساۋۇل قىلايلى. تاكى بۇلار سۇلايمان شاھقا قارشى تېغ كۆتۈرگەي.» دەپ مەسلىھەت قىلىشتى. بۇ سۆز سۇلتان مۇھەممەدنىڭ ۋە سۇلايمان شاھنىڭ خەلقىگە يەتتى ھەمدە ئۇلار ئارىسىدا «بارلىق لەشكەر تېغ تارتىپ، سۇلتان مۇھەممەدنى ئېلىپ كېلىۋېتىڭ. بۇ كېچە سۇلايمان شاھنى تۇتتۇۋەڭ» دېگەن سۆزلەر تارالدى. بۇ سۆزلەرنى ئاڭلىغان سۇلايمان شاھ شۇ كېچە ھېچ كىشىگە ئۇقتۇرماي بىر خەزىنە مال - ئەشيانى ئېلىپ، باشقا مال-ئەشيا ۋە خەزىنىلەرنى قويۇپ، پادىشاھلىقنى تاشلاپ، خودىدى خېمىردىن قىل سۇغارغاندەك سەراڭەردە (شاھانە چېدىر) دىن ئاسان ۋە ئاستا سوغۇرلۇپ چىقىپ يېنىپ كەتتى. ئەتىسى ئۇمەرالار خەۋەرسىز، لەشكەرلەرنىڭ سەپراس تۇرغانلىقىنى كۆردى. ھەممە لەشكەر تالان قىلىماقتا تۇتۇش قىلدى. ئەمما سۇلايمان شاھنى كۆرمەي، ئەندىشىگە چۈشۈپ،

هەرقايسسى ھەر تەرەپكە بېرىپ: «بۇ نېمە ۋەقەدۇر؟» دېيىشەتتى. ئاخىر ئىشنىڭ ھەقىقىتى مەلۇم بولدى. شۇنىڭ بىلەن لەشكەرلەر ئۆز دىيارىغا يېنىپ كېتىشتى.

سۇلايمان شاھ ئاران يىگىرمە يەتتە كۈن پادىشاھلىق قىلغاندى.

بۇ خەۋەر سۇلتان مۇھەممەدكە يەتتى. بىراق ئىشەنچ قىلالماي: «بۇ مىكرىدۇر» دېدى. ئاخىر خەۋەر راست بولدى. بۇنىڭ بىلەن ھەممىدانغا كەلدى. ئۇمەرالار راۋاق تاقىنى (گۈمبىزىنى) ئىلگىرىكىدەك ياسىدى. راۋاقلار يېنا قىلدى. شۇنداق قىلىپ سۇلتان يەنە پادىشاھلىق تەختىدىن ئورۇن ئالدى. جامالىددىن قۇۋۋەتدەنى ياساۋۇللارغا ئەمىر قىلدى. جالالىددىن ۋە شەمسۇددىن ئەبۇ نەجىبنى ۋەزىر قىلدى.

سۇلايمان شاھ ھەممىدىن يېنىپ ئاۋۋال مازانىدەرانغا باردى. ئاندىن كېيىن خوراسانغا لەشكەر ئېلىپ كەلدى. تارىختا بەش يۈز ئەللىك بەش ئىدى. بەش يۈز كىشى بىلەن ئىسپاھانغا كەلدى. رەشىد قەلەمدار ھاكىم ئىدى. ئۇنىڭغا:

«مېنى شەھەرگە ئېلىپ كىرسۇن» دەپ ئەلچى كىرگۈزدى. رەشىد:

«بۇ دىيار ماڭا ئامانەتتۇر، ساڭا بۇ شەھەرنى بەرمەك خىيانەتتۇر. سۇلتان مۇھەممەدنىڭ سۇئالىغا جاۋاب بەرگىن. شۇندىلا يۇتكۈل شەھەرنى قارشىلىتىزلا ساڭا تاپشۇرۇمەن» دەپ جاۋاب چىقاردى. بۇ سۆز بىلەن سۇلايمەن شاھ ئۇمىدسىزلىنىپ يېنىپ باغدادقا باردى ۋە خەلىپەئى مۇتتەقىي باھرۇللاھنىڭ پاناھىدا بولدى. ئۇ يەردە مەلۇم مۇددەت تەييارلىق قىلىپ، سەلتەنىتىنى مۇستەھكەملەپ، ئاندىن ئەزەربەيجانغا باردى ۋە ئاتابېك ئەلدەگىزنىڭ چېدىرىغا كىردى. سۇلتان مۇھەممەدنىڭ بۇرادىرى مەلىك شاھ شۇ يەردە ئىدى. ئاتابېك ئامالسىز ئۇنىڭغا يېقىنچىلىق قىلدى. شۇنداق

قىلىپ يەنە زور لەشكىرى قوشۇن جەم بولدى. بۇنىڭدىن سۇلتان مۇھەممەد خەۋەر تېپىپ، لەشكەر تارتىپ ئەزەربەيجانغا يۈزلەندى. ئەسالە خىزمەتىدە ئىدى. ئۇش شەھرى دىيارىدا-دەريا لېۋىدە جەڭ قىلدى.

ئەسالە ئالدى بىلەن لەشكەرنى دەريادىن ئۆتكۈزدى. ئارقىدىن ئۆزى ئۆتتى. سۇلايمان لەشكىرى قېچىشتا باشلىدى. سۇلايمان ئايرىلىپ مەۋسىلگە چۈشتى.

سۇلتان ئاتابەك ئەلدەگىرنى بىرگە ئېلىپ مېھرىبانچىلىق كۆرسىتىپ مەسلىھەت قىلاتتى. ئاتابەك ئۆزر ئېيتىپ، ئوغلىنى سۇلتاننىڭ خىزمىتىگە ئىراقتا ئەۋەتتى. سۇلتان بۇ يەردىن يېنىپ باغدادتا كېلىپ:

«ئەلى زەينەددىن مەۋسىلدىن جەڭگە كېلىدۇ؛ مۇۋەققەق گەرد بازۇ مەدەتكە كېلىدۇ» دەپ ئۇلارنى كۈتۈپ بىر ئاي تۇردى. دېگەندەك مۇۋەققەق گەرد بازو كېلىپ دەريای دەجلە (باغدات شەھرى يېنىدىن ئۆتۈدىغان دەريا) دىن ئۆتتى. ئەلى زەينەددىن سەپ تۈزۈپ ھېسابسىز لەشكەر بىلەن يېتىپ كەلدى. ئۇ ئۆز لەشكىرى بىلەن مەغرىب تەرەپكە چۈشتى.

ئاتابەك شەرقەددىن، فەرزەندان، قەمار ۋە گەرد بازو مەشرىق تەرەپكە چۈشتى.

سۇلتان لەشكەرلىرى زەينەددىن ئەلىگە ئۇدۇللاپ مەنجەنىق (قەدىمىي زەمبىرەك، ئۇرۇش قورالى) ۋە پالاخمان (قەدىمىي تاش ئېتىش قورالى) قاتارلىقلارنى قويدى.

ئىراقتىن مۇزەففەرنىڭ ئوغلى جەمالەددىن تۆت كېمە بىلەن تۆت يۈز پالۋاننى ئېلىپ يېتىپ كەلدى. ۋۇخلىدىن دەپسىنىڭ ئوغلى، نەۋرىسى ئىككى-ئۈچ يۈزمىڭ لەشكەر ئېلىپ كەلدى. بۇ يەرگە ھېسابسىز لەشكەر جەم بولدى. ئۇلار ھەر كۈنى قوزغىلىپ بىر-بىرىگە تاش ئېتىشاتتى. كېمىدە يۈرۈپ جەڭ قىلاتتى. شەھەردىن بولسا،

گۇرۇھ - گۇرۇھ پىيادىلار چىقىپ پىيادىلار سىپىكە قوشۇلۇپ تۇراتتى. لەشكەرلەر شۇ تەرەپتىكى ئۆزئارا خىرس قىلىشاتتى. قارشى تەرەپ بولسا، سۇلتانغا ھىيلە ئىشلەتمەكچى بولاتتى.

خەلىپە ئۇمەرالىرىدىن بەزىسى «پالان-پالان دەرۋازىنى خالى قويارمىز» دەپ تىل بەردى.

موۋەپپەق گەردبازۇ بىلەن فەرزەندان قىيىپار ئارىسىدا ئاداۋەت بار ئىدى. بۇ ۋەجھىدىن ئۇلار ئارىسىدا جەڭ بولۇش ئېھتىمالغا يېتىن ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە شەھەر ھەم قىينچىلىقتا ئىدى. ھېچ تەرەپتىن تەمىنات كەلتۈرەلمەس ئىدى. توساتتىن:

«ئاتابېك ئەلدەگىر مەلىك شاھ بىلەن كېلىپ ھەمدانىنىڭ دەرۋازىسى ئالدىغا چۈشتى. ھەمدان لەشكەرلىرى شۇ سەۋەبتىن بالا-چاقا ۋە مال-مۈلكىنى ئېلىپ قاچقىلى تۇردى. تېزلىك بىلەن ھەمدانغا بىر خەۋەر يەتكۈزۈلگەي» دەپ خەۋەر كەلدى. بۇنىڭدىن ھەمدانىنى ئىشغال قىلىش مۇمكىن ئەمەسلىكىنى پەملىگەن سۇلتان لەشكەرلىرى بىتاقەت بولۇپ كۆڭرۈكنى بۇزدى. كېمىچىلەر قېچىپ كەتتى. كېمە تاپقانلار دەريادىن ئۆتتى. تاپالمىغانلار ئۆزىنى دەريagha تاشلىدى. گويا قىيامەت بولدى.

خەلىپە لەشكىرى مەغرىپ تەرەپنى تالان-تاراج قىلىپ دەرۋازا ئالدىغا كەلدى. جەڭ، ئور-چاپ قىلىپ سۇلتانغا يېقىنلاپ كەلدى.

سۇلتان سارىينىڭ مەشرىق (شەرق) تەرىپىدە بىر ئىشىك بولۇپ، ئۇ يەردە لەشكەر ۋە ماتاخانا (مال، ئەشيا قويۇلغان ئۆي) بار ئىدى. ئۇنى باغدات خەلقى تالان-تاراج قىلغىلى تۇتۇندى. ئۇ ئۆينى لەشكەر سەپراس بولۇپ ساقلاۋاتاتتى. سۇلتان ساراي ئىچىدە ئون-ئون بەش كىشى بىلەن قالدى. ئاخىر سۇلتان ئامالسىز قېلىپ مەپىگە (ئاياللار چۈشىدىغان، ئەترايى ئورالغان كاجاۋا؛ تەختىراۋان) ئولتۇرۇپ چېكىندى. ئەلى زەينىددىن لەشكەر بىلەن

تەختىراۋان) ئولتۇرۇپ چېكىندى. ئەلى زەينىددىن لەشكەر بىلەن دەريا بويىدا-كېمە ياقىسىدا تۇراتتى. سۇلتاننى ئۇنكىلى قويمىدى ۋە بۇيرۇق قىلىپ يۇتكۇل ئوق-دورا، قورال-ياراق، ئۆي-ئىمارەتلەرگە ئوت قويۇپ كۆيدۈردى.

مەشرىق تەرەپتە سۇلتاننىڭ يەنە بىر بۆلۈك لەشكىرى بار ئىدى. ئۇلار سۇلتاننىڭ جەزمىنە-دەپنە ۋە ئەھل-ئايالىنى ئېلىپ ئارقىدىن كەلگەنىدى. ئۇلار شۇ كېچە تاڭ ئاتقۇچە دەريا بويىدا يۈردى. تاڭ ئېتىش بىلەن كۆچۈپ، بىر پەرسەڭ يەرگە كېلىپ چۈشتى. باغدات لەشكىرىنىڭ ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن كەلگۈدەك ماجالى يوق ئىدى. ئۇلار ھەلۋانغا يەتكەندە ئەلى زەينىددىن كېلىپ سۇلتاننىڭ پۈتكۈل ئوق-دورا، قورال-ياراق، ئەھل-ئايال، شاھانە جېدىرىنى ئېلىپ ياندى. مال-ئەمىيالار ئەسلا زايا بولمىغانىدى.

سۇلتان ھەم مەنزىللەرنى بېسىپ ھەمدانغا يەتتى.

ئاتابەك ئەلدەگىز بېيىپ كەتتى. مەملىكە شاھ يالغۇز قېلىپ ھودىستانغا قاچتى. سۇلتان كېلىپ ھامدانغا چۈشتى. ئۇنىڭ كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقلىرى نابۇت بولغان؛ تارتقان رەنج-مۇشەققەتلىرى ھېسابسىز ئۆبىي خالى، خەزىنىسى قورۇق ئىدى. ئۇ شۇنىڭدىن كېيىن شاھلىق تەختىدە بەرقارار بولالمىدى. ئۇ قىشتا سادەدە، يازدا ھەمداندا بولاتتى. ئاخىر كۆڭۈلسىزلىك ئىشلار غالىب كېلىپ، بىتاپ ۋە بىتاقەت ھالدا بىرمۇنچە تۆھپە (سوۋغا-سالام) ئېلىپ شەھەرگە كەلدى.

ئۇ باغداتتا چاغدا شەھابىددىن مەئالىي (ئالىي جاناب، يۈكسەك) بۇزرۇكنى كىرمانغا-ئىمام شەيباننىڭ قىزى خوتبە خاتۇننى ئېلىپ كېلىشكە ئەۋەتكەنىدى. بۇ قىزنى تارىخنىڭ بەش يۈز ئەللىك يىلى ھەمدانغا ئېلىپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن شەھەرنى پاكىزلاپ ئەينەكتەك ھالەتكە كەلتۈردى. بەش يۈزدىن تولاراق كۈشەك (ئارامگاھ، شىپاك) ۋە سەرايەردە (شاھانە جېدىر) ياسىدى.

مۇغەننى (سازەندە) لەرنى تەرتىلەپ ئولتۇرغۇزدى. ئاندىن سۇلتان تەختىراۋاندا قىزنىڭ ئالدىغا-ئىستىبالغا چىقتى. قىز بەش ئاي سۇلتاننىڭ قول ئاستىدا «بەندە» تە تۇردى. بىراق سۇلتان كېسەل كامى دىل بولغىنى ئۈچۈن (بەھرە، لەززەت) ھاسىل قىلالماي، شۇ يىلى شۇ ئاغرىقى بىلەن ئۆلدى.

ئۇ يەتتە يىل پادىشاھلىق قىلدى. ئوتتۇز ئىككى يىل ئۆمۈر كۆردى.

ئۇ قىزىل يۈزلۈك، خۇش سۇرەت ۋە خۇش قەد، كۆزلىرى چوڭ، ساقلى ئاز ۋە ئۇزۇن كىشى ئىدى. ۋەزىرى جەلالىددىن ئەبۇل فازىل ۋە شەيخ مۇددىن ئەبۇ نەجىب ئىدى. ياساۋۇلى-جەمالىددىن قەلەندىر ۋەكىل-ئەمىن بىننى قەمار ۋە ناسىرىددىن ئاتابەك ئىدى. مۇھۇرىدە «ۋەللاھۇ خەيرىل-ھافزىينە» (ئاللا ياخشى ئەمەلدە بولغۇچىلارنى مۇھاپىزەت قىلغۇچىدۇر) دېگەن سۆز پۈتۈكلۈك ئىدى.

* * *

سۇلتان مۇئىزىددىن ۋە ئەددۇنيا ئەبۇل-ھارىس سۇلايمان شاھ بىننى مۇھەممەد بىننى مەلىك شاھ بىننى ئالپ ئارسلان-سۇلتان سۇلايمان شاھ پادىشاھ ئىدى. ئۇ خۇشخۇي ۋە خۇشرۇي، لەتىپەكۇي (قىزىتچى) ۋە بەزمە-يغىلىشلارنى دوست تۇتقۇچى كىشى ئىدى. ئەمما نەچچە رەت تەختكە ئولتۇرغان بولسىمۇ، مەلتەنەتكە بەختى يار بەرمەي، ئورنىنى مۇستەھكەملىيەلمىدى.

سۇلتان مۇھەممەد ئۆلگەن چاغدا ئۇمەرالارنىڭ چوڭلىرى نەسىرىددىن ئاغۇش، ئەزالىددىن قىيامار ۋە ئاتابەك ئايباز ئىدى. مۇۋەپپەق گەرد بازو ھەممىدىن قۇۋۋەتلىك ئىدى. ئۇلار سۇلتاننىڭ (سۇلايمان شاھنىڭ) مەلتەنەتكە ئولتۇرغۇزۇشتا مەسلىھەت قىلدى

(سۈلايمان شاهنى) سەلتەنەتكە ئولتۇرغۇزۇشتا مەسلىھەت قىلدى ۋە ئىنانەھنى رەيدىن چاقىرتىپ ئۇنىڭ رايى ۋە مەسلىھىتى بويىچە ئىش كۆرمەكچى بولۇشتى. ئۇلار ئىنانەھنى چاقىرتىپ كەلدى. ئۇنىڭ رايى سۈلايمان شاھتا مۇقەررەر ئىدى. ئاندىن مۇسۈلغا كىشى ئەۋەتتى. ئۇ كېسەل ئىدى.

تارىخنىڭ بەش يۈز ئەللىك يەشى. سۈلايمان شاھ ھەمىدانغا كېلىپ تەختكە ئولتۇردى. خاجە شەھابىددىن سەقنى ۋەزىر قىلدى. مۇزەففەرىددىن ئالپ ئەرغۇۋاننى ياساۋۇل قىلدى. ئاتابەك شەمسۇددىن ئەلدەگزنى خوتبە ئوقۇتۇپ ئۆز ئورنىدا ۋەلىي ئەھد (تەخت ۋارىسى) قىلدى. ئىنانە رەيگە ياندى.

مۇۋەپپەق گەردبازۇ، ئەزالىددىن قەمار ۋە ناسىرىددىن ئاغوش ئارىسىدا ئۇزۇندىن بويان ئاداۋەت بار ئىدى. سۈلايمان شاھ بولسا، دائىم ئەيش-ئىشرەت بىلەن مەشغۇل ئىدى. ئەزالىددىن بىلەن ناسىرىددىن سۇلتان سۈلايمان شاھتا ئېيتىپ گەرد بازۇنى تۇتۇش ئۈچۈن مكر قىلىش كويىدا يۈرەتتى. بىر كۈنى سۇلتاننى گەردبازۇغا مېھمان بولغىلى ئېلىپ باردى. چۈنكى مۇشۇ سەۋەب بىلەن بىر بانا تېپىپ ئۇنى تۇتماقچى بولۇشماندى. بىراق مەقسەتكە يېتەلمەيدى. چۈنكى گەردبازۇنىڭ لەشكىرى كۆپ ئىدى. ھەمىشە ئېھتىيات يۈزىسىدىن لەشكىرىنى سارايدا ياتقۇزاتتى. ئاخىر ئاتابەك ئەلدەگز ۋە مەلىك ئارسلاننى گەردبازۇنى بېرىپ -- تۇتۇپ كېلىشكە مايىل قىلدى.

سۈلايمان شاھ ھەمىشە شارابخورلۇق بىلەن بولۇپ كېتىپ، خەلقتىن ئايرىلىپ قالغاندى. ئۇمەرالارمۇ خىزمىتىگە كېرەلمەيتتى. شۇڭا ئۇمەرالار مەسلىھەت قىلىپ ئاتابەك ئەلدەگز ۋە مەلىك ئارسلانغا:

«بىز گومراھلار (يولدىن تازغان، تونۇمىتارەر) نەرسىدىن

هەرقانداق رەنج-مېھنەت يەتكەن بولسا، ئەپۇ قىلغايسىزلەر. سۇلايمان شاھنى چەندان رازىلىق ۋە خۇرسەنلىك بىلەن كەلتۈرگەنىدۇق، بىراق ئەھۋالى يوقىرقىدەك. ئۇنى تۇتۇپ خوراسانغا ئەۋەتمەكچىمىز. قالغان ھۆكۈم سىزلەردىندۇر.» دېگەن سۆز بىلەن كىشى ئەۋەتكەنىدى. ئۇلاردىن:

«ئەجەبا، سىزلەر سۇلايمان شاھتىن بىزار بولۇپ، باشقا بىر پادىشاھنى ئىختىيار قىلساڭلار، يەنە كېلىپ ئۇنى تۇتۇپ خوراسانغا ئەۋەتسەڭلەر... قانچىلىك ئەمەس بولارمىسىزلەر؟ ئۇ لەشکەر تارتىپ كەلسىمۇ ماڭا دۇرۇس بولاتتى. ئۇنى تۇتۇپ تۇرغايسىزلەر.» دېگەن جاۋاب كەلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار سۇلايمان شاھ بىزدىن ئۈمىدسىزلىنىپ قېچىپ كەتىشۇن، دېگەن ئەندىشە بىلەن خاتىرجەم بولالماي، ھەر كېچىسى ھەر جامائەدىن ھېسابسىز ئاتلىقلارنى چىقىرىپ، قورال-ياراق بىلەن ئەترايىنى ساقلىدى.

بەس، مەلىك ئارسلان ئاتابېك ئەلدەگىز بىلەن يېتىپ كەلدى. مەلىك ئارسلان تەختكە ئولتۇردى. سۇلايمان شاھنى تۇتۇپ بەندكە تارتتى ۋە ئۇنى ساقلاش ئۈچۈن مەخسۇس كىشى قويدى.

بىر ئايدىن كېيىن مەلىك ئارسلان ئاتابېك بىلەن ئىسپاھانغا بارماقچى بولۇپ، سۇلايمان شاھنى «قەلئەيى ئەلائىددىن» گە ئەۋەتتى. ئۇ شۇ يەردە ئۆلدى. بۇرادىرى سۇلتان مەسئۇد مەشرىقتە دەپنى قىلدى. ئۇ (سۇلايمان شاھ ئالتە ئاي پادىشاھ بولدى. قىرىق بەش يىل ئۆمۈر كۆردى. چىرايى قىزىلغا مايىل كۆكۈش، شاقىلى ئوتتۇرا ھال، بويىنى قىسقا، بويى ئېگىز، باداق قۇرساق كىشى ئىدى. ۋەزىرلىرى-شەھابىددىن سەقى، مەھمۇد بىننى ئابدۇل ئەزىز ھامىدى، مۇزەففەرىددىن ئەرغۇزانلار ئىدى.

رۇكنىددىن ۋە ئەددۇنيا ئارسلان بىنىي توغرۇل بىنىي مۇھەممەد بىنىي مەلىك شاھ -سۇلتان ئارسلان پادىشاھ ئىدى. ئۇ خۇش چراي، ياخشى خسلەتلىك، خۇش پېئىل ۋە سېخىي، كەمتەر كىشى ئىدى. ھېچكىم ئۇنىڭدىن ناخۇش سۆز ئاڭلىمىغان ۋە ھېچ خىزمەتكار ئۇنىڭدىن جاپا ۋە خارلىق كۆرمىگەنىدى. ئۇ خىراج ۋە ماڭاش، خاس خەزىنە دېگەنلەردىن خەۋەرسىز؛ ئەمما زاھىد (زاھىد- دۇنياۋىي ئىشلاردىن قول ئۈزۈپ، تائەت-ئىبادەت بىلەن مەشغۇل بولغۇچى، شەيخ.) ۋە ئابىد، (ئابىد- ئىبادەت قىلغۇچى) ئەۋلىيا-مەشايىخ (مەشايىخ- شەيخلەر) لارنىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەردار ئىدى. ئۇلارغا ياخشى كىيىدۈرۈش ۋە يېدۈرۈش ئۈچۈن تىرىشاتتى. ياخشى كىيىملەر ۋە ماتا (ماتا-مال، ئەشيا، ماتا الارنى خەلقتە بەخشش (بەخشش-بېرىش، ئاتا قىلىش، ئىنئام قىلىش) قىلاتتى. ھېچ پادىشاھ كىيىمگەن ۋە بەخشش قىلمىغان ماتالارنى كەرەم قىلاتتى. ئۇنىڭ مەجلىسىدە شاراب ۋە سۇھبەت كامالىغا يېتەتتى. ئەمما كىشىنىڭ بەھۇدە ۋە نامۇۋاپىق سۆزلىرىگە ھەرگىز قۇلاق سالماس؛ ھېچكىمدىن يامان ھەرىكەت (دۇشمەنلىك) ۋە جەۋر تاپماس ئىدى.

ئاتىسى سۇلتان توغرۇل ئۆلۈپ بىر يىلدىن كەمرەك ۋاقىت ئۆتۈپ، ئۇنى سۇلتان سەئىد مەسئۇد بىنىي مۇھەممەد رەھبىتۇللاھ ئەلەيھى تەربىيەت قىلىپ، مەكتەبكە بېرىپ ئۆزىگە ھەمرا قىلىۋالغاندى. تارىختىن بەش يۈز قىرىقتا ئۇنى قەلئە قاراۋۇلى بىلەن باغداتتىن ۋە ئەزەربەيجاندىن لەشكەر يىغىش ھەم ھەمداندىن تورابنى چىقىندۇرۇش ئۈچۈن «قەلئەيى بەكرىيەت» كەلدى. باغدات ۋالىسى ئەمىر ھاجى مەسئۇد قېشىغا ئەۋەتتى. ھاپىز كۆتۈۋال (قەلئە ۋە شەھەرنىڭ ساقچى ئەتىرەتلىرى باشلىقى) ئىدى. ئۇلارنى توققۇز يىل تۇرغۇزدى. شۇڭغىچە ئۆزگىچە ئەھۋال يۈز بەرمىدى.

سۇلتان مەسئۇد ئۆلدى. مەلىك شاھ بىنىڭ مۇھەممەد بىنىڭ مەھمۇد ۋەلىي ئەھد (تەخت ۋارىسى) سۇلتان مەسئۇد قا داماد (كۆيئوغۇل) ئىدى. خاسىيەك ئارسلان بىنىڭ بەلىنەكرىنىك سۆزى بىلەن ھودىستاندىن كېلىپ تەختكە ئولتۇردى. بۇ چاغدا ئەمىر ھاجى مەسئۇد باغداتتىن قېچىپ كەلگەنىدى. ئۇ سۇلتان مەھمۇدتىن ئىجازەت ئېلىپ باغداتقا بېرىپ، ھىندى ۋىلايىتى بىلەن باغداتتىن دۇشمەننى خالاس قىلىپ، شۆھرەت تاپىاق ئۈچۈن سۇلتانغا:

«بىزگە بىر پادىشاھ بولماي چارە يوقتۇر. ئەگەر ئەمىرۇل-مۇئمىنىن (مۇسۇلمانلار ئەمىرى) ئۆزى ئاتلانسا، ئۇمەرالار قول قويۇشتۇرۇپ تۇرالماس. «قەلئەيى بەكرەيستە ئىككى پادىشاھ تۇرۇپتۇ. بىرىمىزگە ئىجازەت بەرگىن. تاكى خەلىپەنىڭ تاقابىلىدا ئۇرۇش ئېلىپ بارغايمەن» دېدى.

سۇلتان مەلىك مۇھەممەدنى بەند قىلىپ، ئۆزى ھىسامىددىن ئەلىنۇش بىلەن باغداتنى ئالباقتا ھەربىكەت قىلدى. ھۆكۈمرانلىق دىبىقنى قىزىتىپ، ئەمىرۇل-مۇئمىنىنىڭ لەشكىرى شىكەست تاپتى. كېيىن ئەلىنۇش لەشكىرى شىكەست يەپ قاچتى. ئەمىر مەسئۇد بابىل (ھازىرقى ئىراقنىڭ پايتەختى باغدات شەھرىدىن 93 كىلومېتر يىراقلىقتىكى قەدىمىي بابىل دۆلىتىنىڭ پايتەختى) ۋىلايىتىگە-ئاتابەك قېشىغا كەلدى. ئۇنىڭ ھېسابسىز خەزىنە ۋە زەخىرەسى بار ئىدى. بۇ قاتارلىق خىزمەت ئارقىلىق سۇلتان بىلەن بېقىن دوست بولدى.

مەلىك ئارسلان ئىززەت-ئىكرامىلار بىلەن ئانىسىنىڭ قېشىغا كەلدى. ئۇنىڭمۇ ھېسابسىز خەزىنە ۋە زەخىرەسى بار ئىدى. بۇ ئەسنادا ئەزالىددىن ۋە ناسىرىددىنىڭ كىشىسى كەلدى. دەۋر نىشانىسى ئۇنىڭ روزگارىغا مولچىلىق ئاتا قىلدى. بەخت-تەخت ئۇنىڭ ھۇزۇرىغا باش قويدى.

ۋاقتىكى، ئۇ تۇغ-ئەلەملەر ئارىسىدا پايتەخت ھەمدانغا يۈرۈش

قىلدى. جاھان ئۇنىڭ دۆلتى ۋە ئىززىتى، تىغ ۋە سىياسىتى ئاستىدا ئاتابەك ئەتابەگ رايى ۋە مەسلىھىتى بىلەن روناق تاپتى. ئەتراپ ۋە ئالەم ئۇمەرالىرى كېلىپ ياكى نامە ئەۋەتىپ باش قويدى. پۈقرا ۋە ئامما ياخشىلىق ۋە ئادىللىق سايىسىدا ئارام ئالدى. تەختى-سەلتەنىتى شۇ يول بىلەن زىننەتلەندى. دىۋان ۋەزىرلىكى خاجە شەھابىددىن مۇھەممەد بىننى ئابدۇل-ئەزىز سەقفە مۇئەييەن بولدى. ئامۇر مەملىكتى ھەر جەھەتتىن تېنچلىق تېپىپ تەسلىم بولدى. بۇيۇك كىرمانى خاتۇن سۇلتاننىڭ ئەقدى-گۆھىرى بىلەن زىننەت تاپتى.

تارىخنىڭ بەش يۈز ئەللىك بەشىنچى يىلى سۇلتانى ئالەم ۋە ئاتابەك ئەتابەگ ئەزەم سادەدىن ئىسپاھانغا باردى. ئەمىر ئەزالىددىن قىيمار ۋالى ئىدى. ھسامىددىن ئىنانەھ مەلىك مۇھەممەد قېشىغا بارغانىدى. بۇ چاغلاردا ئەزالىددىن قىيمارنىڭ سۇلتان ئارسلاندىن كۆڭلى قېلىپ، ھسامىددىن ۋە ئىنانەھ بىلەن بىر بولۇپ مەلىك مۇھەممەد بىننى توغرۇلغا كىشى ئەۋەتكەنىدى.

سۇلتان ئارسلان، شەرىفىددىن گەردبازۇ ۋە ئەمىر ناسىرىددىن ھەمىدانغا كەلدى. مەلىك مۇھەممەد بىننى توغرۇل پارىستىن يېتىپ كەلدى. ئىنانەھ ۋە قىيمار كابۇل يولى بىلەن ئالدىنغا باردى. سۇلتان ئارسلان ۋە ئاتابەك ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ، كابۇلغا يېقىن «قەلئەيى بۇررىن» دا تاقابىل بولۇپ، قاتتىق جەڭ قىلدى. ئاخىر مەلىك مۇھەممەد توغرۇل قېچىپ ھودىستانغا؛ ئەزالىددىن قىيمار قومغا؛ ئىنانەھ رەيگە كەتتى. سۇلتان ئاتابەك بىلەن ئىنانەھنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ رەيگە باردى ۋە شۇ يەردە تۇتۇپ ئۆلتۈردى. ئاتابەك ئەتابەگ ئەزەم مەملىكەتنىڭ تەرتىپى ئۈچۈن ئىران ۋە ئەزەربەيجاندا تۇرۇپ قالدى.

بۇ ئەسنادا مەلىك ئىنجارغا ئىسلام شەھەرلىرىنىڭ ئىسلام

شەھەرلىرىنى ئىشغال قىلىش) تامايى چۈشتى. ھەرىس (ھەرىس-ئاچكۆز-لۈك، تاماخورلۇق) -ھەۋەس تومۇرلىرى ھەرىكەتكە كەلدى. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ئىسلام لەشكەرلىرى سۇلتان ئالەم تۇغلۇق سايىسىدا، ئاتابەك ئەزەمنىڭ رايى ۋە مەسلىھىتىنىڭ مەدىتى بىلەن كۈچپارلار دىيارىغا يۈزلەندى. يازات ۋە جىھاد (جىھاد- دىن يولىدا ئېلىپ بېرىلىدىغان ئۇرۇش) ئىلكى (ئىلىك- قول؛ كۈچ-قۇۋۋەت، غەيرەت-جاسارەت) بىلەن شاھادەت مىكرىنىڭ دۇرجىنى پاك كۆڭۈللىرىگە مەھكەم باغلىدى.

لەشكىرى ئىسلام كۈچپارلار دىيارىغا يېتىنلاپ كەلدى. ئەمىر ئىنجار، بەدكىردار ئامالسىز جەڭگە چىقىشقا مەجبۇر بولدى. ئاتابەك ئېھتىيات بىلەن ئاقۇبىتىدىن ئەندىشە قىلاتتى.

لەشكىرى ئىسلامغا كۈچپارلار ھۇجۇمى ناقابىل بولالمىدى. بەلكى دىنسىزلاردىن بىر تەنمۇ ئامان قالمىدى. ئىنجار ئىسلامغا ئەسىر بولدى. ئۇلما-ئۆمەرا ۋە لەشكەرلەر ئۇ يەردىكى خەزىنە ۋە دەپنە، ئوسكىنە ۋە ياراق-جابدۇق، خانىلار (ئۆي-ئىمارەت) نى تالان قىلدى. پاھىشە ۋە شارابخانىلارنى ۋەيران قىلدى. ئىنجار يالىڭاچلىنىپ سارغىيىپ، تىترەپ، تىغى ئابدار (يالتىراق قىلىچ) بىلەن ئۆلتۈرۈلدى.

ئىسلام لەشكەرلىرى جىھاد غەنىمىتىگە مەشغۇل ئىدى. بىدئەتچىلەر پۇرسەت تېپىپ قاچاق لەشكەرلەر بىلەن قېچىپ بېرىپ، تاغ ئۆزەمسىدە ئۇچ پەرسەك يىراقلىقتا ئۇچ قات قورغان، خىش بىلەن گەجدە بىرگەز سىپىل ياسىدى. ئۇلاغدا تاش ۋە گەچ توشۇپ تېزلىك بىلەن ئاز مۇددەتتە ئېگىز سىپىل بەرپا قىلدى. بىدئەتچىلەر ۋە قاچاق لەشكەرلەر شۇ يەرگە ئورۇنلاشتى. پالاخمان، مەنجەنىق تەييارلاپ زەخىرە ۋە مەئاش (تىرىكچىلىككە كېرەكلىك نەرسىلەر) يىغىپ، مۇستەھكەم بولدى. ئاندىن دەرۋازىغا چىقىپ كارنايى-سۇنايى ۋە ناغرا-دۇمباقلىرىنى ياڭرىتىپ، سادالىرىنى كۆككە يەتكۈزدى.

سۇلتانى ئالەم، ئاتابېك ئەتزەم ۋە ئۇمەرائى مۇكەررەم جىهاد سەپىرىنى ئاخىرلاشتۇتۇپ، جىهاد ئەجىبەرنگە (ئەك كاتتا ئۇرۇش، دىن يولىدا ئېلىپ بېرىلىدىغان ئەك زور ئۇرۇش) يۈزلەندى. تۆت ئايدىن زىيادىرەك مۇددەتتە قەلئەنى ئېلىپ ۋەيران قىلدى. بىدئەتچىلەر تولىسىنى ئۆلتۈردى. ئۇ يەردە پاراۋانلىق ئورناتتى. ئاندىن قەھھاب ۋىلايىتىگە كەلدى. (بۇ جايدا بىر قەلئە بار ئىدى). ئۇ قەلئەنى بەدەمەزھەبلەر (غەيرىي مەزھەب، غەيرىي دىندىكىلەر) سۇلتان سەئىددىن مەسئۇد زامانىدا بىنا قىلىپ، ئۇنىڭغا «جەھان كۆشاھ» (جەھان كۆشاھ جەھان كۆشاي-جاھانىنى بويسۇندۇرغۇچى زور پادىشاھ). دەپ ئات قويغانىدى. سۇلتان سەئىد تامام ئۇمەرا ۋە لەشكىرى بىلەن كېلىپ. ناغ ئاستىدا ئىككى-ئۈچ ئاي يېتىپ، مەنجەنىق ۋە پالاخمان ئېتىپ. قەلئەنى ئالاي دەپ قالغاندا، ئۇمەرالار ئارىسىدا ئىختىلاپ پەيدا بولدى. شۇ سەۋەبلىك لەشكەرلەر قەلئە ئالدىدىن كۆچۈپ قورال-ياراق، ئەسۋابلىرىنى ئېلىپ چىكىنگەنىدى. شۇنىڭ بىلەن بىدئەتچىلەر يەنە قۇۋۋەت تېپىپ، قەلئە ئەتراپىغا ئىمارەتلەر بىنا قىلدى.

سۇلتان سەئىدتەك پادىشاھ تامام ئۇمەرا ۋە لەشكىرى بىلەن ئۇ قەلئەنى ئىشغال قىلىشقا ئاجىز كەلگەنىدى. سۇلتان ئارسلان بىدئەتچىلەرگە زامان (ۋاقىت-پۇرسەت) ۋە ئامان (ئامانلىق، ئاراملىق) بەرمەي، قەلئەنى ئېلىپ ئۇنىڭغا «ئارسلان كۆشاي» دەپ ئات قويدى ھەمدە مۇسۇلمانلاردىن كۆتۈاللار تەيىن قىلدى.

ئىپتىدائى (باشلانغۇچ) دەۋرىدە ۋە سەلتەنىتىدە بۇ ئىككى غەلبە-پەتە ۋە نۇسرەت بىلەن لەشكىرى ئىسلام قۇۋۋەت تاپتى. دۆلىتىنىڭ تۇغى ئۈزلىدى. غەلبە خەۋىرى ئەتراپ-ئالەمگە يەتتى. دوست-دۈشمەن، يىراق ۋە يېقىن ھەممە سۇلتان ئارسلانىنىڭ

پەرمانغا باش قويدى.

تارىختا بەش يۈز ئەللىك توقتۇز ئىدى. (سۇلتان ئارسلان) تامام ئۈمەرا ۋە ئەركانى دەۋلەت (دۆلەر ئەربابلىرى، ئۇلۇغ كىشىلىرى) بىلەن ئىسپاھانغا كەلدى ۋە بىر يىل تۇرۇپ، ئاندىن مۇرغەزارى ھەزارغا باردى. ئاتابەك زەنگى (پارىستىن سۇلتاننىڭ خىزمىتىگە كەلدى.

خاجە شاھابىددىن سەقىي ھەمىداندا كېسەل ئىدى. جەمادىيەل ئەۋۋەل (5-ئاي) نىڭ يىگىرمە ئالتىسىدە ئۆلدى. ئۇنى ئۈز مەھەللىسىدە-ئۈز ئۆيىدە دەپنى قىلدى. شۇ يىلى شەۋۋال (10-ئاي) نىڭ ئون بىرىدە سۇلتانى ئالەم ۋە ئاتابەك زەنگى مۇرغەزار قارا تەگىنگە كېلىپ چۈشتى. شۇ يىلى، يەنى ژۇلتەئىدە (11-ئاي) نىڭ يىگىرمە بىرى ئىدى. ئەمىر ناسىرىددىن ئاغۇش ھەمىداندا ئۆلدى. ئاندىن كېيىن ھەمىداندىن قوزغىلىپ رەي تەرەپكە يۈزلىنىپ، داچىسقا كېلىپ چۈشتى.

تارىخنىڭ بەش يۈز ئاتمىش بىرىنچى يىلى، ماھى مۇھەررەم (1-ئاي) نىڭ ئون تۆتى ئىدى. ئەمىر ئەزالىددىن ۋاپات بولدى. ماھى سەپەر (2-ئاي) نىڭ يەتتىسى دۈشەنبە كۈنى فەخرىددىن ئىسمى ۋە مەئىنىددىن سۇلتان خىزمىتىگە ھەمىداندىن سادەگە كەلدى. ۋەزىرلىك فەخرىددىنگە مۇقەررەر بولغانىدى. شۇ چاغلاردا سادەدە قاتتىق بوران چىقىپ، مۇنارلارنىڭ ئۈچىنى ئۈچۈرۈپ، چېدىر ۋە ئىمارەتلەرنى ئۆرۈۋەتتى. ھېسابسىز خارابلىق پەيدا بولدى. ئاندىن رەيگە يۈزلەندى. سۇلتان سەپەر ئېيى (2-ئاي) نىڭ ئون سەككىزى ئازنى كۈنى رەي شەھىرىگە كېلىپ ئەمىر سارايغا چۈشتى. فەخرىددىن كاشىنى ۋەزىر قىلدى.

جەمادىيەل-ئەۋۋەل (5-ئاي) نىڭ تۆتى چارشەنبە كۈنى شەرىفىددىن گەردىازو ئۈمىزى شەھەنشاھتا قازا قىلدى. ئۇستىخىنىنى

(میيتىنى) ھەمدانغا ئېلىپ بېرىپ مەدرىسسىدە دەپىن قىلدى. ئاتابېك ئەئزەم ئۇچ كۈن تەئزىيەت تۇتتى. تامام ئۇمەرالار ھازىر بولدى.

ئىنانەھ مازەنداران (ئىراننىڭ شىمالىدا، كاسپى دېڭزىنىڭ جەنۇبىدىكى رايون) پادىشاھنىڭ باناھىدا ئىدى. جەمادىيەل ئەۋۋەلنىڭ ئون بىرى چارشەنبە كۈنى سۇلتان رەيدىن چىقىپ، ئىككى يولنىڭ ئارىسىغا چۈشتى. شۇ كۈنى شاھى مازەندارلار ۋە ئىنانەھنىڭ ئەلچىسى كەلدى. ئىنانەھ رەيگە بېتىنماس خىيالىدا ئىدى. گەرد بازۇنىڭ ئۆلگىنىنى ئاڭلاپ، سۆزىدىن يېنىپ ئەلچى ئەۋەتكەنىدى. ئۇ نۆۋەت ئەلچىلەرنىڭ سۆزى ماقۇل بولماي ياندى. جاۋاب مۇنداق ئىدى:

«ئىنانەھ مازەنداران شاھنىڭ خزمىتىگە قانائەت قىلسۇن!»

رەجەب ئېيى (7-ئاي)نىڭ يەتتىسى سەيشەنبە كۈنى سۇلتان ئانسى ۋە تامام ئۇمەرا، سپاھ سالار (باش قوماندان) كېبەر مۇزەففەر ئىددىن ۋە قىزىل ئارسلان لەشكەر گاھىنى كۆچۈپ نەھجان تەرىپىگە يۈرۈپ «بالايى تەيران» غا كېلىپ چۈشتى. رەجەب ئېيىنىڭ ئون بىرى شەنبە كۈنى ئاتابېك ئەئزەم ئۇمەرالار بىلەن فىروزە تېغىغا كەلتتى. سۇلتان، «دولاب» تا ماكان تۇتتى. ئىنانەھ ئەلچىلەرنىڭ سۆزى بىلەن نائۈمىد بولۇپ، مەدەت تىلىمەك ئۈچۈن خارەزم شاھنىڭ قېشىغا باردى. سۇلتان يەنە ھەمدانغا كەلدى. ئاتابېك ئەزەربەيجانغا كېلىپ، رەينىڭ پادىشاھلىقىنى ئۇمەر ئەلىگە بەردى ۋە ئىنانەھ لەشكىرىدىن خاترجەم بولالماي، «قەلئەيى تەبەررۇك» نى ياساپ، ئىمارەتلەر قىلىپ، زخىيرە ۋە مال-دۇنيا يېغىپ قەلئەنى مەھكەم قىلدى.

تارىختا بەش يۈز ئانىش ئىككى ئىدى. سۇلتان مۇرغەزار شىرۇھقا كەلدى. ئىنانەھ خارەزم شاھىنى لەشكەر ئېلىپ، ئىراقتا

يۇزلىنىپ، نەچچە كۈن «قەلئەيى تەبەررۈك» نى مۇھاسىرە قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇمىدى ئەمەلگە ئاشمىدى. بۇ چاغدا ئۇمەر ئەلى ئاتابېكتىن ياردەم تىلەپ نامە ئەۋەتكەنىدى. ئىنانەھ قەلئەنى تاشلاپ بەھرۇ زەنجانغا يۇرۇش قىلدى. بۇنىڭ بىلەن خارەزم شاھ لەشكىرى ئىنانەھكە باقماي يېتىپ كەتتى.

سۇلتان شىرۇھتىن زەنجانغا يۇرۇش قىلدى. ئاتابېك ئەئزەم ھەم يېقىنلاپ يېتىپ كەلگەنىدى. ئۇمەر ئەلى ئاتابېكنى قارشى ئېلىپ ئالدىغا چىقتى. ئىنانەھ خەۋەر تېپىپ ئەبھەردىن ياندى ۋە خارەزم فەردىنگە بېرىپ، ھېسابسىز مۇسۇلمانلارنى تالان قىلىپ، ئىككى مىڭگە يېقىن تۆگە ئېلىپ خوراسان تەرەپى بىلەن خارەزمگە يۇرۇش قىلدى. سۇلتان، ئاتابېك ۋە ئۇمەرالار ئارقىدىن قوغلاپ رەيگە باردى. ئىنانەھ كورگانغا كەتتى. سۇلتان مۇ قىش رەيدە تۇردى. تارىخنىڭ بەش يۈز ئاتمىش ئۈچى باھار پەسلىدە نەغلى بەندانغا كەلدى. ئاتابېك ئەزەربەيجانغا ياندى. قىش پەسلىدە سۇلتان سادەگە كەلدى.

ئۇمەر ئەلىدە قەلئەنى تۇتۇشتىن سىرت، يەنە بىرەر شەھەرگە خراجەت قىلىپ، ئىككى يول ئارىسىدا بىر شەھەر بىنا قىلىپ، قارشى باش كۆتۈرۈپ چىقىش ھەۋىسى پەيدا بولدى. سۇلتان خەۋەر تېپىپ ئۇنى مكر بىلەن قېشىغا چىرلىدى. ئۇمەر ئەلى ۋە مۇئىن سادەگە كەلدى. ئەتىسى سۇلتانغا كۆرۈنۈش قىلىپ، سارايدا-خىلۋەتتە ئولتۇرغاندى. سۇلتان:

«ئۇنى تۇتۇپ بەندكە تارتىڭلار!» دەپ ئەمر قىلدى. ئاندىن ئۇنىڭ خەزىنە-دەپىنە ۋە ئۆي-خانىلرىنى تالان قىلدى. قەلئەنى خاجە ئەزالىدىنگە بەردى. ئاندىن ھەمىدانغا باردى. زىمىستاندا يەنە سادەگە كەلدى.

ئىنانەھ سۇلتاننىڭ ئۇمەر ئەلىنى تۇتقانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ

رەيگە يۈرۈش قىلدى. شاھى مازەنداران مەدەت تىلەپ ھېسابسىز لەشكەر ئېلىپ كەلدى.

ھاجىب كىبرى نەسىرددىن ۋە جەمالىددىن قاتارلىق ئۇمەرالار سۇلتاننىڭ خىزمىتىدە ئىدى. ئۇلار رەيگە باردى. ئىنانەھ بىلەن جەڭ قىلىپ لەشكىرى ئىنانەھكە شىكەست بەردى. ئەمما لەشكەرلەرنىڭ بىتەرتىپلىكىدىن سۇلتانغا ۋەھىم چۈشتى. ئۇمەرالار قايتتى. سۇلتان ھەم سادەدىن ئۇمەرالار بىلەن ھەمىدانغا باردى.

ئىنانەھ رەيدىن سادەگە، ئاندىن تا ھۇرۇفانغىچە كەلدى. ئىنانەھ شەھەرنى مەھكەملەپ، قورال-ياراق ۋە مەنجەنىقلەرنى تەييار قىلغاندى. بىراق تامام خالايىق قوزغىلىپ ئاتابېكنىڭ ئالدىغا چىقتى. ئىنانەھ خىجىل بولۇپ ئەھد قىلىپ، قەسەم ئىچىپ سۇلتاننىڭ خىزمىتىگە چىقتى. سۇلتان ئۇنى ئېلىپ شەھەرگە ياندى. ئەتىسى سۇلتان قېشىغا چاقىرتىپ ئىزدەمشتۇرگەنىدى، ئىنانەھنى تورانىڭ دەرۋازىسى ئالدىدىكى بىر چېدىردىن ئۆلۈك ھالەتتە تاپتى.

بەس، تامام ۋىلايەت تەسلىم بولدى. سۇلتان رەيگە كېلىپ، خاراب بولغان قەلئەلەرنى نەسىرددىن بىننى ئاتابېككە بەردى. ئۇ قەلئەدە ئىستىقامەت بىلەن مەشغۇل بولدى. ئۆمرىنى ئالاھەزەل ئۇچ يىل شۇ تەرىقىدە ئۆتكۈزۈپ ئۆلدى. سۇلتان يەنە بىر يارەمچىسىدىن ئايرىلدى.

تارىختا بەش يۈز ئاتمش بەش ئىدى. سۇلتان سادەدىن ئانسى، تامام ئۇمەرا ۋە ئەركانى دەۋلەت بىلەن ئىسپاھانغا كەلدى. خاجە جەلالىددىن بىننى قەۋامىددىننى ۋەزىر قىلدى. ئۇ سۇلتاننىڭ ئارقىسىدىن ئىسپاھانغىچە بىللە كەلدى. تامام ۋەزىرلىك ھېسابىنى ئۇنىڭغا تاپشۇرۇپ، مۇۋاپىق پەيتتە ئاتسىنىڭ سارىيىغا چۈشتى. سۇلتان باھار پەسلىدە كىرمانغا كېلىپ، مۇرغەزارى ئىشانغا چۈشتى. بوستاندا (ياز پەسلىدە) ئاندىن ھەمىدانغا باردى. تامام مەملىكەت

ئشى شۇ تەرىقىدە ئىنتىزام تاپتى. سۇلتان زىبىستاندا يەنە سادەگە كەلدى. گاھى ھەمىداندا، گاھى باھار پەسلىدە «مۇرغەزارى لەئلى بەندان» (يايلاق، باغ) دا گاھى «مۇرغەزارى سەرس» (قورغان، قەلئە) دە بولدى. ئاخىر تارىخنىڭ بەش يۈز ئاتمىش سەككىزى تەبرىز (ھازىرقى ئىراننىڭ غەربىي شىمالىدىكى قەدىمكى بىر شەھەرنىڭ نامى) دە- سەئىد ئابادنى ماكان قىلدى. شۇ يىلى ئابدۇل-ئەزىز قەلئەدە بىنىنى دەرنى چاپتى.

سۇلتان ھەمىدانغا كەلدى. مەلىك ئەنجار ئەزەربەيجانغا يۈرۈش قىلىپ، ھېچ يەردە تۇرماي مۇرغەزارى پارس بازىرىغا باردى. ئاتابېك ئەئزەم ۋە ئەمىر ھاجىب كەبىر، ئەمىر مۇزەففەرىددىن، قىزىل ئارسلان شۇ يەرگە كەلدى. ئۇلار سۇلتاننى لەشكەر بىلەن ئەنجار ئۆزەمسگە بېرىشقا مەسلىھەت قىلىشتى. ئارىلىق ئۇچ كۈنلۈك يول ئىدى. سۇلتان بىتاب بولۇپ قالدى. ئىككى-ئۇچ كۈن ساقلىغان بولسىمۇ، ياخشى بولالمىدى. شۇنىڭ بىلەن سۇلتاننى ئانسى بىلەن قەلئەگە ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇپ، ئۆزگە ساھىب ۋە لەشكەرلەر تامام ئەنجارىغا باردى.

سۇلتاننىڭ كېسىلى ئۇزاققا تارتتى. شۇڭا قىرىق كۈندىن كېيىن دەريايى ئەرمس (ئەزەربەيجاندىكى بىر دەريانىڭ نامى) لېۋىگە كەلدى. بۇ يەردە لەشكەرگە ۋابا تەككەنىدى. يۈزدىن بىرىمۇ ساقايمىدى. تالايلىرى ھالاك بولدى. سۇلتان ھەم ساقسىز ئىدى. نەھجانغا كەلدى. قالغان ئاغرىق لەشكەر بولدا ئۇلۇپ تۈگىدى. ئەنجارلار تار-جىرالارغا يوشۇرۇنغانىدى. ئاتابېك ئەئزەم لەشكىرى كېلىپ شەھەر-قەلئەلەرنى تالان قىلىپ ئوت قويدى. ئاندىن قايتىپ نەھجانغا كەلدى. سۇلتان نەھجاندا ئەللىك كۈن تۇرۇپ، پادىشاھ ۋە ئۇممەرالىرغا تون كىيدۈرۈپ، ھەمىدانغا يۈزلىنىپ تەبرىزگە يەتكەندە ئانسىنىڭ ئۆلگەنلىك خەۋىرىنى ئاڭلىدى. سۇلتاننىڭ

ئانسى نەھجاندا قالغاندى. شۇنىڭ بىلەن سۇلتان يەنە ھەمدانغا كېلىپ تەزىيە بىلدۈردى. بۇ شۇ دۆلەتنىڭ مۇقىملىقى ۋە مەملىكەتنىڭ قائىدە-نىزامى بىلەن باغلىنىشلىق ئىدى. بىر ئايدىن كېيىن ئاتابېك سەئىدنىڭ ھەم نەھجاندا ئۆلگەن خەۋىرى كەلدى. ئۇنىڭ سېيتنى ھامىدانغا كەلتۈرۈپ مەدرىسسىدە دەپن قىلدى.

سۇلتاننىڭ كېسىلى ئۇزاقتا سوزۇلدى. تارىخنىڭ بەش يۈز يەتمىش بىرى جەمادىيەل-ئەۋۋەل (5-ئاي) دە ئەمىر سەيىد كەبىر فەخرىددىننىڭ سىگلىسى پانىمەنى نىكاھ قىلىپ، جەمادىيەل-ئاخىر (6-ئاي)نىڭ بېشىدا سۇلتاننى ئۇنىڭ ساراىيغا ئېلىپ باردى. بىر ھەپتىدىن كېيىن سۇلتان ۋاپات بولدى. ئۇ قىرىق ئۈچ ياشتا ئىدى. ئۇن بەش يىل يەتتە ئاي ئون بەش كۈن پادىشاھ بولدى. ئۇ قىزىل يۈزلۈك ۋە خۇش چىراي، ساقلى ئۈزۈن، پالۋان سۈپەت كىشى ئىدى. ۋەزىرلىرى- شەھابىددىن ئوبۇلقاسىم، ئابدۇلئەزىز سەقىي، ھامىدى جالالىددىن بىننى قەۋامىددىن ئەسابادى. فەخرىددىن بىننى مەئىنىددىن؛ ياساۋۇلى-ئۈزەفقەرىددىن بازۇ ۋە مۇھەممەد بىننى ئىلدەگىز؛ باش قوماندانلىرى مۇزەفقەرىددىن، قىزىل ئارسلان بىننى ئىلدەگىز ئىدى.

* * *

* * *

بايان قلىنىشچە ، سۇلتانى ئەئزەم رۇكنىددىن ۋە ئەددۇنيا ئەبۇ تالىب توغرۇل بىننى ئارسلان بىننى توغرۇل بىننى مۇھەممەد بىننى مەلىك شاھ بىننى ئالپ ئارسلان بىننى جەئفەربەگ بىننى مىكائىل بىننى سەلجۇق — سۇلتان توغرۇل پادىشاھ ئىدى. ئۇ دۆلەتنىڭ شاھانە سارىيىدا تۇغۇلغان ، سائادەت مۇھتىدا پەرۋىش تاپقان ، ھېچبىر ھەرىكەت قىلماستىنلا مەملىكەتكە ئىگىشكەن ۋە سەلتەنەت تاجىنى كىيگەن ؛ جاھاندارلىق رەنجىنى كۆرمەي شەھەرلەر ۋە مەجلىسلەر قۇرۇپ خەزىنە ، مال-دۇنياغا ئىگە بولغانىدى. ئۇ مۇنچە ئىززەت ۋە دۆلەت بىلەن جاھان تۇتۇپ مەملىكەتنى شادلاندۇرغان ، ئالەمنى بېزىگۈچى تەڭدىشى يوق خاقان ئىدى.

ئۇنىڭغا ئەجدەم-ئاتابەك ئەئزەمنىڭ بەرىكسى. رايى ۋە تەدبىرسى كۈچ-قۇۋۋەت بەردى.

سۇلتان توغرۇل ئۆپچۈرە- ئەتراپتىكى تەۋە ساھەبىلەرنىڭ ئىسايىتىنى قولغا ئېلىپ ، دۇشمەنلىرىنى كۆزىگە ئىلمايلا ، قەدىر-قىممىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ ، قۇدرەتلىك خۇداۋەندە كەرىمگە ئىشىنىپ ، بىر-ئىككى ئايدا ئىككى مەرتىۋە جاھانگىرلىك قىلدى:بىر مەرتىۋە پارىستا ، يەنە بىر مەرتىۋە ئەزەربەيجانغا لەشكەر تارتتى. ئىككى ئېتىلىم ئەمەلىكەت ئاتەسلىم بولدى. ھەر دىيار پادىشاھىنى ئۆزىنىڭ مۇلازىمىتىگە ماقۇل قىلدى. ھېچ ئۇمەرانىڭ مەدىتى ۋە يارىدىمىنى ئالماي ۋە مۇھتاجلىق تارتماي ، قانائەت ھاسىل قىلدى.

كۆردىكى ، دۆلەت ئۇنىڭ تىغىغا بويسۇنغان ، بەخت ئۇنىڭ ئۈزەڭگىسىگە باش قويغان ۋە ئىختىيارىغا ئۆتكەن ، جاھان ۋە زامان ئۇنىڭغا تەسلىم بولۇپ ، چارىسىز ۋە ئاجىزلىق بىلەن قۇللۇقىنى قوبۇل قىلغانىدى. شۇندىن كېيىن ئۇي ۋاپا بولدا مەھكەم تۇردى. ھېچ ئۇمەراغا قەھر-غەزەب ، زۇلۇم-مۇشەققەتنى راۋا كۆرمىدى. بىھايەت

ئۇلۇغ سۆزلەر، ئىسان ۆە نېمەتلەر بىلەن مېھرىۋانچىلىق كۆرسىتىپ، ھەر كۈنى مائاش ۆە نەمناتنى زىيادە قىلدى. ھەر ئىشتا ئۇلارنىڭ يامان قەست ۆە ئادەتلىرىنى ئېتىبارغا ئالمىدى. بۇنىڭدىن مەقسەد:

«تاكى ھەممىسى ئەيىش-ئىشرەت ۆە بۇكسەك ئورۇن، دەرىجە-مەرتىۋە بىلەن ئامانلىق تاپتاي؛ دۇلتى ۆە كامال-نېھىستىنىڭ زىيادە بولۇشىنى بۇيۇك تەكرىدىن تىلىگەيلەر؛ بۇ ئەدل-ئىنئام، لۇتف ۆە ھىممەتنىڭ تەقازاسى بىلەن تامام جاھان ئېتىلمىنى تا ئىختىيارىغا ئېلىپ، زامان ئۇنىڭ تەخت پەرمانىغا بويسۇنغاي؛ پادىشاھ جەمشىد (58) ھاتەم ۆە رۇستەم (59) نىڭ دۇلتى ۆە ئۆمۈر-ھاياتىغا مۇرادى رام بولغاي؛ پادىشاھلىق نىشانسى ۆە جاھاندارلىق تەرىقسى ئۇنىڭدىن يادىكار قالغاي» -مانا بۇ دۇلەتنىڭ ئۇلۇغى-ئاتابېك ئەئزەمنىڭ راي ۆە تەدبىرىدۇر.

شۇنىڭدىن كېيىن ئۇمەرالار شاھنىڭ دەرگاھىغا تا ئۆمۈرىنىڭ ئاخىرىغىچە قوللۇق قىلدى. چۇنكى، ياخشى خىسلەت ۆە كامالەت، ئەقىل-پاراسەت، يارىتىلىش، ئىلىم-ھېكمەت ۆە ئادالەت بابىدا ئاتا-بوۋىلىرىدىن تارتىپ ھېچ پادىشاھ ئۇنىڭدەك ئەمەس ئىدى.

تەكرىنائالا ئۇنىڭغا خەلقىپەرۋەرلىك، دوستلۇق، چەۋەندازلىق، ئوقيا ئېتىش، قورال-ياراق ئىشلىتىش، يىگىتلىك ۆە ھۆكۈمرانلىق قاتارلىق ھۇنەر-سەنئەتنىڭ ھەممىسىنى ئىنئام قىلغانىدى. شۇ قاتارلىق خىسلەت، ياخشى ئادەت، بېتىملىتلىق ئۇنىڭدا كامالىغا يەتكەنىدى. ئاقىللار پەم-پاراسىتى ئۇنىڭ ئىدراكىدىن ئاجىز ئىدى.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغانلىرى پەقەت ئەل ئاغزىدا نەقىل قىلىنغىنى ئىچىدىكى ھەر مىڭدىن بىرىدۇر. قالدىسى جاھانغا باقىيدۇر. مەزكۇر تارىخنىڭ ئاخىرى ۆە داۋامى ۋاقتىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ھەقىقائالانىڭ مەدىتى ئارقىلىق ياخشىلار تەرىپىدىن ۋۇجۇدقا كېلىپ، تا كېيىنكى زامانلاردا بەندىلەرگە يەتكەي ۆە ئوقۇپ ئىشتىكەي. نەزم:

گەرچە ھەجرىك (1) دە ئۆرتەنسەدۇرمەن،
تەڭرىگە تاپشۇرۇپ كېتسەدۇرمەن.
دىلبەرىك ۋەسلى بىرلە بولغىل شاد،
ماڭا فۇرقەت (2) ئەزابى، سەن ئازاد.

(1) (ھەجر-ئايرىلىق، جۇدالىق)
(2) (فۇرقەت-ئايرىلىق، جۇدالىق)

خاجە ئىمام زۇھۇرىددىن نىشاپۇرى ئەۋلادى سەلجۇقنىڭ بايانىنى ۋە تارىخىي كەچۈرمىشلىرىنى مۇشۇ يەرگىچە يەتكۈزگەنىكەن.

ئەبۇ ھامىد مۇھەممەد بىننى ئىبراھىم بۇ تارىخنى ئاخىرلاشتۇرماقنى نىيەت قىلىپ، سۇلتان توغرۇل دەۋرىنى تا ئاخىرىغا يەتكۈزگەن؛ خاجە ئىمام زۇھۇرىددىن سۇلتان توغرۇلنىڭ دەۋرىدە كىتاب ھالىتىگە كەلتۈرگەنىكەن.

*　　*　　*

تارىخنىڭ بەش يۈز توقسان توققۇزى، مۇھەممەد بىننى ئىبراھىمنىڭ بايان قىلىشچە، سۇلتان سەئىد رۇكنىددىن توغرۇل پادىشاھ ئىدى. ئادىللىق ۋە سىياسەتلىكتە ئەۋلادى سەلجۇقتا ئۇنىڭ تەڭدىشى يوق ئىدى؛ تەڭرىتائالا كامال-خۇلق، تامام ھۇنەر، ئەقىل ۋە ئادىللىقنى ئۇنىڭدىن ئايىمىغانىدى. باتۇرلۇق، مەردانىلىك ۋە شىجائەتتە رۇستەم زامانىدۇك؛ ئادالەت، دانىشمەنلىك، يېتۈكلۈك ۋە ساخاۋەتتە يىگانە ئىدى. ئالىملارنى دوست تۇتقۇچى، دەرۋىشلەرنى ياخشى كۆرگۈچى، دۇشمەنلىرىگە قەھر-غەزەب ئوقىنى ياغدۇرغۇچى كىشى ئىدى.

ئاتابېك سەئىد شەمسۇددىن مۇھەممەد بىننى ئېلدەگىزنىڭ ھاياتلىقىدا پۈتكۈل خەلق ھۆرمۈر-راھەتتە ئىدى. تارىخنىڭ بەش يۈز سەكسەن بىرى زۇلھەججە ئېيى (ئون ئىككىنچى ئاي) دا ئاتابېك ئادىل (ئاتابېك سەئىد شەمسۇددىن مۇھەممەد بىننى ئېلدەگىز) رەي شەھرىدە ۋاپات بولدى. بۇ چاغلاردا سۇلتان توغرۇل سادەدە ئىدى. بەزى ئۇمەرالار: جەمالىددىن ئەي ئەي، سەيفىددىن رەئۇس ۋە جەمالىددىن ئارىيە ئىسپاھاندا-قەتلىغ ئىنانەھ خىزمىتىدە ئىدى.

سۇلتان نىيەت قىلدىكى، ئەيش-ئىشرەت ۋە ھۆرمۈر بىلەن ئۆتكۈزگەن مەملىكەت ئىشىنىڭ ئورۇنسىز، نا توغرا كەتكەن تەرەپلىرىنى ئورنىغا كەلتۈرۈش ۋە جاھانگىرلىك يولىدا ئۆرۈش قىلىش نىيىتىگە كەلدى. سۇلتاننىڭ ئويىچە، بۇ پادىشاھلىق تەرتىسى ئىدى. ئاتابېك قىزىل ئارسلان ھەم بۇنىڭغا رازىلىق بەردى. شۇنداق قىلىپ ئۇمەرالارغا كىشى ئەۋەتتى. ئاتابېك قىزىل ئارسلان ھېيىت لەشكەر بىلەن ھەمدانغا كەلدى. لەشكەرنى باغ-بوستان، راۋاق-گۈمبەزلەرگە چۈشۈرۈپ، ئەيش-ئىشرەتكە مەشغۇل بولدى. بۇ ئەھۋالدا ئىراقنىڭ چېگىچى ۋە پىتنە پاساتچىلىرى سۇلتانغا گەپ تەشۈپ، سۇلتاننى بەدگۇمان قىلىپ قويدى. بۇ چېگىچى، پىتنە پاساتچىلارنىڭ سۆزى بىلەن ئارىدا ئىختىلاپ پەيدا بولدى. ئاتابېك قىزىل ئارسلان سەلتەنەتنى تامام ئۆز ئىختىيارىغا ئېلىۋالدى. سۇلتاننىڭ قولىدىن سەلتەنەت ئىشى ئۇچۇپ كەتتى. سۇلتاننىڭ بەزى خاس كىشىلىرى مەھبۇس قىلىنىپ، سۇلتاننى تەگلىكتە قالدۇردى. ئۇمەرالىرىدىن جەمالىددىن ئەي ئەي ۋە سەيفىددىن رەئۇسىبۇ سۇلتانغا قارشى باش كۆتۈرۈپ چىقتى.

ۋاقتىكى، ئاتابېك قىزىل ئارسلان سۇلتاننى ئېلىپ، ئۇلارنىڭ (جەمالىددىن ئەي ئەي ۋە سەيفىددىن رەئۇسنىڭ) ئارقىسىدىن

سادەگە باردى ۋە ئاتابېك ئۇ يەردە ئىنانەھنىك قىزىنى ئالدى. ئاندىن رەيگە باردى. سۇلتان ئۆز خاسلىرى بىلەن بىر كېچە يۇرسەت تېپىپ، يوشۇرۇنچە سەمنانغا-ئايىي رەئىس قېشىغا باردى. ئاتابېك لەشكىرى بىلەن ئارقىدىن قوغلاپ كەلدى. سۇلتان دەمغاندا بىر تاغ ئارقىسىغا يېرىپ مەھكەم بولدى ۋە نەچچە كۈن جەڭ قىلدى. بىر كۈنى ئاتابېك لەشكەرنىڭ (سۇلتان لەشكىرىنىڭ) تولىلىقىدىن شىكەست تېپىپ رەيگە ياندى. سۇلتاننىڭ دەمغان دەپ بىر كەنتى بار ئىدى. ئۇ ئېمتكەن ئانىسىنىڭ (ئىنىڭ ئانىسىنىڭ) كەنتى ئىدى. بۇ كەنتنە بەد مەزھەبلەر (غەيرى دىندىكىلەر، غەيرى مەزھەبتىكىلەر) تۇراتتى. ئۇلارنىڭ قورغىنىنى ئېلىپ ۋەيران قىلدى. ئاندىن مازەندارانغا باردى. پادىشاھ مازەندارلار ياخشى خىزمەتتە بولغانىدى، بىراق بۇ يەردىمۇ چېتىمچى، پىتنە پاساتچىلار گەپ تۇشۇپ، سۆز يەتكۈزۈپ، ئارىدا ئىختىلاپ پەيدا قىلىپ، سۇلتاننىڭ ۋەھشىي، قورقۇنچلۇق قىلىپ كۆرسەتكەنلىكىدىن، شاھ مازەندارلار بىر كۈنى سۇلتانغا جەڭ ئېلان قىلدى. شۇنىڭ بىلەن سۇلتان ئاتلىنىپ شاھ مىزران يولى بىلەن سەمنانغا كەلدى. شاھ مازەندارلار ھەيران بولۇپ، ئارقىدىن كىشى ئەۋەتىپ ئۇزرىلا ئېيتىپ، ھەقىتتەن بىگۇناھ ئىكەنلىكىنى ئىزھار قىلدى.

ئاتابېك تارىخنىڭ بەش يۈز سەكسەن ئۈچى رامىزان ئېيى (9-ئاي)دا ھەمىدانغا كەلدى. ئۇمەرائى ئىراق ئاتابېك بىلەن قارشىلىشىپ، لەشكەر يىغىپ، سۇلتانغا كىشى ئەۋەتتى. ئاتابېك ئۇمىدسىزلىنىپ ئەزەربەيجانغا يۈرۈش قىلدى. تامام ئەسۋاب، ئۆي-جاي، مال-مۇلۇك ھەمىدانىدا قالدى. ئۇ چاغدا ئەمىر ئەبۇبەكرى مەرۋى شەھىرىدە ئىدى. سىراجىددىن قىيمار رامىزانىنىڭ توققۇزى تېزلىك بىلەن ئىسپاھاندىن ھەمىدانغا كەلدى. قەتلىغ ئىنانەھ ئەزەربەيجاندىن رەيگە كەلدى. ئەمىر ئەبۇ بەكرى قايتىپ

« قەلئەيى بوستان » غا كەلدى. رامزاننىڭ ئون تۆتى ئىدى. ئەزىزىددىننى ۋەزىر قىلدى. سىراجىددىن قىيمار ئەبۇبەكرى بىلەن بىرلىشىپ ئەزەربەيجانغا يۈرۈش قىلدى. زىمىستان ئىدى. سۇلتان سادەگە كەلدى. ئەمىر ئەلەم ھەمىداندا ئىدى. ئەمىر ئەبۇ بەكرىنىڭ كەلگىنىنى ئاڭلاپ، تارىخنىڭ بەش يۈز سەكسەن تۆتى جەمئىي يىگىت ۋە بۇزۇرگزادىلەر بىلەن بىر كۈنلۈك يول يۈرۈپ كەھرىگە باردى. يوللارنى توسۇپ ئەمىرئەلى ئالپنى تۇتۇپ، نۇرغۇن يىگىت ۋە بۇزرۇگزادىلەرنى ئۆلتۈردى.

باھار پەسلى بولدى. قەتلىغ ئىنانەھ رەيدىن سۇلتانىنىڭ خىزمىتىگە كېلىپ، ئەزەربەيجانغا يۈرۈش قىلدى. سەپەر ئېيى (2-ئاي)نىڭ ئاخىرى ئىدى. « ئاتابېكنىڭ لەشكىرى غەراۋان بىلەن ۋەزىر خەلىپەنى باشلاپ پادىشاھلىق قەستىدە كېلۈۋېتىۋ » دېگەن خەۋەر كەلدى. لەشكەر ئاز ئىدى. سۇلتان سەفىد ئاباد چېگرىسى بىلەن قېچىپ دەبىرمەكە كەلدى ۋە باغدات لەشكىرىگە شىكەست بېرىپ، ۋەزىرنى تۇتۇۋالدى. قاچانكى، باغدات لەشكىرىنىڭ مەغلۇبىيەت خەۋىرى ئاتابېككە يەتتى. شۇڭا ئۇ تېزلىك بىلەن ئاتلاندى.

بەس، سۇلتان ھەمىدانغا كەلدى. ئاتابېك بىر مەنزىلگە يېتىلاپ كەلدى. سۇلتان « راۋىقى ھەمىدان » غا چۈشتى. ئاتابېك « راۋىقى كۆھەن » گە چۈشتى. بىر ئاي جەڭ قىلدى. ئاخىر ئاتابېك لەشكەرلىرى تەڭتىس بولدى. شۇنىڭ بىلەن يېنىپ سەفىد ئاباد غا كەتتى. سۇلتان جەمادىيەل-ئەۋۋەل ئېيى (5-ئاي)دا ئايىبى ۋە ئارىيەنى ئۆلۈمگە بۇيرۇدى. چۈنكى سۇلتان ئۇلار ئۈستىدىن غەلىبە قىلغاندى. بۇ سەۋەبتىن قەتلىغ ئىنانەھ ۋە ئەلادىنىڭ كۆڭلىدە خۇسۇمەت ۋە دۈشمەنلىك پەيدا بولدى. قەتلىغ ئىنانەھ سۇلتاندىن بىرۇخسەت رەشىدكە باردى ۋە ئارقىدىن سىڭلىسى مەراقىب خاتۇنىنىڭ

مەراقىب خاتۇنىنىڭ جابدۇق، ئۇي-بىساتىنى ئەۋەتىپ، ئەلادىنغا ئىلتىپاتلار قىلىپ سەرۋەپاي، شاھانە ئات-ئۇلاغ ھەدىيە قىلىپ، ئوغلانلىرىدىن بىرىنى بەردى. ئاندىن ئەزەربەيجانغا باردى. كېيىن شاھ ئەزمەننىڭ خىزمىتىگە كەلدى ۋە ئەمىر تۇغىنى قەلئەدىن خالاس قىلدى.

ئاتابەك رەجەب ئېيى (7-ئاي)دا لەشكىرى باغدات بىلەن ھەمدانغا كېلىپ، سەنجەر بىننى سۇلايمان شاھ نامىغا خۇتبە ئوقۇتۇپ شاھلىق كەمىرىنى باغلىدى. نەچچە كۈن ئۆتتى. ئاتابەك بىلەن لەشكىرى باغدات ئارىسىدا ئىختىلاپ پەيدا بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئاتابەك ئەزەربەيجانغا كەتتى. باغدادىيلار باغداتقا ياندى. سۇلتان ئىراققا يۈزلەندى. قاچانكى، زىمىستان بولدى. زۇلھەججە ئېيى (12-ئاي)نىڭ يەتتىسى ئىدى. ئەزىزىددىننى ئىككى ئوغلى ۋە قەتلىخ تەشتىن بىلەن ئۆلۈمگە بۇيرىدى. قەتلىخ ئىنانەھ شۇ مەزگىلدە رەيدىن بارلىق لەشكىرى بىلەن ئىسپاھانغا كەلدى. ئەزدەمىرنىڭ ئوغلى ئىسپاھانىنىڭ پاسىبانى ئىدى. ئۇنىڭ بىلەن شەھەر دەرۋازىسى ئىشەھەرگە كىرىش ئېغىزى)دا نەچچە مۇددەت جەڭ قىلدى. ئەزدەمىرنىڭ ئوغلى سۇلتانغا نامە ئەۋەتتى. سۇلتان زىمىستان بولغانلىقتىن باردەمگە بارالمىدى.

تارىخنىڭ بەش يۈز سەكسەن بەشى، سەپەر ئېيى(2-ئاي) ئىدى. (قەتلىخ ئىنانەھ)ئەزدەمىرنىڭ شەھىرىنى ئېلىپ، ئۇنى (ئەزدەمىرنى) ئۆلتۈردى.

باھار بولدى. سۇلتان ئىسپاھانغا يۈرۈش قىلىپ، يېتىلاپ كەلدى. قەتلىخ ئىنانەھ لەشكەر بىلەن ئالدىغا ئاتلاندى. بىراق قەتلىخ ئىنانەھ كونا ئاغرىقى تۇپەيلىدىن ئارا يولدىن لەشكىرى بىلەن قايتىپ ھەمدانغا كەلدى. ئىككى كۈندىن كېيىن ئاتابەك قىزىل ئارسلان يېتىپ كەلدى. ئىسپاھان شاھى سۇلتان زۇرۇرىيەت يۈزىسىدىن

ئالدىنقا قارشى ئېلىشقا چىقتى. ئاتابېك كېلىپ سۇلتاننىڭ تۇتقىنى.

تارىختا بەش يۈز سەكسەن ئالتە ئىدى. نەچچە كۈندىن كېيىن سۇلتاننىڭ ئوغلى مەلىك شاھ بىلەن ئەزەربەيجانغا ئەۋەتىپ، كۈھراندا مەھبۇس قىلدى. ئىراق زېمىنى ئاتابېككە ئوڭچە قالدى. سەلتەنەت ئەۋلادى سەلجۇقتىن بۆتكۈلۈپ ئاتابېككە بەرقارار بولدى. ئاتابېك ئەسۇابى سەلتەنەتنى تەخ قىلىپ، تارىخنىڭ يۈز سەكسەن يەتتىسى شەۋۋال ئېيى (10-ئاي)دا ھەمدانغا كەلدى.

بىر كۈنى ئاتابېك قىزىل ئارسلاننىڭ ئۆلۈك ھالەتتە تاپتى. شۇ كېچە ئاتابېك ئەبۇبەكرى ئەزەربەيجانغا كەتكەنىدى. تەزىيە بىلدۈرۈشتى.

قەتلىغ ئىنانەھ ئانسى بىلەن رەيگە كەلدى. لەشكەر ئىشى ئۇمەرالارنىڭ ئىختىيارىدا قالدى.

باھار پەسلىدە قەتلىغ ئىنانەھ يەنە ھەمدانغا قايتىپ كەلدى. لەشكەرلەر قارشى ئېلىپ ئالدىنقا چىقتى.

بەدىرىددىن قاراكۆز ئاتابېكى ھەمدانىنىڭ ۋالىسى، موجىددىن ئەلىيۇل-دەۋلەئى لەشكەر بېشى ئىدى. (ئىككۈيلەن) كېلىشەلمەي: موجىددىن قارىنىڭ كۆڭلىدە گۇمان پەيدا بولۇپ، «قەلئەيى ھامدان» نى ياسىغانىدى. بۇ مەھەلدە «سۇلتان تۇغرۇل قەلئەدىن قوتۇلۇپ چىقىپتۇ» دېگەن خەۋەر تارالدى. بەدىرىددىن قاراكۆز خەۋەرنىڭ راست-يالغانلىقىنى تەكشۈرۈپ تەھقىقلىمەستىنلا موجىددىننى مىسەھەردىن قوغلاپ چىقارماق ئۈچۈن نىيەت قىلدى. مەھەللە يەكسان قاراكۆز تەرىپىگە ئۆتتى. ئۆزگە مەھەللىلەر موجىددىنغا يۆزلەندى. تۆت كۈن جەڭ قىلدى. مىسەھەردە زىلزىلە پەيدا بولۇپ، يەر تەۋرىدى. ئاخىر ئۇلۇغلار بىر يەرگە يىغىلىپ جەڭدىن قول يىغدى.

ۋاقتىكى. ئاتابېك قىزىل ئارسلاننىڭ ئۆلگەن خەۋىرى ئەزەربەيجاندا

ۋاقتىكى، ئاتابېك قىزىل ئارسلاننىڭ ئۆلگەن خەۋىرى ئەزەربەيجاندا پاش بولدى. «تەلئەبىي كۆھران» نىڭ كۆتۈرۈلى مەھمۇت ئاتا بەدرىددىن زەرماری بىلەن بىرلىشىپ سۇلتاننى مەھبۇسلۇقتىن خالاس قىلدى. ئاندىن تەبرىزگە كەلدى. ئەتراپ-ئۆپچۈرىددىن لەشكەر يىغدى. ئاندىن ئىككى-ئۈچ مىڭ ئاتلىق بىلەن ئىراقتا يۈزلەندى. نۇرىددىن قارا قىزدىن كېلىپ قوشۇلدى. ناسىرىددىن ئۆمەر، شەرفىددىن دەۋلەئى ھەر تەرەپتىن چېچىلىپ كەتكەن لەشكەرلەرنى يىغىپ كەلدى. قەتلىخ ئىنانەھ شۇ كۈنى ئون ئىككى مىڭ مەردانە شىردىل ئىشىر يۈرەك ۋە پالۋان-باتۇرلار بىلەن بۇلارغا قاراپ يۈرۈش قىلدى.

تارىخنىڭ بەش يۈز سەكسەن سەككىزى جەمادىيەل-ئاخىر (6-ئاي) نىڭ ئون بەشى ئازنى كۈنى شەھرى قىزدا جەڭ قىلدى. بۇ قېتىمقى جەڭدە سۇلتان زەپەر تاپتى. قەتلىخ ئىنانەھ قېچىپ رەيگە كەتتى. سۇنتان ھەمدانغا كېلىپ يەنە لەشكەر توپلىدى.

بايان قىلىنىشىچە، سۇلتان مەھبۇس بولۇپ، ئاتابېك قىزىل ئارسلان تەختكە ئولتۇرغاندا، خارەزم شاھى ئەلائىددىن بىننى ئارسلان خەۋەر تېپىپ، ئەۋلادى سەلجۇقنى، يەنى سۇلتاننى ئۆز ئورنىدا قويۇش نىيىتىدە بولغانىدى. ئەمما بۇرادەرى سۇلايمان شاھتىن ئېھتىيات قىلىپ تەخىر قىلىشقا مەجبۇر بولدى. ئاخىر سۇلايمان شاھ قايتىتاندىن كېيىنلا، ئاندىن خارەزم شاھى مەدەت تېپىپ، سۇلتانغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن ئىراقتا يۈرۈش قىلىپ رەيگە كەلگەندە، سۇلتاننىڭ مەھبۇسلۇقتىن خالاس بولۇپ، ئۆز لەشكىرىگە قوشۇلغانلىقىنى بىلدى. بىراق بۇ چاغدا قەتلىخ ئىنانەھ رەيدە ئىدى. سۇلتاننىڭ لەشكىرى جەمادىيەل-ئەۋۋەل (5-ئاي) دا رەيگە كېلىپ پۈتۈنلەي دېگۈدەك «قىلتاق» قا دەسسەپ يامان ھالغا چۈشۈپ قالدى. خارەزم شاھ ئەھۋالنىڭ ئۆزگىچە ۋە ئىشنىڭ باشقىچە ھەمدە

سۇلتان لەشكىرىنىڭ ئاز ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ:

«شاھلىق خۇتبەسى خارەزم شاھىنىڭ نامىغا بولغاي» دېگەن تاما بىلەن، سۇلتانغا ئەلچى ئەۋەتتى. ئاندىن ئەلچىلەر نەچچە مەرتىۋە يۈرۈپ. ئاخىر مەسلىھەت:

«خارەزم شاھ نېيىتىدىن يانمىغان، سۇلتان بىلەن ئىتتىپاق تۇرۇشكە ئەھد قىلمىغان» بولۇپ قارار تاپتى. ئۇ چاغدا جەمائىتى ئەبابەكىيان، قاراخان ۋە قاراگىريان خىرمان ۋىلايىتىدە ئىدى. قاچانكى، خارەزم شاھ قايتىش بىلەن جامائەت ئەھدىنى بۇزدى ۋە گۇمان قىلىپ ئارقىدىن باردى.

سۇلتان قەتلىغ ئىنانەھىنىڭ ئانىسىنى نىكاھىغا ئالدى. ئاندىن «قەلئەيى سەرجەھان» دىن ھەمدانغا كەلدى. قەتلىغ ئىنانەھ ھەم ئەزەربەيجاندىن ھەمدانغا باردى. ھەممە ئەتراپتىن لەشكەر ئۇنىڭغا يۇزلەندى. بۇرادىرى ئاتابېك ئەبۇبەكرىنىڭ مەدىتى بىلەن ئۇچ-تۆت مەرتىۋە جەڭ قىلدى. بۇ جەڭدە ئاتابېك ئەبۇبەكرى زەپەر تاپتى.

تارىخنىڭ يۇز سەكسەن توققۇزى ماھى مۇھەررەم (1-ئاي) ئىدى. تامغان شاھ بىننى مويىد خارەزم شاھتىن شىكەست يەپ قېچىپ سۇلتان قېشىغا كەلدى. ماھى رەبىئۇل ئەۋۋەل (3-ئاي)دە مەئىنىددىن ۋەزىرنى تۇتتى. چۈنكى ئۇ باغداتقا نامە ئەۋەتكەنىدى.

خارەزم شاھىنىڭ ئەھدىنى بۇزغانلىق خەۋىرى سۇلتانغا يەتتى. شۇنىڭ بىلەن سۇلتان رەيگە بېرىپ خارەزملەرنى تۇتتى ۋە خارەزملەرنىڭ قەلئەسىنى ۋەيران قىلدى. ئاندىن سۇلتان يەنە مەئىنىددىننى ۋەزىر قىلدى.

سۇلتان ۋەزىرنى، پادىشاھ شەبنى رەيدە قالدۇرۇپ، ئۆزى ھەمدانغا كەلدى.

قەتلىغ ئىنانەھ ئەزەربەيجاندىن قەزۋىن ئىرانىنىڭ غەربىي

قسمدىكى قەدىمىي بىر شەھەرنىڭ نامى) گە كېلىپ، مۇزەففەرىددىن باردار بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ رەيگە يۈرۈش قىلدى. پادىشاھ كېچىدە ۋەزىر سادە بىلەن ھەمىدانغا كەلدى. سۇلتان ئەمىر ئەلەم بىلەن بەش مىڭ ئاتلىقنى ماھى شەۋۋال (10-ئاي)دا رەيگە ئەۋەتتى. قەتلىغ ئىنانەھ ئۇلاردىن شىكەست يەپ دەمغانغا كەتتى. نەچچە مۇددەتتىن كېيىن ئەمىر ئەلەم كېسەل بولۇپ قالغاندى، قەتلىغ ئىنانەھ يەنە كېلىپ ئەمىر ئەلەم بىلەن جەڭ قىلدى. بىراق يەنە مەغلۇپ بولۇپ جورجانغا كەتتى. سۇلتان رەيگە كەلدى. نەچچە كۈندىن كېيىن مەئىنىددىن ئەبۇ بەكرىگە خارەزم لەشكىرىنىڭ خەۋىرىنى يەتكۈزۈشتى. مەئىنىددىن ھەر ئېھتىمالغا قارشى توساتتىن يۈز بېرىدىغان ھادىسىلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش يولىدا لەشكەرلەرنى دائىم دېگۈدەك ئاگاھلاندۇرۇپ تۇرسىمۇ، ئۇلار يەنىلا بۇنداق ئاگاھلاندۇرۇشقا ئېتىبارسىز قارىشاتتى. ئاخىر بەزى ئۇمەرالار كېلىشكە تەرغىب قىلىپ خارەزم شاھقا نامە ئەۋەتتى. ناگاھ، تارىخنىڭ بەش يۈز توقسىنىچى يىلى رەبىئۇل-ئەۋۋەل (3-ئاي) نىڭ ئاخىرى-پەيشەنبە كۈنى خارەزم شاھ ھېسابسىز لەشكىرى-قوشۇن بىلەن رەي دەرۋازىسىغا كېلىپ توختىدى. سۇلتان توغرۇل ئۆزىنى چاغلىيالماي ۋە ياكى قازادىن قۇتۇلالماي، ئازغىنە لەشكەر بىلەن تاقابىل بولدى. ئۆزىنىڭ نام-نەسەبىنى پەش قىلىپ، ئۆزىنى لەشكەرگە ئۇرۇپ جەڭگە تۇتۇندى. ھېچبىر ئۇمەرا ۋە لەشكەر ماسلاشمىدى ياكى نەسىھەت قىلىپ توسمىدى. سۇلتان بىر نەچچە خاس كىشىلىرى بىلەن لەشكەر ئارىسىدا قالدى. ۋاقتىكى، خارەزم شاھ سۇلتانىنى تۇتتى. قۇدرەت ۋە دەۋلەت، نام ۋە نەسەب ئەجەلگە ھېچبىر دالدا بولالمىدى.

ئىراقىيلار (ئېراقلىقلار) خارەزم شاھقا سۇلتانىنى ئۆلتۈرۈش توغرىسىدا مەسلىھەت كۆرسەتتى. شۇنداق قىلىپ ئۇلار سۇلتان توغرۇلنىڭ

بېشىنى كېسىپ، تېنىنى رەي شەھىرىدە-بازار «رودى زەرد» تە دارغا ئاستى. بېشىنى باغداتتا ئەۋەتتى. شۇندىن كېيىن راھەت، ئاسايىش ۋە پاراۋانلىق، ئادالەت تۇگىدى. قەدىمكى پادىشاھلاردىن رۇستەم سۆيەت ۋە راست سۆزلۈك بۇزۇرگلار ئۈنىك مەرسىيىسىدە تۆۋەندىكى ئىككى بېيىتنى نەقىل كەلتۈرگەن. نەزم:

شاھا بۇ جەھان كۆڭلى ساڭا بەسى تەڭدۇر (1)
فىروزەئى چەرخ (2) كۆركى رەڭگارەڭدۇر.
باشىڭ تۇنۇكۈن فەلەككە تا بىر گەز ئىدى،
تېنىڭ باشىڭغە بىر فەرسەڭ (3) ئولدى).

(1) (تەڭ-تار، قىستاق.)
(2) (فىروزەئى چەرخ-كۆك رەڭلىك ئاسمان.)
(3) (ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمى.)

قالغانلارنىڭ ئەھۋالىغا تۆۋەندىكى ئىككى بېيىت نەقىل كەلتۈرۈلگەن. نەزم:

ئەمدى بۇ زەمان خەلقى ئىزگۈر رەڭگارەڭ،
دارى دەۋرۈئۇ ۋەرائۇل ھەمدى، قىلىنچ-
يوقتۇر ھەمە جەڭ.
ئىنساف ئىلە ئەدل ئورنىدا جەۋرۇ ستەم،
يارەب، بۇ جەھان خەلقىغە بولباسدۇر تەڭ.

* * *

ھەممدىن تۆۋەن تۇرغۇچى كەم ئەقىل كاتىپ موللا ھۇشۇر بىننى موللا مۇشتىرى بىننى موللا شەمس (كاتىپ) نىڭ ئەيىپ-نۇقسانلىرىنى ئاللا كەچۈرگەي.

بۇ كىتاب ھىجرىيە 1257-يىلى (مىلادىيە 1842-1841) چارشەنبە كۈنى تاماملاندى.

تامام

* * *

ھىجرىيىنىڭ 1315-(مىلادىيە 1898-1897) توشقان يىلى سەپەر ئېيى (2-ئاي) نىڭ يەتتىسىدە مۇھەممەت تۆمۈر خەزىنچى بەگ خوجام كەمىنە پېقىر، ھەممىدىن تۆۋەن تۇرغۇچى شاگىرت 80ياشلىق موللا مۇھەممەتكە ئۇشبۇ «تارىخىي تەبەرى» نى:

«بۇ كىتاب ناھايىتىمۇ چۈۋۈلۈپ كېتىپتۇ. تۆپلىنىپ قالسا (ياخشى بولاتتى!)» دەپ تاپشۇرغانىدى. بۇ كىتاب جەمئى ئەللىك توققۇز باب، تۆت يۈز يەتمىش ئىككى ۋاراق بولۇپ، ئۇنى رەتلەپ مۇقاۋىلاپ چىقتىم. ئاخىرقى مۇشۇ بەتتىكى يىرتىلىپ، ئۆچۈپ كەتكەن خەتلەرنى يېزىپ تولۇقلاپ قويدۇم.

كىمكى بۇ كىتابنى ئوقۇسا، مۇنبۇ كىتابنى رەتلەپ، تۆپلەپ بېكىلاپ چىققان كەمىنە موللا مۇھەممەتنى ئۆز دۇئالىرىغا خېرىدار قىلغاي.

ئىزاھات

(1) سەلجۇقبەگ-دەقاق خاننىڭ ئوغلى (« ئىزاھات(4) » كە قارالسۇن). ئۇ 910-يىلى 25يېشىدا سۇ بېشى (910-990) بولغان. تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، سەلجۇقبەگ ناھىيىتى قابىلىيەتلىك، باتۇر، ئەقىللىق، خۇش خۇي، مەرت يىگىت بولۇپ، قوشۇنلار ئۈنى ناھىيىتى ياخشى كۆرگەنلىكتىن، ئۇنىڭ ھەر قانداق بۇيرۇقلىرىغا شەرتسىز بويسۇنىدىكەن. خەلقىمۇ ئۇنى ياخشى كۆرۈپ ھۆرمەتلەيدىكەن. شۇ سەۋەبتىن ئوغۇز يابغۇسى سەلجۇق سۇ بېشىنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈشىدىن ئەنسىرەپ، ئۇنى ئۆلتۈرۈشنىڭ كويىغا چۈشكەن. سەلجۇقبەگ ئۆزىگە كېلىدىغان بۇ خەۋپنى ئالدىن سېزىپ، ئوغۇز تۈركمەنلىرىگە باش بۇغلۇق قىلىپ، مىلادىنىڭ 915-يىلى يۇز ئاتلىق يىگىتنىڭ ھەمراھلىقىدا بىر مىڭ بەش يۇز تۆگە، ئەللىك مىڭ قوينى ئېلىپ، ئىسلام دىيارىغا-سىر دەريانىڭ ئايىاق ئېقىمىدىكى « جەند » رايونىغا كەلگەن ۋە شۇ يەردىكى مۇسۇلمانلارنىڭ تەسىرىدە مۇسۇلمان بولغان.

سەلجۇقبەگ مىلادى 885-يىلى تۇغۇلۇپ، مىلادىنىڭ 1000-يىلى 115يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

(2) ئەمما بەئدۇ-چاغاتاي تىلىدىكى ئەسەرلەردە، كۆپىنچە ئالدى بىلەن ئاللاغا ھەمدۇسانا ئېيتىلىپ، رەسۇلىللاھ سۈپەتلىنىدۇ. ئاندىن مۇشۇ سۆز ئېيتىلىپ، ئارقىدىنلا ئاپتور دېمەكچى بولغان مەزمۇن باشلىنىدۇ. بۇ ئىبارە ھازىرقى تىلىمىزدىكى « مەقسەتكە كەلسەك » سۆزىنىڭ رولى بىلەن ئوخشاش.

(3) تەۋھىد-تەسەۋۋۇپ تەلىماتىدا :ھەقىقەتكە يېتىشىش، كىشى رۇھىنىڭ ئىلاھ، ئىلاھىي رۇھ بىلەن قوشۇلۇپ كېتىشى؛ سوپىيلىقنىڭ بەشىنچى دەۋرى.

(4) دەقاق-سەلجۇقبەگنىڭ ئاتىسى. ئۇ ئوغۇزلار مىلادىنىڭ 850-يىللىرىدىن باشلاپ (850-يىلىدىن 965-يىلىغىچە) ھازارلار (ھازار خانلىقى شەرقىي ياۋروپادا مىلادى 468-يىلىدىن 965-يىلىغىچە 497 يىل ھۆكۈم سۈرگەن) غا بويسۇنغاندا، ھازار قاغانلىقىدا يابغۇ بولغان.

(5) تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، سەلجۇقبەگنىڭ ئىسرائىل ئارسلان يابغۇ (مىلادىنىڭ 990-يىلىدىن 1025-يىلىغىچە يابغۇ بولغان)، مىكائىلبەگ (مىلادىنىڭ 998-يىلى ئۆلگەن)، مۇسا ئىنانچ يابغۇ (مىلادىنىڭ 1028-يىلىدىن 1032-يىلىغىچە يابغۇ بولغان)، يۈسۈف ئىنالبەگ (مىلادىنىڭ 994-يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) قاتارلىق تۆت ئوغلى بار ئىدى. ئوغۇزلار سىر دەريانىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىكى «جەند» شەھىرى ۋە ئۇنىڭغا يانداش بولغان جايلاردا ياشىغان چاغلاردا، ئوغۇزلارنىڭ پائالىيىتىگە ئوغۇزلارنىڭ مەشھۇر بېگى-سەلجۇقبەگ-نىڭ ئەنە شۇ ئوغۇللىرى بېتەكچىلىك قىلاتتى. مىلادىنىڭ 990-يىلى سەلجۇقبەگنىڭ ئوغۇللىرى ئوغۇز خانلىقى (مىلادىنىڭ 990-يىلىدىن 1040-يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) نى تەشكىل قىلدى. ئارال دېڭىزىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى يەنكەنت (يانگى كەنت) ئوغۇز خانلىقىنىڭ پايتەختى ئىدى. شۇ چاغلاردا ئوغۇزلارنىڭ سانى مىليونغا يېتىپ، ناھىيىتى جەڭگىۋار كۈچكە ئايلانغانىدى. سانى مىليونغا يېتىپ، ناھىيىتى جەڭگىۋار كۈچكە ئايلانغانىدى.

(6) سۇلتان مەھمۇد (سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋى)-غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقىنىڭ مىلادىنىڭ 997-يىلىدىن 1030-يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن سۇلتانى. سۇبۇق تېكىن (غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقىغا مىلادىنىڭ 977-يىلىدىن 997-يىلىغىچە سۇلتان بولغان) نىڭ ئوغلى. ئۇ ئاتىسى سۇبۇق تېكىن ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، تەخت ۋارىسى بولۇپ 27 يېشىدا غەزنەۋىلەر تەختىدە ئولتۇرغان. شۇنىڭدىن باشلاپ

ميلادىنىڭ 963-يىلى ئالپ تېكىن ئاساسىنى سالغان دۆلەت ئۆزىنىڭ پايتەختى غەزنە شەھرىنىڭ نامى بىلەن غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقى دەپ ئاتالغان.

سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋى غەزنەۋىلەر تەختىگە ئولتۇرۇپ ئىككى يىلدىن كېيىن، يەنى 999-يىلى 11-ئايدا سۇلتان ئۇنۋانىنى ئالغان. باغدات خەلىپىسى قادىر (991-1031) سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋىگە ئۇنۋان ۋە تاج يوللاپ، ئۇنى «دۆلەتنىڭ ئوڭ قولى ۋە دىندارلارنىڭ تايانچىسى» دەپ ئاتىغان.

سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋىلەرگە سۇلتان بولغان مەزگىللەردە تېررىتورىيىسى كېڭىيىپ شەرقىي ھىندىستاننىڭ پەنجاب ۋادىسىغچە، غەربىي ئىرانىنىڭ ئوتتۇرا قىسمى بىلەن خارەزمگىچە سوزۇلغان. غەزنەۋىلەر دەۋرىدە كۆللىنىپ، سەلجۇقلار دەۋرىدە تېخىمۇ يۇكسەلگەن ئىران ئەدەبىياتى ۋە شېئىرىيىتىنىڭ ئۇلۇغ دەۋرىنى سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋى باشلىغان، مەشھۇر «شاھنامە» داستانى ئۇنىڭ تەشەببۇسى بىلەن يېزىلغاندى. ئۇ ميلادىنىڭ 1030-يىلى 5-ئاينىڭ 26-كۈنى ئالەمدىن ئۆتتى.

(7) ئىسرائىل (ئىسرائىل ئارسلان يابغۇ)-سەلجۇقبەگنىڭ ئوغلى. ئۇ ئوغۇزلارغا ميلادىنىڭ 990-يىلىدىن 1025-يىلىغچە يابغۇ بولغان.

تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋى ئىسرائىل ئارسلان يابغۇغا ناھىيىتى ياخشى ۋەدىلەرنى قىلىپ خەت يازغان. سۇلتان مەھمۇدقا ئىشەنگەن ئىسرائىل ئوغۇزلارنىڭ بىر قىسمىنى ئېلىپ غەزنىگە بارغان. ئىسرائىل غەزنىگە بارغان ھامان تۇتقۇن قىلىنىپ، بىر قىسىم ئوغۇز بەگلىرى بىلەن ھىندىستاندىكى مۇستەھكەم قورغانلارنىڭ بىرى بولغان كالانجىر قورغىنىغا قامالغان. ئۇزۇن ئۆتمەي شۇ يەردە (ميلادىنىڭ 1025-يىلى) ئۆلگەن. ئىسرائىل ئارسلان يابغۇ ئۆلگەندىن كېيىن، ئوغۇزلارغا يۈسۈف ئىسىنچ

(سەلجۇقبەگنىڭ ئوغلى مۇسا ئىنانچنىڭ ئوغلى) يابغۇ بولغان. بۇ چاغلاردا ئوغۇزلارنىڭ پائالىيىتىگە ئاساسەن سەلجۇقبەگنىڭ نەۋرىلىرى-چاغرىبەگ بىلەن توغرۇلبەگ (بۇلار سەلجۇقبەگنىڭ ئوغلى مىكائىلبەگنىڭ ئوغۇللىرى ئىدى) بىرىنكچىلىك قىلىشتا باشلىغانىدى.

(8) خوراسان-شەھەر نامى. ئافغانستاندا. قەدىمكى زامانداھازىرقى ئىرانىنىڭ شەرقىي قىسمى، ئافغانستاننىڭ غەربىي ۋە غەربىي شىمالىي قىسمى، ئامۇ دەريانىڭ جەنۇبىدىكى رايونلار ئومۇملاشتۇرۇلۇپ خوراسان دەپ ئاتىلاتتى. «خوراسان» پارسچە «خور» (قۇياش ياكى شەرق تەرەپ) دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان.

(9) قۇلتەمش (قۇتالمش-قۇتالمشبەگ)-ئىسرائىل ئارسلان يابغۇنىڭ ئوغلى. تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، قۇلتەمش شەرقىي ئانادولۇنىڭ باش ۋالىسى بولۇپ تۇرغاندا، ئۇنىڭ قۇماندانلىقىدا بەتمش مىڭ ئاتلىق قوشۇن بار ئىدى. ناھىيىتى نۇرغۇن كۆچ توپلىغان قۇلتەمش سەلجۇقلار ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى تېھرانىنى بېسىۋېلىش ئۈچۈن 1064-يىلى سۇلتان بولغىنىغا نەچچە ئايلا بولغان ئالپ ئارسلانغا قارشى ئىسيان كۆتۈردى. ئالپ ئارسلان چاغرىبەگ (مىكائىلبەگنىڭ چوڭ ئوغلى) نىڭ ئوغلى بولۇپ، ئۇ سۇلتان توغرۇلبەگ ئالەمدىن ئۆتۈپ بەتتە ئايدىن كېيىن سەلجۇقلارغا سۇلتان بولغانىدى. ئالپ ئارسلان قۇلتەمشبەگكە مەكتۇپ يوللاپ، ئىسيانىنىڭ دۇلەتكە ناھىيىتى ئېغىر بالايىئاپەتلەرنى كەلتۈرىدىغانلىقىنى تەكتىلەپ، ئۇنى بۇ خەتەرلىك يولدىن قايتىشقا ئۇندىگەن بولسىمۇ، قۇلتەمش ئالپ ئارسلاننىڭ سۆزىگە قولاق سالماي، تېھران بېرىندا بولغان ئۇرۇشتا ئۆلگەن ۋە شۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا قۇلتەمشنىڭ ئوغۇللىرى سۇلايمان شاھ، مەنسۇربەگ ۋە ئىنىسى روسۇل ئالپ ئارسلانغا ئەسىر گە چۈشكەن.

(10) سۇلتان مەسئۇد-سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋىنىڭ ئوغلى.

(10) سۇلتان مەسئۇد-سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋىنىڭ ئوغلى. تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، سۇلتان مەھمۇد مىلادىنىڭ 1030-يىلى 5-ئاينىڭ 26-كۈنى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى (تەخت ۋارىسى) مۇھەممەد بىلەن ئاكىسى مەسئۇد ئوتتۇرىسىدا تەخت تالىشىش كۈرىشى باشلاندى. بۇ كۈرەشتە مەسئۇد غەزنەۋىلەر تەختىنىڭ تەخت ۋارىسى مۇھەممەدنىڭ كۈزىنى كۈر قىلىپ تاشلاپ، مىلادىنىڭ 1030-يىلىدىن 1041-يىلغىچە غەزنەۋىلەرگە-ئاتىسىنىڭ ئورنىغا سۇلتان بولغان. مۇھەممەد بىلەن مەسئۇد ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش ئەينى چاغدا توغرۇلبەگنىڭ خوراسانىنى بېسۋېلىشىغا يول ئېچىپ بەرگەنىدى.

(11) مىكائىل بىننى سەلجۇق (مىكائىلبەگ)-سەلجۇقبەگنىڭ ئوغلى. تارىخىي مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، مىكائىلبەگنىڭ چاغرىبەگ ۋە توغرۇلبەگ ئاتلىق ئوغۇللىرى بولغان. بۇ يەردە «مىكائىل بىننى سەلجۇقنىڭ ئىككى ئوغلى بار ئىدى. بىرى جەئفەربەگ ئەبۇ سۇلتان، يەنە بىرى توغرۇلبەگ ئەبۇ تالىب (جەئفەربەگ ابۇ سۇلتان طوغرۇلبەگ ابۇ تالىب)» دەپ يېزىلغان. بۇ كاتتېنىڭ كۆچۈرۈش جەريانىدىكى سەۋەنلىكىمۇ ياكى ئەينى دەۋردە شۇنداق ئاتالغانمۇ، بۇ تەكشۈرۈپ بېقىشقا تېگىشلىك مەسىلە. بىز يەنىلا قوليازمىنى ئاساس قىلىپ «جەئفەربەگ» بويىچە ئېلىپ تۇردۇق.

(12) جەئفەربەگ ئەبۇ سۇلتان-مىكائىل بىننى سەلجۇق (مىكائىلبەگ)نىڭ ئوغلى، سەلجۇقبەگنىڭ نەۋرىسى. («ئىزاھات (11)گە قارىڭ).

(13) رەي-ئىراندىكى بىر شەھەر. سەلجۇقلار ئىمپېرىيىسىنىڭ مىلادىنىڭ 1040-يىللىرىدىكى پايتەختى. مىلادىنىڭ 1040-يىللىرى ئوغۇزلار خانىي سەلجۇقنىڭ نەۋرىسى توغرۇلبەگ بېتەكچىلىكىدىكى ئوغۇزلار نىشاپۇر، مەرۋى شاھ جاھانىنى ئىگىلەپ تۇرۇپ، كۆچلۈك

سەلجۇقلار ئىمپېرىيىسىنى قۇردى. خوراسان ئاق سۆڭەكلىرىنىڭ ياردىمىگە ئېرىشكەن توغرۇلبەگ مىلادىنىڭ 1040-يىلى تالقاندا بولغان جەڭدە غەزنەسىلەر سۇلتانى مەسئۇدنى تارمار كەلتۈرگەندىن كېيىن، ئىرانغا ئومۇميۈزلۈك ھۇجۇم قىلىپ، رەي شەھرىنى بېسىۋالدى ۋە ئۇنى ئۆزىگە پايتەخت قىلدى.

(14) سەلجۇقلار 11-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئوتتۇرا شەرقتە ئىمپېراتورلۇق قۇرغان تۈرك جەمئىيىتى (كۆپىنچە ئوغۇزلاردىن تەركىب تاپقان بۇ جەمئىيەت ئىچىدە باشقا تۈرك قەبىلىلىرىمۇ بار ئىدى). بۇ جەمئىيەت (سەلجۇقلار ئىمپېرىيىسى) ئوغۇز باش بوغلىرىدىن بولغان سەلجۇقنىڭ نەۋرىلىرى تەرىپىدىن 11-ئەسىردە قۇرۇلۇپ 12-ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ئاخىرلاشقان (مىلادى 1037-يىلىدىن 1157-يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) تۈرك-ئىسلام دۆلىتىنىڭ نامى.

ئوغۇزلار دەندانقان («ئىزاھات (17)» گە قاراڭ) ئۇرۇشىدا سۇلتان مەسئۇدنى تارمار قىلىپ، دۇنياۋى ئەھمىيەتكە ئىگە شانلىق غەلىبىگە ئېرىشكەندىن كېيىن، دۇنيادا، تەخمىنەن 120 يىل ھۆكۈم سۈرگەن ئۇلۇغ سەلجۇقلار ئىمپېرىيىسىنى تەشكىل قىلدى. توغرۇلبەگ بىلەن چاغرىبەگلەر (سەلجۇقبەگنىڭ نەۋرىلىرى) بۇ يېڭى قۇرۇلغان دۆلەتكە چوڭ دادىسى سەلجۇقبەگنىڭ نامىنى قوللىنىپ، «سەلجۇقلار دۆلىتى» دەپ نام قويدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئوغۇزلار سەلجۇقلار دەپ ئاتىلىپ، ئۇلار قۇرغان دۆلەت «سەلجۇقلار دۆلىتى» دەپ ئاتىلىدىغان بولدى.

سەلجۇقلار ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى باشتا نىشاپور بولدى. ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي پايتەخت تېھرانغا كۆچۈرۈلدى.

(15) بۇ دەل مىلادىنىڭ 1037-يىلى-دۆلەت قۇشى سەلجۇقبەگنىڭ نەۋرىلىرى بېشىغا قونغان يىل بولدى. ئۇلۇغ سەلجۇقلار ئىمپېرىيىسىنىڭ قۇياشى شۇ يىلى چىققانىدى.

مىلادىنىڭ 1037-يىلى توغرۇلبەگنىڭ ئاكىسى چاغرىبەگ (سەلجۇقبەگنىڭ نەۋرىسى، مىكائىلبەگنىڭ ئوغلى) خوراسانىنىڭ ئەڭ مەشھۇر، مەدەنىيەتلىك، باي شەھەرلىرىدىن بىرى بولغان مەرۋى شاھ جاھانىنى بېسىۋالدى. شۇ چاغدا «مەلىكۇل-مۇلۇك-پادىشاھلار پادىشاھى» ئۇنۋانىنى ئالغان چاغرىبەگنىڭ نامى مەرۋى شاھ جاھانىنىڭ مەسچىتلىرىدە قۇتبىدا ئوقۇلدى. ئەينى ۋاقىتتا، يەنە ئامۇ دەريانىڭ سەل جەنۇبىغا جايلاشقان بەلخ ئوغۇزلارنىڭ قولىغا ئۆتتى. مىلادىنىڭ 1038-يىلى نىشاپۇر بېسىۋېلىندى. توغرۇلبەگ (سەلجۇقبەگنىڭ نەۋرىسى، مىكائىلبەگنىڭ ئوغلى) «سۇلتان» ئۇنۋانىنى ئالدى. ئۇنىڭ نامى قۇتبىدا ئوقۇلدى. توغرۇلبەگنىڭ سۇلتان ئۇنۋانىنى ئېلىشى دۇنياۋى دۆلەت بولغان غەزنەۋىلەرنىڭ ھالاكىتىدىن دېرەك بېرەتتى.

(16) غەزنەيىن-غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقىنىڭ پايتەختى. بۇ سۇلالە (غەزنەۋىلەر سۇلالىسى) مىلادىنىڭ 997-يىلى سۇلتان مەھمۇد بىننى سۆبۈك تېكىن تەرىپىدىن قۇرۇلۇپ، پايتەخت غەزنە شەھىرىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان. مىلادىنىڭ 1050-يىللىرى سەلجۇقلار تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلغان.

(17) دەندانقان (دەندانقان)-مەرۋى شاھ جاھان بىلەن سىراكس ئارىلىقىدىكى بىر تۈزلەڭلىكنىڭ نامى. قولىيازمىدا «دندالقان»-يېزىلغىنى ئۈچۈن شۇ بويىچە ئېلىندى.

تارىخىي مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، توغرۇلبەگ مىلادىنىڭ 1040-يىلى 5-ئاينىڭ 22-كۈنى مەرۋىدىن چىقىپ ئون ئالتە مىڭ ئاتلىقتىن تەركىب تاپقان ئوغۇز قوشۇنلىرىنى باشلاپ، مەرۋى شاھ جاھاندىن 60 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى دەندانقان مەيدانىغا كەلگەن. شۇ چاغدا ئوغۇزلارنىڭ ئىزىنى قوغلىشىپ كېلىۋاتقان سۇلتان مەسئۇدمۇ ئاتلىق ۋە پىيادە بولۇپ ئەللىك مىڭ كىشىلىك قوشۇن ۋە ئۈچ يۈز

جەڭ پىلدىن تەركىب تاپقان ناھىيىتى زور كۈچ بىلەن دەندالقان مەيدانغا بېتىپ كەلگەنىدى. شۇنداق قىلىپ ئىككى قۇدرەتلىك قوشۇن مەرۋى بىلەن شەرخىل (سىراكس) ئارىلىقىدىكى دەندالقان مەيدانىدا بىر-بىرىگە قارشى سەپ تارتىشتى. مىلادىنىڭ 1040-يىلى 5-ئاينىڭ 23-كۈنى ئوتتۇرا ئەسىر دۇنيا تارىخىدىكى ئەڭ مەشھۇر «قانلىق ئۈرۈشلار نىڭ قاتارىدىن ئورۇن ئالغان دەندالقان ئۈرۈشى» باشلاندى. بىرلەشمە جەڭ باشلانغان چاغدا سۇلتان مەسئۇد قوشۇنى دەسلەپ غەلبىگە ئېرىشتى. لېكىن كەچتە سەلجۇقلار ئۇلارنىڭ بارگاھلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى پاجىئەلىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى. سۇلتان مەسئۇد مىڭ تەسلىكتە ئۈرۈش مەيدانىدىن چېكىنىپ چىقىپ، مارۋارۇت دەرياسىدىن ئۆتۈپ، گور رايونى ئارقىلىق غەزنەينىگە قايتتى.

تارىخىي ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشچە، بۇ قېتىمقى ئۈرۈشتا ناھىيىتى نۇرغۇن قان تۆكۈلگەن بولسىمۇ، سەلجۇقلار دۇنياۋىي شانلىق غەلبىگە ئېرىشتى. غەزنەۋىلەرنىڭ خوراسانىدىكى ھۆكۈمرانلىقىغا خاتىمە بېرىلدى. غەزنەۋىلەر دۆلتىنىڭ شان-شۆھرىتى ۋە قۇدرىتى تۆگىدى.

جەڭ ئاياقلاشقاندىن كېيىن توغرۇلبەگ جەڭ مەيدانىغا تەختتىن ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئۆزىنىڭ خوراسانىڭ ئالىي ھۆكۈمرانى ئىكەنلىكىنى شۇ تەختكە چىقىپ جاكارلىدى.

سۇلتان مەسئۇد دەندالقان ئۈرۈسىدا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ھىندىستانغا چېكىنىپ، شۇ يەردە يېڭىدىن قوشۇن توپلاپ، سەلجۇقلارغا قارشى ئۆچ ئېلىش ئۈرۈشى قىلماقچى بولغانىدى. ئۇ شۇ ئارزۇسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش مەقسىدىدە، ئائىلە-تاۋابائاتلىرىنى ۋە يېتەرلىك ئالتۇن-كۈمۈش قاتارلىق دۇنيا-دەپتىلەرنى ئېلىپ، غەزنىدىن چىقىپ كەتتى. لېكىن، ئۇ ھىندىستانىدىكى سىند ۋادىسىغا يېتىپ كەلگەندە،

ئۇنىڭ مۇھاپىزەتچىلىرى يۈز ئۆرۈپ، سۇلتاننىڭ ئالتۇن-كۈمۈش ۋە باشقا دۇنيا-دەپنىلىرىنى بۇلاپ-تالىدى. سۇلتان مەسئۇدنى تۇتۇپ باغلىدى. قاماقتا ئېلىنغان سۇلتان مەسئۇد 1041-يىلى (دەندالقان ئۇرۇشىدىن يەتتە ئاي كېيىن) ئۆلتۈرۈلدى.

(18) مۇسا بىننى سەلجۇق (مۇسا ئىنانچ يابغۇ)-سەلجۇقبەگنىڭ ئوغلى. مىلادىنىڭ 1028-يىلىدىن 1032-يىلىغىچە ئوغۇز خانلىقىغا يابغۇ بولغان.

(19) مەرۋ (مەرۋى شاھ جاھان)-خوراسانىنىڭ گەينى دەۋرىدىكى ئەڭ مەشھۇر، مەدەنىيەتلىك، باي شەھەرلىرىدىن بىرى.

(20) ھىرات-قەدىمىي شەھەر. ھازىرقى ئافغانىستانىنىڭ غەربىدە. مىلادىدىن بۇرۇنقى 3-ئەسىردىن مىلادى 1-ئەسىرگىچە باكتىرىيە سۇلالىسىنىڭ پايتەختى بولغان. مىلادىدىن بۇرۇنقى 4-ئەسىردە ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن تەرىپىدىن ئىستىلا قىلىنغان. مىلادى 7-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئەرەب خەلىپىلىكى تەرىپىدىن ئىستىلا قىلىنغان. شۇنىڭدىن كېيىن ئاسىيا قىتئەسىدە مۇھىم ئىسلام مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بىرى بولۇپ قالغان.

(21) ئەمىر يەئقۇت (ياقۇتبەگ)-چاغرىبەگنىڭ ئوغلى. چاغرىبەگ دەۋرىدە شەرقىي ئانا دولۇنىڭ باش ۋالىيسى ئىدى. چاغرىبەگ ۋاپاتىدىن كېيىن ئەزەربەيجانغا باش ۋالىي بولغان.

(22) ئالپ ئارسلان (سۇلتان مەھمۇد ئالپ ئارسلان)-چاغرىبەگنىڭ ئوغلى. ئۇ سۇلتان توغرۇلبەگ ئالەمدىن ئۆتۈپ يەتتە ئايدىن كېيىن (مىلادىنىڭ 1063-يىلىدىن 1072-يىلىغىچە) سەلجۇقلارغا سۇلتان بولغان.

ئالپ ئارسلان سۇلتان بولۇپ ئۇزۇن ئۆتمەي، ئىچكى جەھەتتە خەتەرلىك بىر ئەھۋالغا دۇچ كەلدى. يەنى ئۇنىڭ مەرھۇم تاغىسى ئىسرائىل ئارسلان يابغۇ (مىلادىنىڭ 1025-يىلى ھىندىستاندىكى

كالانجر قورغىندا ئۆلگەن)نىڭ ئوغلى قۇلتەمشبەگ ئالپ ئارسلانغا قارشى ناھىيىتى نۇرغۇن كۈچ بىلەن ئىسيان كۆتۈرگەنىدى. ئالپ ئارسلان قۇلتەمشبەگنىڭ ئىسيانىنى باستۇرغاندىن كېيىن، داۋاملىق ئىلگىرىلەپ گوروجستاننى ئىشغال قىلدى. (بۇ چاغدا ئۇكىسى ياقۇتبەگ بېقىندىن ماسلىشىپ ئەرمەنستاننىڭ ۋان كۆلى بويىدىكى مۇھىم شەھەرلەرنى ئىشغال قىلغانىدى). بۇنىڭ بىلەن جەنۇبى كاۋكاز سەلجۇقلار ئىمپېرىيىسىنىڭ تېررىتورىيىسىگە قوشۇۋېلىنىدى.

ئالپ ئارسلان مىلادىنىڭ 1065-يىلى ئوتتۇرا ئاسىياغا كېلىپ، غەربىي قاراخانىلار بىلەن قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتىنى ئورنىتىشقا ئاساس سالدى. (كېيىن غەربىي قاراخانىلارنىڭ خاقانى شەمسۇل-مۇلك ئالپ ئارسلاننىڭ قىزى ئايشە خاتۇنغا ئۆيلەنگەن. شەمسۇل-مۇلكنىڭ ھەمشىرىسى تۇركان خاتۇن ئالپ ئارسلاننىڭ ئوغلى سۇلتان مەلىك شاھقا ياتلىق بولغان). مىلادىنىڭ 1067-يىلى خارەزمنى بېسۋالدى. قىسقا بىر مۇددەت ئىچىدە (مىلادىنىڭ 1064-يىلىدىن 1070-يىلغىچە) ئەرەب پاتمە سۇلالىسىنىڭ قولىدىن مەككە بىلەن مەدىنەنىڭ ئىگىدارچىلىق ھوقۇقىنى تارتىۋالدى. سۇرىيە بويىغا ئۇرۇلدى. ئالپ ئارسلان مىلادىنىڭ 1071-يىلى مالازگىرد ئۇرۇشى (بۇ ئۇرۇش دېگىز يۈزىدىن 1500 مېتىر ئېگىزلىكتىكى ۋان كۆلىنىڭ شىمالىدىن 45 كىلومېتىر يىراقلىقتا جايلاشقان مالازگىرد قورغىنىنىڭ يېنىدا بولغىنى ئۈچۈن، شۇ قورغان نامىدا «مالازگىرد ئۇرۇشى» دېگەن نام بىلەن دۇنيا تارىخىغا كىرگەن)دا شەرقىي رۇما ئۇستىدىن غەلبە قىلغاندىن كېيىن، سەلجۇقلار ئىمپېرىيىسىنىڭ تېررىتورىيىسى كېڭەيىپ، ناھىيىتى يىراقلارغا سوزۇلدى.

(23) مىلادىنىڭ 1040-يىلى ئوغۇزلار «دەندانقان ئۇرۇشى» («ئىزاھات(17)گە قارالسۇن) دا دۇنياۋىي غەلبىگە ئېرىشكەندىن كېيىن، تەخمىنەن 120 يىل (مىلادىنىڭ 1040-يىلىدىن 1157-يىلغىچە)

هۆكۈم سۈرگەن سەلجۇقلار ئىمپېرىيىسىنى تەشكىل قىلىپ، يېڭى قۇرۇلغان بۇ ئىمپېرىيىگە سەلجۇقبەگنىك نەۋرىسى سۇلتان مەھمۇد توغرۇلبەگنى سۇلتان قىلدى.

تارىخىي مەنبەلەردە خاتىرىلىنىشچە، ئەسلىدە توغرۇلبەگنىك ئاكىسى چاغرىبەگ تولىمۇ ئادىل، جەسۇر ۋە غەيرەتلىك، ناھىيىتى سەممى كىشى بولسىمۇ، لېكىن سۇلتان توغرۇلبەگ سىياسىي-دىپلوماتىيىگە ئۇستا، ئۇرۇش تەجرىبىسىگە باي، تەدبىرلىك بولۇپ، ئۇنىك ھەر جەھەتتىكى قابىلىيىتى ئاكىسى چاغرىبەگدىن يۇقىرى بولغاچقا، ئوغۇزلار ئۇنى سەلجۇقلار ئىمپېرىيىسىنىك تەختىگە ئولتۇرغۇزغانىدى.

سۇلتان توغرۇلبەگ يېڭى قۇرۇلغان سەلجۇقلار ئىمپېرىيىسىنىك ئاساسىنى مۇستەھكەملەش ۋە ئۇنىك تېررىتورىيىسىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن جىددى تەدبىرلەرنى قوللاندى.

مىلادىنىك 1055-يىلى سۇلتان توغرۇلبەگ ئەرەب ئابباسىلار خەلىپىلىكىنىك پايتەختى- باغدادتا يۇرۇش قىلدى. (مەزكۇر نەسەبنامىدا توغرۇلبەگنى باغداتتا ئەمرۇل-مۇئمىنىن قايىم باھرۇللا «ئىزاھات(19)غا قاراڭ تەكلىپ بىلەن ئەكەلدۇرگەنلىكى بايان قىلىنغان). باغدات ئەينى چاغدا ئابباسىلار خەلىپىلىكىنىك پايتەختى بولسىمۇ، يەنىلا پارسلار تەرىپىدىن قۇرۇلغان بۇۋەيھىلەر سۇلالىسى (مىلادىنىك 932-يىلىدىن 1055-يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ھۆكۈم سۈرەتتى.

بۇۋەيھىلەر سۇلالىسىنى شىئە مەزھىبىدىكى ئېلى بىننىي بۇۋەيھى قۇرغان. مىلادىنىك 932-يىلى قۇرۇلغان بۇ سۇلالىنىك تېررىيورىيىسىگە غەربىي ئىران ۋە ئىراق كىرەتتى. ئېلى ئىبنى بۇۋەيھىگە ئابباسىلار خەلىپىسى قاھىر «ئەمرول-ئۇمەرا» (پادىشاھلارنىك پادىشاھى) ئۇنۋانىنى بەرگەن.

تارىخىي مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، ئابباسىلار خەلىپىسى قايىم

توغرۇلبەگنىڭ باغداتقا كېلىۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، ئۇنىڭغا قارشى تۇرۇشنى مۇۋاپىق كۆرمەي، باغداتتا قۇتبدا توغرۇلبەگنىڭ نامىنى ئوقۇشنى ئەمر قىلغان. بۇنىڭ بىلەن خەلىپە قايىم ھاكىمىيەتتىن ۋاز كېچىپ، دىنىي داھىي بولۇشقا مەجبۇر بولدى. سۇلتان توغرۇلبەگ باغداتقا كىرىش بىلەن بۇۋەھىلەر سۇلالىسى يوق قىلىندى. ئەرەب ئابباسىلار خەلىپىلىكى قورچاق ھالغا چۈشۈپ قالدى.

(24) باغدات-ھازىرقى ئىراقنىڭ پايتەختى. ئەينى دەۋردە ئەرەب ئابباسىلار خەلىپىلىكىنىڭ پايتەختى بولغان.

(25) كۆھىستان (قەھىستان)-تاغلىق يەر دېگەن مەنىدە، غەربتە دەشتى كەبىر، جەنۇبتا دەشتى لوت، شەرقتە نا ئۇمىد ۋە شىمالدا كىچىك بىر چۆللۈك ئارقىلىق خوراسانغا تۇتىشىدىغان، ئىرانغا قاراشلىق تاغلىق رايونىنىڭ جۇغراپىيىلىك نامى.

(26) بىساسىر (ئارسلان بىساسىر)-خەلىپە قايىمنىڭ ھەربىي يولباشچىلىرىدىن بىرى. ئۇ توغرۇلبەگ باغداتقا كىرگەندە قاماقتا ئىدى. چۈنكى ئۇ سۈننىي مەزھىبىگە قارشى ھەرىكەتنىڭ باشلىقى، يەنى مىسىردىكى پاتىمىلەر سۇلالىسى (بۇ سۇلالە مىلادىنىڭ 909-يىلىدىن 1171-يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن بولۇپ، ئىسلام دىنىدىكى شىئە مەزھىبىدىكىلەرنىڭ شىمالىي ئافرىقا <تۇنىس>دا قۇرغان دۆلىتى ئىدى. پاتىمە خەلىپىلىكىنى قۇرغانلار مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ قىزى پاتىمىنىڭ (ئەلنىڭ رەپىقىسى) ئەۋلادلىرى بولغاچقا، بۇ دۆلەتكە پاتىمە خەلىپىلىكى دەپ نام بېرىلگەن. پاتىمە خەلىپىلىكى مىلادىنىڭ 965-يىلىرى كۈچىيىپ سۈرىيە، پەلەستىن قاتارلىق جايلارغىچە كېڭەيگەن. مىلادىنىڭ 973-يىلى پاتىمە خەلىپىلىكىنىڭ پايتەختى تۇنىستىن مىسىردىكى قاھىرەگە كۆچۈرۈلگەن. مىلادىنىڭ 1171-يىلى سالاھىددىن ئەييۇبى تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلغان)نىڭ تەرەپدارى ئىدى. توغرۇلبەگ باغداتتىن قايتقاندىن كېيىن (توغرۇلبەگ 1055-يىلىنىڭ

كۆز ئايلىرىدا باغداتتىن چىقىپ غەربكە قاراپ يۈرۈش قىلىپ مۇسۇل، دىيار بەكرى قاتارلىق رايونلارنى ئىشغال قىلغان) ئارسلان بىساسىر قاماقتىن قېچىپ چىقىپ، ئۆز ئەترايىغا شىئەلەردىن كۆچ توپلىغان ھەمدا باغداتقا بېسىپ كىرىپ، خەلىپە قايىمغا قارشى ئىسيان كۆتۈرگەن.

(27) ئەبۇ نەسىر (مۇھەممەد ئىبنى ناسىر)-غەربى ئىلەكخان ناسىرنىڭ ئوغلى. مىلادىنىڭ 1040-يىلىدىن 1052-يىلغىچە غەربى قاراخانىلارغا خان بولغان. ئۇ 1037-يىلى ئۆز كەنتىنى بېسۇالغاندىن كېيىن، دەسلەپ ئۆزىنى «ئىلەكخان» دەپ ئاتىغان. مىلادىنىڭ 1040-يىللىرىغا كەلگەندە مۇستەقىللىق جاكارلاپ، ئۆزىنى «تابغاچ بۇغراخان» دەپ ئاتىغان.

(28) تارىخىي مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، ئارسلان بىساسىر خەلىپە قايىمغا قارشى ئىسيانىدا («ئىزاھات (27)» گە قارالسۇن)، خەلىپە قايىم ئۇستىدىن غەلىبە قىلغان. خەلىپە قايىم باغدات يېنىدىكى بىر جايغا قامالغان. غالىپ كەلگەن بىساسىر قۇتىبىدىن خەلىپە قايىم ۋەزىرى توغرۇلبەگنىڭ نامىنى چىقىرىپ تاشلاپ، شىئەلەرنىڭ تايانچى پاتمىنىڭ نامىنى قۇتىبدا قايتىدىن ئوقۇغان. (قۇتبى ئوقۇش-تەخت ۋارسلىرىنى تەيىنلەشتە يالغىز ئەمەلدىن قالدۇرۇش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈپ، جامائەت سورۇنى بولغان مەسچىت-مەيدانغا جامائەت ئالدىدا ئوقۇلىدىغان بىر خىل جاكار نامە). بۇ ۋەقەدىن خەۋەر تاپقان توغرۇلبەگ باغداتقا كېلىپ (توغرۇلبەگنىڭ كېلىۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تاپقان ئارسلان بىساسىر باغداتتىن قېچىپ كەتكەن)، ئالدى بىلەن خەلىپە قايىمنى قاماقتىن قۇتۇلدۇرۇپ، ئاندىن مەملىكەتنىڭ ئىسيانچى بۇرۇنقى قائىدە-تۈزۈملىرىنى ئۆز ھالىغا كەلتۈرگەن.

(29) تارىخىي ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشىچە، توغرۇلبەگ باغداتقا ئىككىنچى قېتىم كەلگىنىدە، خەلىپە قايىمنىڭ قىزى (بۇ يەردە

سىڭلىسى دەپ بايان قىلىنغان؟) سىيد خاتۇنغا ئۆيلەنمەكچى بولغان. بىراق بۇ ئىشتىن خەلىپە قايىم ناھايىتى ئەندىشە قىلىدۇ. چۈنكى خەلىپە: «ئەگەر سىيد خاتۇن توغرۇلبەككە ياتلىق بولۇپ، ئۇنىڭدىن ئوغۇل تۇغۇلۇپ قالسا، ئابباسىلار خەلىپىلىكىنىڭ تەختكە ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقى سەلجۇقلارغا ئۆتۈپ كېتىدۇ» دەپ ئويلىغاندى.

بەزى مەنبەلەردە سۇلتان توغرۇلبەكنىڭ ئۆيلىنىشى ھەمدە ۋاپاتى توغرىسىدا: سۇلتان توغرۇلبەگنىڭ مىلادىنىڭ 1063-يىلى 68 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەنلىكى، ئۇنىڭ تېھرانىدا دەپنە قىلىنغانلىقى؛ سۇلتان توغرۇلبەگ ۋاپات بولۇشتىن تۆت ئاي بۇرۇن خەلىپىنىڭ قىزى سىيد خاتۇنغا ئۆيلەنگەنلىكى خاتىرىلەنگەن بولسا، يەزىلىرىدە: سۇلتان توغرۇلبەگنىڭ باغداتتىن تېھرانغا كېتىۋاتقاندا يولدا ۋاپات بولغانلىقى خاتىرىلەنگەن. ئەمما مەزكۇر تەزكىرىدە: سۇلتان توغرۇلبەگنىڭ خەلىپىنىڭ سىڭلىسى (مەزكۇر قولىيازمىدا سىڭلىسى دەپ يېزىلغان؟) سىيد خاتۇنغا ئۆيلىنىش ئۈچۈن تەبرىز (قەدىمىي شەھەر. ھازىرقى ئىرانىنىڭ غەربىي شىمالىدا) دىن رەي («ئىزاھات(13)» كە قاراڭ) گە كەلگەندە كېسەللىك سەۋەبىدىن بىلەن ئالەمدىن ئۆتكەنلىكى بايان قىلىنغان.

ئومۇمەن، سۇلتان توغرۇلبەگنىڭ ۋاقتىدا سەلجۇقلار ئىمپېرىيىسىنىڭ تېررىتورىيىسى ئۆزلۈكسىز كېڭىيىپ، ئۇنىڭ تەۋەلىكىگە بۈگۈنكى ئىران، ئىراق، ئەزەربەيجان، ئەرمەنىستان، ئافغانىستان، تۈركمەنىستان، قارا قالپاقستان، قىزىل قۇم چۆلى قاتارلىقلار كىرگەن بولۇپ، يەر مەيدانى ئۇچ مىليون ئالتە يۈز مىڭ كۋادرات كىلومېتر كېلەتتى.

(30) مىلادىنىڭ 1060-يىلى سۇلتان توغرۇلبەگنىڭ ئاكىسى چاغرىبەگ سىراكتا يەتمىش يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇ مەرۋىگە دەپنە قىلىندى. چاغرىبەگنىڭ سەككىز ئوغلى، تۆت قىزى بار ئىدى. چاغرىبەگ ۋاپاتىدىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغۇللىرىدىن ئالىپ ئارسلان

(سۇلتان مەھمۇد ئالپ ئارسلان) خوراسانغا، قارا ئارسلان كاۋۇرتبەگ كىرمانغا، ياقۇتبەگ ئەزەربەيجانغا باش ۋالىيلىققا تەيىنلەنگەن. (« ئىزاھات (23) » كە قارالسۇن).

(31) نىزامۇل-مۇلك-سەلجۇقلار سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئاتاقلىق دۆلەر ئىشلىرى ئەربابى. ئۇ ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ ئالپ ئارسلان ۋە مەلىك شاھلارغا ئوتتۇز يىلغا يېقىن (مىلادى 1063-يىلىدىن 1092-يىلىغىچە) باش ۋەزىر بولغان. سەلجۇقلار سۇلالىسىنىڭ مەمۇرى باشقۇرۇشى كۆپ ھاللاردا نىزامۇل-مۇلكنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن تەرتىپكە سېلىنىپ ئورۇنلاشتۇرۇلغان. بولۇپمۇ مەلىك شاھ دەۋرىدە، مەلىك شاھنىڭ سەلجۇقلار ئىمپېرىيىسىنى ئۇنۇملۇك ئىدارە قىلىشدا، ئىسلام-پەننىڭ گۈللەپ ياشنىشىدا ناھايىتى مۇھىم رول ئويناغان. ئۇ پارس تىلىدا « سىياسەتنامە » ناملىق ئۆلمەس بىر ئەسەر يازغان. شۇ چاغلاردا سەلجۇقلار ئىمپېرىيىسى ئەڭ قۇدرەتلىك، ئەڭ سەلتەنەتلىك، ئەڭ ئاۋات، ئەڭ باي ئەڭ مەدەنىيەتلىك بىر باسقۇچقا يەتكەنىدى. ھەتتا نىزامۇل-مۇلك نامى بىلەن باغدات، ئىسپاھان، نىشاپۇر، ھىرات، مەرۋى. بەلخ قاتارلىق شەھەرلەردە « نىزامىيە مەدرىسلىرى » دەپ ئاتىلىدىغان ئالىي مەكتەپلەر قۇرۇلغان.

(32) ئەزمايوس- شەرقى رۇما ئىمپېراتورى. سەلجۇقلار ئىمپېرىيىسىگە ئالپ ئارسلان ئىمپېراتور بولغان چاغدا (مىلادى 1063-يىلىدىن 1072-يىلىغىچە)، ھازىرقى ئەرمەنىستانىدىكى ۋان كۆلىنىڭ شىمالىدىكى مالازگىرد دالىسىدا (1071-يىلى 26-ئاۋغۇست) شەرقى رۇما ئىمپېراتورى دىككىنىس (قولىيازمىدا <رۇم پادىشاھى ئەزمايوس> دەپ خاتىرىلەنگەن، شۇ بويىچە ئېلىنىدى؟) رۇما باشچىلىقىدىكى ناھايىتى كۈچلۈك رۇما قوشۇنلىرىنى تار-مار كەلتۈرۈپ، ئىمپېراتور دىككىنىس رۇمانى تىرىك تۇتۇۋالغان. شۇنىڭدىن باشلاپ

رؤما ئىمپېرىيىسى سەلجۇقلار ئىمپېرىيىسىگە قارام دۆلەتكە ئايلىنىپ قالغان ھەمدە ھەر يىلى سەلجۇقلارغا نۇرغۇن مىقداردا ئالتۇن-كۈمۈش يوللاپ، ئولپان تاپشۇرۇشقا مەجبۇر بولغان.

شۇ قېتىمقى «مالازگىرد ئۇرۇشى» تارىخىي خاتىرىلەردە ئازسانلىق جەڭگىۋار قوشۇننىڭ تالانتلىق قوماندانلىقىدا باشچىلىقىدا، تەكەببۇر قوماندان باشچىلىكىدىكى كۆپ سانلىق قوشۇن ئۇستىدىن غالىپ كېلىدىغانلىقىنىڭ جانلىق مىسالى سۈپىتىدىمۇ بايان قىلىنىدۇ.

(33) رۇم-1> ھازىرقى تۈركىيىنىڭ قەدىمكى نامى؛ 2> ئەسلىدە مىلادىدىن بۇرۇنقى 753-يىلى تەختكە چىققان رىم ئىمپېراتۇرلىقىنىڭ تۇنجى ئىمپېراتورى رۇمۇلۇس تەرىپىدىن بىنا قىلىنغان ۋە شۇنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان بىر شەھەر بولۇپ، كېيىنچە پۈتۈن رىم (رۇما) ئىمپېراتورلىقىنىڭ دۆلەت نامى بولۇپ قالغانىدى. رۇما ئىمپېراتۇرلىقى پارچىلانغاندىن كېيىن، بەزىدە ئۇنىڭ غەربى تەرىپى، بەزىدە شەرقى تەرىپىنىڭ نامى بولۇپ قالدى. بۇلۇپمۇ مىلادىدىن بۇرۇنقى 389-يىلى فەرەڭلەر (ياۋروپالىقلار) ئۇنىڭ غەربى قىسمىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، «رۇم» سۆزى ئاساسەن ئۇنىڭ شەرقى، يەنى ئاسىيا قىسمىنىڭ نامى بولۇپ قالدى. بۇ يەردە شەرقى رۇم كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

(34) ماۋەرائۇننەھر-ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئامۇ دەرياسى بىلەن سىر دەرياسىنىڭ ئارىلىقىدىكى جايلارنى كۆرسىتىدىغان جۇغراپىيىلىك ئاتالغۇ.

(35) يۈسۈف بۇرزەمى- غەربى قاراخانىلارنىڭ بېگى. تارىخىي مەنبەلەردە خاتىرىلىنىشىچە، ئالپ ئارسلان مالازگىرد ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئىككى يۈزمىڭ كىشىلىك زور قوشۇننى باشلاپ (قوليازمىدا ئىككى مىڭ دېيىلگەن) ئالغا ئىلگىرىلەپ، ئامۇ دەريادىن ئۆتكەندە، دەريا بويىدا غەربى قاراخانىلارنىڭ بېگى يۈسۈف (يۈسۈف بۇرزەمى)نىڭ

قارشىلىقىغا ئۆچرىغان. ئۇرۇشتا يۇسۇفبەگ مەغلۇب بولۇپ ئەسىرگە چۈشكەن. ئالپ ئارسلان ئەسىرگە چۈشكەن يۇسۇفبەگنى سوراق قىلىۋاتقاندا، يۇسۇفبەگ يېنىدا يوشۇرۇۋالغان پىچاقنى چىقىرىپ، ئالپ ئارسلاننىڭ قارنىنى يېرىۋەتكەن. ئالپ ئارسلان ئۇزۇن ئۆتمەي ئۆلگەن. جەسىتى مەرۋىگە دەپنى قىلىنغان.

(36) سۇلتان مەلىك شاھ -سۇلتان ئالپ ئارسلان («ئىزاھات(23)» كە قارالسۇن)نىڭ ئوغلى. سەلجۇقلار ئىمپېرىيەسىنىڭ ئالپ ئارسلاندىن كېيىنكى سۇلتانى. ئۇ مىلادىنىڭ 1072-يىلى 17 يېشىدا سەلجۇقلار ئىمپېرىيەسىنىڭ تەختىگە ئولتۇرغان. ئۇ تەختكە ئولتۇرۇپ ئىككى يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە سۇرىيە، پەلەستىن، شام شىرىپ قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلدى. شام شىرىپ ئىشغال قىلىنغاندىن كېيىن، پاتمە خەلىپىلىكىنىڭ نامى قۇتبىدىن چىقىرىلىپ، قۇتبىدا ئابباسىلار خەلىپىسى بىلەن سۇلتان مەلىك شاھنىڭ نامى ئوقۇلىدىغان بولدى. مىلادىنىڭ 1078-يىلى شەرقى رۇما ئىمپېرىيەسىگە قاراشلىق كاۋكازىيەنى پۈتۈنلەي سەلجۇقلار ئىمپېرىيەسى تەرىپىدىن ئىشغال قىلىندى. سۇلتان مەلىك شاھ ئىمپېراتورلۇق تەختىدە ئولتۇرغان 20 يىل ئىچىدە (مىلادى 1072-يىلىدىن 1092-يىلغىچە) سەلجۇقلار ئىمپېرىيەسى ئەڭ سەلتەنەتلىك باسقۇچقا يەتكەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ تېررىتورىيەسى كېڭىيىپ ئون بەش مىليون كۋادرات كىلومېتر غا يەتكەن. شۇ چاغلاردا ئۇلارنىڭ تېررىتورىيەسى ئىچىگە ئىران، ئافغانستان، شىمالى ھىندىستان، ماۋەرائۇننەھر، جەنۇبى كاۋكاز، داغستان، ئانا دولۇ (كىچىك ئاسىيا)، ئىراق، سۇرىيە، پەلەستىن، ئەرەبستان يېرىم ئارىلى قاتارلىقلار كىرگەن.

سۇلتان مەلىك شاھ مىلادىنىڭ 1055-يىلى توغۇلۇپ 1092-يىلى 37 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن. جەسىتى ئىسپاھانغا دەپنە قىلىنغان.

(37) ئەنتاكىيە -قەدىمىي شەھەر. ھازىرقى تۈركىيىنىڭ

شەرقي جەنۇبىغا جايلاشقان.

(38) شام-سۇرىيەدىكى قەدىمي بىر شەھەرنىڭ نامى (ھازىرقى دەمەشق).

(39) ھەلەب (ھەلەف)-سۇرىيەنىڭ غەربىي شىمالىدا دېگۈز بويىدىكى بىر قەدىمي شەھەرنىڭ نامى.

(40) خارەزم-ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى دۆلەت. ئامۇ دەريانىڭ تۆۋەنكى ئېقىمىدىكى ناھىيىتى مۇنبەت تېررىتورىيىگە جايلاشقان. خارەزم ئەسلى شىمالى خارەزم ۋە جەنۇبى جارەزمدىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا بۆلۈنەتتى. ئۆرگەنچ-شىمالى خارەزمنىڭ قىيات-جەنۇبى خارەزمنىڭ پايتەختى ئىدى. 10-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى شىمالى خارەزمنىڭ خانى مۇھەممەد تەرىپىدىن بىرلىككە كەلتۈرۈلدى. 11-ئەسىرگ كەلگەندە (11-ئەسىردىن 13-ئەسىرگىچە) سەلجۇقلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ياشىدى. 13-ئەسىرنىڭ 20-يىللىرى چىڭگىزخان ئىستىلاسىغا ئۇچرىدى. 1388-يىلى تۆمۈرلەڭ بېسۋالدى. كېيىن ئۆزبېك خانلىرىغا قارىدى. 16-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىدا پايتەختىنى خىۋىگە كۆچۈردى. 1873-يىلى چارروسسىيە ئۆزىگە قوشۇۋالدى.

(41) مەرۋ (مەرۋى شاھ جاھان)-خوراسانىنىڭ ئەينى دەۋرىدىكى ئەڭ مەشھۇر، مەدەنىيەتلىك، باي شەھەرلىرىدىن بىرى.

(42) تارىخىي مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، سۇلتان مەلىك شاھ تەختكە چىقىش بىلەنلا، ھەربىي قوشۇنغا مائاش تارقىتىش. تۇرۇمنى يولغا قويغان. بۇنداق مائاش ئۇچۇن ھەر يىلغا 700 مىڭ ئالتۇن دىنار كېتىدىكەن. شۇ چاغلاردا مەلىك شاھنىڭ لەشكىرى كۆچى زور دەرىجىدە ئاشقان بولۇپ، زۇرۇر تېپىلىپ قالسا، مىليون كىشىلىك قوشۇننى سەپەرۋەر قىلالايدىغان ھالغا كەلگەن.

(43) ئەرەب- ھازىرقى سەئۇدى ئەرەبىستانى، سۇرىيە،

ئىراق، مىسىر ۋە ئافرىقىدىكى «ئەرەب مەغرۇبى» قاتارلىق جايلارنىڭ ئومۇمى جۇغراپىيىلىك نامى ۋە بۇ جايلاردا ياشىغۇچى ئەرەب تىلىدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەرنىڭ ئومۇمى ئېتنىك نامى.

(44) قاۋەرد (قارا ئارسلان كاۋۇرتبەگ)-مەلىك شاھنىڭ تاغىسى. ئۇ مىلادىنىڭ 1041-يىلىدىن 1073-يىلىغىچە كىرمانغا باش ۋالى بولغان. مەلىك شاھ تەختكە ئولتۇرۇشى بىلەن، تەخت تارتىۋېلىش مەقسىدىدە مەلىك شاھقا قارشى ئىسيان كۆتۈرگەن. ئەمما ئىسيانى سۇلتان مەلىك شاھ تەرىپىدىن باستۇرۇلۇپ، ئۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا ئۆلگەن.

(45) ئەھمەدخان-غەربى قاراخانىلارنىڭ خانى (1081-1095) .مىلادىنىڭ 1089-يىلى سۇلتان مەلىك شاھ ماۋەرائۇننەھرنىگە بېسىپ كىرىپ بۇخارا، سەمەرقەند قاتارلىق شەھەرلەرنى بېسىۋالغاندا، ئۇ شەھەرلەرگە سەلجۇق بەگلىرىنى ھاكىم قىلىپ تەيىنلىگەن. غەربى قاراخانىلارنىڭ پايتەختى سەمەرقەندنى بېسىۋالغاندا ئەھمەد خاننى (ئەھمەدخان1)ئەسىر ئالغان ۋە ئۇنى سەلجۇقلارنىڭ پايتەختى ئىسپاھانغا ئەۋەتىۋەتكەن.

ئەھمەدخان مىلادىنىڭ 1090-يىلى ئىسپاھاندىن سەمەرقەندكە قايتىپ كېلىپ يەنە خانلىق تەختىدىن ئورۇن ئالغان چۈنكى مەلىك شاھ ئالدىدا ناھىيىتى يۇقىرى ھۆرمەت ۋە ئابرويغا ئىگە بولغان تۈركان خاتۇننىڭ ئارىغا چۈشۈشى بىلەن، سۇلتان مەلىك شاھ ئەھمەدخانغا ئىلتىپات قىلىپ، ئۇنىڭ غەربى قاراخانىلارغا داۋاملىق ھۆكۈمران بولۇشىغا قوشۇلغان.

ئەھمەدخان مىلادىنىڭ 1090-يىلى ئىسپاھاندىن سەمەرقەندكە قايتىپ كېلىپ بەش يىلدىن كېيىن (مىلادىنىڭ 1095-يىلى)، مەھكىمە شەرئىنىڭ ھۆكۈمى بىلەن ئۆلتۈرۈلگەن.

(46) تۈركان خاتۇن- غەربى قاراخانىلارنىڭ خانى ئىبراھىم

بۆره تېكىننىڭ قىزى. مىلادىنىڭ 1085-يىللىرى مەلىك شاھقا ياتلىق بولغان (سۇلتان مەلىك شاھ ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ غەربى قاراخانى بىكە (مەلىكە) لىرىدىن تۇركان خاتۇنغا؛ شەمسۇل-مۇلكنىڭ تاغىسى شاھزادە ئەيسانىڭ قىزى ھىلالىيە گە ئۆيلەنگەن). سۇلتان مەلىك شاھنىڭ تەخت ۋارىسى بولغان مەھمۇد تۇركان خاتۇندىن تۇغۇلغان.

(47) تامغاچ خان (ئىبراھىم بۆره تېكىن)-غەربى قاراخانىلارنىڭ خانى (1052-1068). سۇلتان مەلىك شاھنىڭ خانىشى-تۇركان خاتۇننىڭ ئاتىسى.

(48) بەزى تارىخى مەنبەلەردە سۇلتان مەلىك شاھنىڭ غەربى قاراخانى بىكەلىرىدىن تۇركان خاتۇن ۋە ھىلالىيە گە ئۆيلەنگەنلىكى قەيت قىلىنىدۇ.

(49) بەركىيارۇق (سۇلتان رۇكنىددىن بەركىيارۇق)-سۇلتان مەلىك شاھنىڭ ئوغلى. ئۇ مىلادىنىڭ 1093-يىلىدىن 1104-يىلىغىچە سەلجۇقلار ئىمپېرىيىسىنىڭ تەختىدە ئولتۇرغان.

(50) مەھمۇد (سۇلتان مەھمۇد)-سۇلتان مەلىك شاھنىڭ تەخت ۋارىسى (غەربى قاراخانى بىكەسى تۇركان خاتۇندىن تۇغۇلغان). ئۇ ئەمدىلا بەش يېرىم ياشقا كىرگەندە تەختكە چىقىرىلىپ، ئىككى ئايدىن كېيىن بەركىيارۇق (« ئىزاھات(50) » كە قارالسۇن) تەرىپىدىن تەختتىن چۈشۈرۈلگەن.

(51) تاجىل-مۇلك-تۇركان خاتۇننىڭ ئاتىسى تامغاچ خاننىڭ (غەربى قاراخانىلارنىڭ خانى ئىبراھىم بۆره تېكىننىڭ) ۋەزىرى.

(52) مەھسىلىك خاتۇن- سۇلتان مەلىك شاھنىڭ قىزى. ئۇ ئابباسىلار خەلىپىسى مۇقتەدى (مىلادىنىڭ 1075-يىلىدىن 1094-يىلىغىچە خەلىپە بولغان) غا ياتلىق قىلىنغان.

(53) سۇلتان مەھمۇد (سۇلتان مەھمۇد تاپار)-سۇلتان مەلىك شاھنىڭ ئوغلى. ئۇ سەلجۇقلار ئىمپېرىيىسىنىڭ سۇلتانى مەلىك شاھ

شاه 11 (بىر ئايلا سۇلتان بولغان)نى تەختتىن چۈشۈرۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا (ميلادىنىڭ 1105-يىلىدىن 1118-يىلغىچە) تەختتە ئولتۇرغان.

(54) سۇلتان سەنجەر (سۇلتان مۇئىزىددىن سەنجەر)-سۇلتان مەلىك شاھنىڭ ئوغلى. ئۇ سەلجۇقلار ئىمپېرىيەسىنىڭ سۇلتانى مەھمۇد تاپارنىڭ (سۇلتان مەھمۇد11)ئورنىغا ميلادىنىڭ 1118-يىلىدىن 1157-يىلغىچە)-سەلجۇقلار ئىمپېرىيەسىنىڭ تەختىگە ئولتۇرغان.

(55) بەھرام شاھ (سۇلتان بەھرام شاھ)-ميلادى 1117-يىلىدىن 1152-يىلغىچە غەزنەۋىلەرگە سۇلتان بولغان. ئەمەلىيەتتە، كېيىنكى ۋاقىتلاردا بەھرام شاھ سۇلتانلىقىدىكى غەزنەۋىلەر سەلجۇقلارغا باج (ئولپان) تاپشۇرۇدىغان قارام ھالەتتە ئىدى.

(56) تارىخى ماتېرىياللاردا بايان قىلىنىشچە، سۇلتان سەنجەر ميلادىنىڭ 1153-يىلىدىن 1157-يىلغىچە ئوغۇزلار قوزغىلىڭىنى باستۇرۇش ئۈچۈن ئۇلارغا قارشى ئۇرۇش قىلغان. ئۇ ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ، ئۇنىڭ ئەسكىرى تارمار قىلىنىپ، ئۆزى ئەسىر چۈشكەن. ئۇ 1157-يىلى ئۆلگەن. ئۇنىڭ ئۆلۈمىدىن

پايدىلىنىپ، باشقىلارنىڭ ياردىمى بىلەن ئەسىرلىكتىن قېچىپ قۇتۇلدۇ ھەمدە مەرۇسكە كېلىپ، شەھەرنىڭ ۋەيران قىلىنغانلىقى ۋە چۆلدەرەپ كەتكەنلىكىنى كۆرگەندىن كېيىن، بۇ ئەھۋالغا چىدىماي، خاپىچىلىقتا يۇرىكى يېرىلىپ ئۆلدۇ.

(57) سۇلتان مەھمۇد -غەربىي قاراخانىيلارنىڭ خانى مۇھەممەد ئارسلانخاننىڭ ئوغلى. ئۇ سۇلتان سەنجەرنىڭ قىزى مەملىك شاھ خاتۇندىن تۇغۇلغان بولۇپ، سۇلتان سەنجەر ئوغۇزلار قولىدا ئەسىرلىكتە تۇرغان مەزگىلدە، سەلجۇقلار ئىمپېرىيەسىنى باشقۇرۇپ تۇرغان.

(58) پادىشاھ جەمشىد- «شاھنامە» دە بايان قىلىنغان، ئىراننىڭ رىۋايەت دەۋرىدىكى قەدىمكى پىشدادىيان سۇلالىسىنىڭ پادىشاھلىرىدىن بىرى.

(59) رۇستەم- «شاھنامە» دە تەسۋىرلىنىشچە، ئىراننىڭ رىۋايەت دەۋرىدىكى بىر قانچە يۈز يىل ياشىغان مەشھۇر قەھرىمان.

كورېكتور: ئەركىن ئىمىنىياز قۇتلۇق.

170/ā

《塞　尔　柱　谱　系》

整 理 者：阿布里米提·艾合提

编　　辑：艾尔肯·依明尼亚孜·库土鲁克　　吐尔逊·穆罕默德

校　　对：艾尔肯·依明尼亚孜·库土鲁克

内部资料准印证第2117号

新疆维吾尔自治区少数民族古籍搜集整理出版
规划领导小组办公室

1994.8.15

1.70元